Ejemplar de archivo

CUADERNO DE TRABAJO
IDIOMA POPTI'

Kuyb'al hum yul ab'xub'al Popti'

Hun-nheb'il hum yet slawi skuylu tz'ib' yu tzotiwom ab'xub'al Mayab' Popti'

Aurelio Domingo Hurtado Montejo
Helman Tebalán de León

Universidad Rafael Landívar
Instituto de Lingüística

Fondo de las Naciones Unidas para la Infancia

Kuyb'al hum yul ab'xub'al Popti'

Hun-nheb'il hum yet slawi skuylu tz'ib' yu tzotiwom ab'xub'al Mayab' Popti'

Aurelio Domingo Hurtado Montejo
Helman Tebalán de León

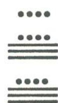

Universidad Rafael Landívar
Instituto de Lingüística

Fondo de las Naciones Unidas para la Infancia

Syamanil:	Hum ch'oknikoj yinh kuyb'al, sb'isil
Smajnil:	Popti', • sb'isil
Steq'anil:	Ab'xub'ale, kuyb'al hum • sb'isil
Mak swi'al yekoj yinh syamanil:	Guillermina Herrera Peña
Yitz'atlomal swatx'eb'anil:	Mayra Fong
Mak xwatx'eni:	Aurelio Domingo Hurtado Montejo
Mak xwatx'enayoj yelaw:	Hellmán Tebalán de León
Mak xt'inhb'anikoj swatx'eb'anil:	Rolando Chacach Catú
Mak xt'inhb'anikoj yinh kuyb'al:	Armando Najarro Arriola
Mak t'inhb'awom yinh ab'xub'ale:	Celia Ajú Patal de Xulú

Steq'b'ab'anil

Tet maktaj ch'oknikoj hune' kuyb'al hum ti' yu

Yet-tax payxa mach ab'iloj smay spixan yohtajb'al anma mach kuywinajoj haxkam mataj yab'xub'al ch'oknikoj yinh kuyb'al. Mach spixan ab'xub'al, haxkam mach chu stz'ib'loyi; tinanh xin matxa hakoj tu', haxkam xa hu stz'ib'lo ab'xub'al Popti'. Yaja' ¿taxka yilal ti'? Ta xhko q'amb'e spaj hune' q'amb'eb'al ti' tet tx'ihaloj anma, nanan-nhetik'am spaj cha'a'. Wal stxumni anma ay yohtajb'al yib'anhiloj ti', chala' ta yilal haxkam yetwanoj sunil ab'xub'ale yuhni tzet sq'an sk'ul anma yul yitz'atb'al; yilal paxoj haxkam yohtajb'al anma ay pax tzet yelapno ye b'oj yab'xub'al. Ha' ti' xin tzet yelapno ye kuywal yul ab'xub'al: ya'ni pitzk'ahojti yitz'tb'al yunheb'al yahkanh smay yinh tzet chu.

Hune' te' kuyb'al ti', syox yekoj te' yinh te' ch'oknikoj yinh kuyb'al yul ab'xub'al Popti'. Te' sb'ab'el, s'oknikoj te' skuyb'aloj tz'ib'; te' skab' yunheb'al skawxelo xkuynhehiltoj tz'ib' b'oj tzet chaliloj yul ab'xub'al Popti'.

Te' syox kuyb'al hum ti', tz'ib'nheb'ilayoj te' yunheb'al skawxen kuyum hum yohtajb'al yib'anhiloj yik'al yul ab'xub'al Popti'.

Yet payxa, sunil yohtajb'al anma yib'anhiloj yik'ti'al ku konhob', tonhe tzoteb'ilkanoj yu heb'ya' ichamtajxa maka ixnamtajxa. Totoik'a x'ichikoj stz'ib'lo ab'xub'al yinh tz'ib' ch'oknikoj tinanh; tzujantik'akoj yinh ti' xin stz'ib'nhelo yik'ti'al ku konhob' yunheb'al chohtajnhe' hej uninale' xhtoj q'inal tu'; yunheb'al paxoj mach xhtanhojayoj johtajb'al yinh tzet jekoj yinh jik'al, yilal ja'ni smay stz'ib'lo jab'xub'al; ha' ti' xin smunil hune' te' Kuyb'al Hum ti'.

Tita' mach suniloj yikti'al tzet jekoj yul ku konhob', yaja' yaq'b'en hanik'oj tzet xhtzotelo yulb'al hunhk'al majan kuyb'al yok kanheb'xa kayek'nheb'al b'ay itxq'ab'iltoj hune' te' Kuyb'al Hum ti'.

Hunun majan kuyb'al yitxq'ab'anil te' Kuyb'al Hum ti' nananhetik'a tzet xhtzote. Sb'ab'el xaj huntaj majan kuyb'al, ch'ichikoj yinh hune' yelaw xhyeni tzet xhtzote hunun majan; haktik'a paxtu' yekoj yelaw tzet chal hunun kuyb'al. Yalanh sb'ab'el yelaw hunun majan, tz'ib'nheb'ilayoj hej **Ilb'al** b'ay chetk'ulnhetoj skuyb'anil huntaj majan kuyb'al.

Nananhetik'a sb'isil kuyb'al ay yul huntaj majan kuyb'al; yaja' sunil, jichan ay kawxeb'al tzoti', tzotib'al b'oj ilweb'al yulb'al hunun. Yul **Kawxeb'al Tzoti'**, ch'itz'atnhelo yohtajb'anil ab'xub'al yinh hej stzoti'al, tzet chu st'inhikoj tzoti' yinh itz'atb'al b'oj stz'ib'nheb'anil. **Tzotib'al** hat xhtihk'onheltoj maka xhtihloloj tzet chaliloj hej tzoti' tat ye stz'ib'nheb'anil yulaj kuyb'al; b'eti', yilal ha wohtajnheni ta ay hej tzoti' tat ye stz'ib'nheb'anil ayayoj stihnheb'anil yul tzotib'al yunheb'al stxumlu tzet chaliloj. **Ilweb'al** xin, hat tz'ib'nheb'ilayoj hej q'amb'eb'al yib'anhiloj tzet xhtzotelo yulaj kuyb'al; hunun q'amb'eb'al maka ilweb'al ti' mach xhtz'ib'nhelo spaj yul te' Kuyb'al Hum ti' yunheb'al mach xhtz'ilnhelotoj te'; tonhe xin ayikoj hunun Ilweb'al haka' yeb'al yunheb'al yok hunun mak stz'ib'nhenojayoj sat hunujxa nan xaj humal.

Haka' tik'a tzet lanhan stzotel-lo ti', yilal stxumluyi; ta ay tzet xhchejlo utelaxoj maka tz'ib'lohoj yinh tzet stzote te' Kuyb'al Hum ti', tonhe yeb'al yeyi; yu ti' yilal pax saylo hej xaj hum b'ay chu stz'ib'lohoj tzet xhchej te' Kuyb'al Hum ti' huhoj.

Sunil tzet chal hune' te' Kuyb'al Hum ti' xhtz'ajnahojikoj yinh hej yohtajb'al huntaj kuyum hum; hato tu' xin chi'a' yip stxumb'anil tzet yekanoj jik'al; haktik'a paxtu' ya'lohoj smay jik'al yunheb'al mach xhnahulnhelohojtoj. Yu ti' yilal ja'ni ku may hunun honh kat janikanh spixan jik'al.

Hun-Nhahil

Sb'ab'el Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti':

• Cha tzote' b'oj heb'ya' ha wetb'i tzet yelapno ye hun-nhahil.

•• Cha wetz'e' tzet cha'lekoj anma yul hun-nhahil.

••• Cha tihk'o'nhe'iltoj tzet ch'a'ni etaxojtoj tzet yektoj anma yul yatut.

••••

Hun-Nhahil

Yet payxa, b'eynajink'o wayanhb'alan, b'etu' xin wab'enaj hune' ik'ti' yalnaj ya' Luk Pawlu' tet nixhtej syi txikin. Xol tzet xtzote ya' tet nixhtej unin tu' xin ay hunq'ahan itz'atb'al yib'anhiloj tzet yelapno ye **hun-nhahil**. Ha' ti' xin xhkuylaxoj b'eti'.

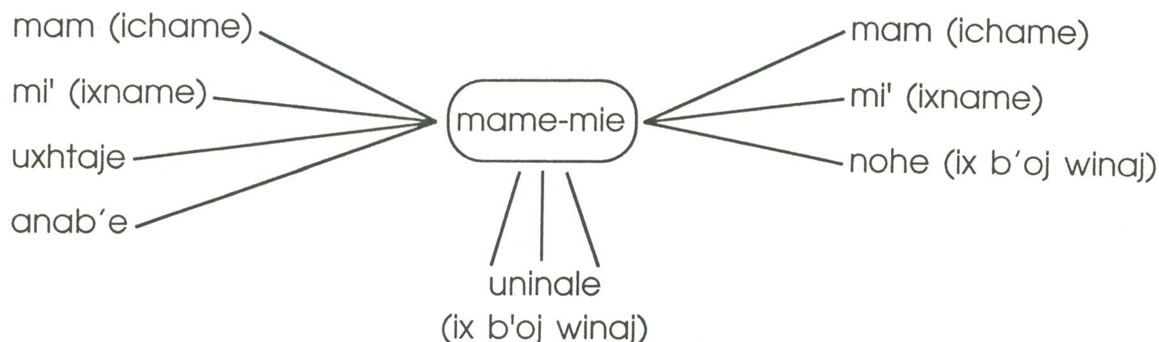
- **¿Tzet chij hun-nhahil?**

Ha' ti' ch'ok sb'ihoj syamanil hej anma ay tzet yehikoj xol hunun yinh yik'al yul yatut maka yinh yatutb'al.

•• **¿Maktaj yamanikoj yinh hun-nhahil?**

Kajxam yeyoj sat hune' echele ayayoj b'eti', kow yipal hun-nhahil, haka' tik'a pax hunuj te' te', ha' mame-mi'e b'oj hej yuninal. Machnhe xin anma ti' chij hun-nahahil, to ch'el leb'oyi, kow haka' tik'a xe' te' te' tu' ayaytoj yul tx'otx' haktu' ye heb'ya' mam ichame b'oj heb'ya' mi' ixname b'ay titnajikoj mame mi'e tu'; yinh tik'a tu' xh-hitzwi yik'al anma yinh yet chik'il sb'a; syamanil heb' xin ti' chij yet ik'aloj sb'a maka **ahun-nhahil**. Syeb'anil ti', haka' tik'am ti' la:

B'ay q'a' ay yip hun-nhahil, ha' yinh **atutb'al** b'ay ay mame-mi'e b'oj uninale; yinh ti'xin, xh-hitzwilo **uhilb'a** xol hunun maka, b'ay b'el ay stxumnhenikoj sb'a yinh yik'al.

... ¿Tzetajet yetwanoj yuhni hunun mak yul hun-nhahil?

Hunun mak yul hun-nhahil, ay tzet yetwanoj yuhni xol hunun. Tzetajet ti' xin ha' pohchab'al, kolob'al, kuyilb'al, sajachb'al b'oj tihk'o'b'al.

Pohchab'al, ha' yetwanoj mame-mi'e. Yichob'anil ti', ch'ichikoj yet b'ay xh-hunikoj yinhat ya' winaj yinh yinhat ya' ix, b'ay xhpitzk'atij hej uninale.

Kolob'al, ha' kolwal xol hunun maka. Yet maxhto hej uninale, ay kolwal xol ya' ichamile b'oj ya' ixale; yaja' yet xhpitzk'atij nixhtej tz'ul xin, kolwal ti' chi'kanh yip yinh stxahulnheb'al nixhtej tz'ul yinh yochelaxi, stzantzelaxi, sq'aptzelaxi b'oj sya'inlnhelaxi.

Yet chi'kanh yip hej uninale, kolob'al ti' xhkab'-b'ikanh sb'elen, haxkam matxatajnhe skolwa mame-mi'e yinh yuninal to ha'xa xkolwahoj uninale ti' yinh smam smi'.

Kuyilb'al ha' kuywal yetwanoj ya'ni mame-mi'e tet yuninal. Ayk'oj maka machik'oj hunun heb'ya' ti', kow ya' yijyeb'il pax hej kuyb'al cha' pax heb'ya' mam ichame, mi' ixname maka heb'ya' mam uxhtaje b'oj heb'ya' mi' anab'e. Xol kuywal ti' ay txahulb'ahil, kolwal, ocheb'al, munil b'oj kuyum.

Sajachb'al ha' kow yetwanoj nixhtej unin, haxkam ha' stitb'alkoj yinh stz'ulal. Ha' yet xh-helnitoj stxumb'al, yichenikoj skolwa yinh smam- smi' yinh hej munil; b'ay xa xhelikantoj sajach yinh tihk'ob'al yetwanoj tzeh-q'opo b'oj yihla anma.

···· ¿Tzetajet smay spixan hun-nhahil?

Hun-nhahil chi' smay yinh hej anma yamanikoj yinh. Xol maktaj yamanikoj b'eti', ay mame-mi'e, uninale, mam ichame, mi' ixname b'oj yaq'b'ilxa mak ahun-nhahil sb'a.

— Syajb'aniltoj hun-nhahil

Ay hej huchan chu yetantoj hej anma yulaj yatut. Xol hej huchan ti', ay hunq'ahan chu skachloyi; haka' na pax howal, leq'ti'al maka ewantajil; yunheb'al skachlo ti', yilal sq'umlan sb'a mame-mi'e yinh aq'ank'ulal, yunheb'al haktik'a paxtu' chute' hej uninale.

Kawxeb'al Tzoti'

• Tz'ib'nhehay sat xaj hum:

- Sunil hej itz'atb'al xkan yul ha wi' yib'anhiloj hun majan kuyb'al ti'.
- Sb'i yik'al hej mak b'ay titnajachikoj.
- Tzetajet yetwanoj mame-mi'e b'oj hej uninale yul hun-nhahil.
- B'aytet-taj smay spixan hun-nhahil.

•• Tzib'nhehay yik'ti'al ya' aykoj sb'i yinh yik'al b'ay titnajachikoj; haka' na jab'en sb'ina heb'ya' Maltixh Nothal. Ya' mama' ti' ay yik'ti'al ya'.

••• Bisb'atoj haywanh ha wet ahun-nhahil.

••• Tz'ib'nhehayoj sat hunuj hum tzet cha txumay sat hunun yelaw hune' majan kuyb'al ti'.

Tzoti'b'al

• **Ahun-nhahil:** Ha' ti' sb'i tzet yehikoj hunuj mak yinh yik'al maka yatutb'al.

•• **Atutb'al:** yehob'al hunun anma yetb'inhekoj sb'a yinh yik'al xol hunun.

••• **Hun-nhahil:** syamanil hej anma yetb'inhekoj sb'a yinh yik'al: mame-mi'e, uninale, k'ahole, kutz'ine, uxhtaje, anab'e, mam ichame, mi' ixname b'oj hej mak stxumnhehikoj sb'a yinh yik'al.

•••• **Ilb'al:** Tzet b'ay xhtz'utb'alo itz'atb'al yinh hunun majan kuyb'al.

— **Tzoti'b'al:** yehob'al hej tzoti' ya'taj stxumlu tzet chaliloj.

·— **Uhilb'a:** yetb'inheb'al sb'a hej anma xol hunun.

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj hunun q'amb'eb'al ti' sat hunuj xaj hum kat ha tz'ib'nhen paxayoj spaj hunun.

• ¿Tzet sb'i syamanil anma yetb'inhekoj sb'a xol hunun yinh yik'al maka b'oj yet chikil sb'a?

____

•• ¿Maktaj b'ay ch'ichikoj hun-nhahil?

____

••• ¿Tzet sb'i spohchab'aliloj anma yul hun-nhahil?

____

•••• ¿Tzet kow ch'a'ni etaxojtoj hun-nhahil?

____

— ¿Tzet kow yetwanoj nixhtej unin yinh stz'ulal?

____

Nixhtej Unin

Skab' Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti':

- Cha txumnhe'iltoj ta yilal sya'ilnhelax nixhtej unin.

- Cha txumnhe'iltoj ta yilal skuylax nixhtej unin yinh tzet yekoj yik'al skonhob' maka swayanhb'al.

Nixhtej Unijn

Kow tzalalal tet mame-mi'e yet xhpitzk'a nixhtej unin haxkam nixhtej tz'ul haka' tik'a xumak hej te' te' maka te' haq'b'al yeyi. Yaj haka' tik'a tzalalal ti', haktik'a paxtu' sya'tajil, sxikiltajil b'oj stxahulnheb'al ye nixhtej unin.

- **Yet yalanhto pitzk'ab'al**

Ay hej tzet yilal syijyen ya' ixale yet yalanhto mach xhpitzk'a nixhtej unine; ha' ti' xin yilal syijyeloyi.

Yilal stxumni ya' ixale: ta k'ul slanhni sb'a ya' k'ul chu spitzk'ahoj yunin ya'. Xol hej ita k'ul slonhi ya' ay te' hub'al, ixim wah, te' itah haka' te' tx'ab'in b'oj hej lob'ehal.

Haxkam xikiltaj ye ya' ixale, yilal sya'ilnhen sb'a ya'. Yilal sxew ya' nixhtejoj yinh smunil. Yilal syijyen ya' tzet chal heb'ya' ay yohtajb'al yib'anhiloj tu', hak'a ya' ya' anhlom.

•• Pitzk'a'b'al

Sunil nixhtej tz'ul, ya'taj cha'le yet xhpitzk'ayi, haxkam mach lahanoj yehob'al b'ay spetokoj b'oj sat yib'anh q'inal b'ay chuli. Yocheb'al ti' xin xhxikiltajnhelax nixhtej tz'ul tu'. Xol xikiltajnheb'al tet nixhtej tz'ul xin ay ya'lo yim, yaxhnhelaxi, sq'utxlaxi kat yanhtelax tet hej yab'il.

Yilal stxahulnhen sb'a ya' hunk'alwom tz'ayik b'oj stz'ul. Yilal stxahulnhelax nixhtej tz'ul tet yab'il haka'na tet hej tzet ay sq'aq'al ch'ani sateh, maka yab'il haka' kan txikin, tanhyat, xaw, ek'ab' maka hunujxa yab'il.

Tx'ihal tzet wal yuhni hej mame-mi'e yinh nixhtej yuninal. Mach yek'b'anil saylo sb'i nixhtej tz'ul yet xhpitzk'ayi; yinh ti', yilal sq'umlanhelo tzet chal sb'isil tz'ayik tet heb'ya' Ahb'e.

··· Tzetajet yetwanoj nixhtej unin

Tx'ihal hej tzet tzujan yinh spitzk'ab'al sunil hej tz'ul unine. B'ab'el, kow yilal sxikiltajnhelax sq'inal nixhtej tz'ul, haxkam lahan smay b'oj sunil hej anma waxanka tzanojab' tzet yilot lahan anma b'oj sunil maka.

Yetwanoj pax nixhtej unin yochelax yu smam-smi', stanhelo tet hej huchan, sq'aptzeloyi, ya'lo yatut b'oj skuyb'anil; haktik'a paxtu' xin ya'ni smay smam-smi', syijyen tzet chal heb'ya', kat skolwa pax yinh hej munil. Haktik'a paxtu' xin yanikan mame-mi'e sajchoj yuninal.

···· ¿Tzetajet chu yuhni nixhtej tz'ul?

Xol hej tzet chu yuhni nixhtej tz'ul ay hunq'ahan tzetet ti' la:

Sq'inal	Tzet chu yuhni
Xol sb'ab'el b'oj syox x'ahaw	xhtoh nhisna sti'
Xol skanh b'oj swaj x'ahaw	xhtzab' hej tzetet
Xol s-huj b'oj sb'alunheb' x'ahaw	ch'ek' huluni maka ch'ek' k'ok'oni
Xol slahunhlaheb' b'oj skab'lanheb' x'ahaw	xa slinhb'a sb'a
Xol skab'lanheb' b'oj swajlanheb' x'ahaw	xa b'elwi

— **Sajach b'oj tihk'o'b'al**

Kajxam xu stz'ib'nhelohay yul sb'ab'el majan kuyb'al sajach, ha' b'ay q'a' smonikoj sb'a hej nixhtej unin; tamax xhtzehb'iloj maka xhyihla anmab'itoj, xhb'ejkanoj ti' kat swatx'enikoj sb'a yinh hej munil; yaja' haxa tihk'ob'al yetwanojxa pax tzeh, q'opo b'oj yihla anma yeyi.

Xol payat sajach ay t'unkulich, eb'ab'ahil, tzak', tulumpu' pah patx b'oj tz'ut tz'ur.

:

Wal pax ak' sajach xin, kow tx'ihal. Xol ti' ay tx'ejo' tx'anh, pelote b'oj hun majanxa mach sb'i yul ab'xub'al ti'.

Kawxeb'al tzoti'

Yul sunil hej ab'xub'al ay hune' majan tzoti' ch'oknikoj sb'ihoj hej anma, no' noq', hej te' te' maka hej tzetet. Yet kow sb'i maka smoh sb'i hej anma, yet sb'i hunuj no' noq' maka hunuj konhob', wayanhb'al b'oj b'aytu'alikoj; hunun b'ihe ti' yinh nimej tz'ib' xhtz'ib'lohayoj yichob'anil yunheb'al syelohiltoj xol komon b'ihe.

sb'i anma

- B'alunh Q'ana' (Jich Mam)
- Imox (Jich Mi')
- Q'anil
- Xhuxh (hoseh)
- Xuwin

sb'i no'noq'

- tx'i'
- tx'ow
- t'iw
- lab'ah
- kay

Sb'i te' te'

- k'ejulte'
- q'ampacham
- imte'
- tz'isis
- tzis

Sb'i hej tzetet

- motx
- xhaluh
- sam
- luk (machit)
- b'ok'wi'e

sb'i b'aytu'alkoj

- Tz'ikina' (konsepsyon)
- Tz'ikinte' (Samarkos)
- Wik'u (Sahanres)
- Tzisb'aj
- Chehb'al

sb'i hej sajach

- pah patx
- tz'ut tz'ur
- t'unhkulich
- tzak'
- tulumpu'

Yinh hunun tzoti' ti' chu ku watx'enay hunq'ahan itz'at tzoti' ti' la:

- B'et Tzisb'aj kow xhto sajchi tz'ut tz'ur nixhtej unin.
- Xhsajchi tzak' naj ni'an Xhuxh.
- Spet sb'a ix ni'an Malin yib'anh t'unhkulich.

∴

Tzoti'b'al

• Pitzk'a'b'al: Hakti' sb'i yet xhpitzk'a nixhtej tz'ul.

Ilweb'al

Tz'ib'nhehay ti' sat hunuj hum hunun q'amb'eb'al ti' la kat ha wok ha tz'ib'nhenojpaxayoj spaj hunun.

• ¿Tzet yelapno ye nixhtej tz'ul yul stxumk'ulal mame-mi'e?

•• ¿Tzetajet yetwanoj syijyen ya' ixale yet yalanhto mach xhpitzk'a yunin ya'?

••• ¿Tzetajet yelapno ye pitzk'a'b'al?

•••• ¿Tzetajet yetwanoj nixhtej unin yekanoj?

— ¿Tzet chu sajachnhelo hej payat sajach yetwanoj nixhtej unin yeyi?

Heb'ya' Ix

Syox Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti:

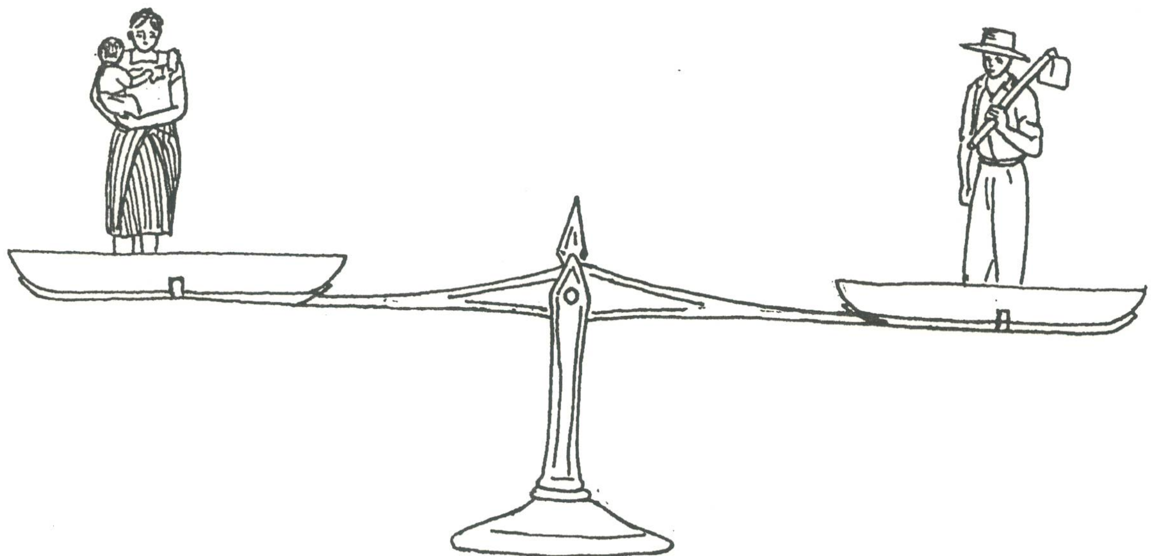
- Cha t'inhb'a' tzet smunil heb'ya' ix yinh xkuyb'anil nixhtej uninale.
- Cha tz'ib'nhe' hunuj ik'ti yib'anhiloj tzet yelapno ye heb'ya' ix yul stxumk'ulal anma.

Heb'ya' Ix

Ayxanayi yuhnaj hun'e yamb'ab'ahil b'ay tx'ihal hej tzet xtzotel-lo yib'anhiloj heb'ya' ix. Xol tu' xin ay hunq'ahan q'amb'eb'al xht'inhb'anojikoj hun majan kuyb'al ti', haka' na pax ti' la:

- **¿Taxka lahan smay heb'ya' ix b'oj eb'ya' winaj?**

Nanannhetik'a spaj hun q'amb'eb'al ti' ta nanan yok stxumni hej anma, jichan xin snananil spaj tu' a'b'il yu tzet cha'lekoj anma yul yatut maka tzet ye skuyb'anil. Wal chu stxumluyi, nanan-nhetik'am chu stitikoj heb'ya' ix b'oj hebya' winaj; yaja' wal smay hunun mak yinh hej munil, mach munil ti' ch'a'nikanh maka ch'inihay smay hunun maka haxkam lahan smay spixan hej munil tu'.

Lahan-nhetik'a smay sunil hej anma.

Haka' tik'a chu smunla ya' winaj, haktu' tik'a chu smunla ya' ix; haka' tik'a ay pax yitz'atil swi' ya' winaj haktik'a paxtu' ay yitz'atil swi' ya' ix.

Nananojab' tzet b'ay xht'inhb'akoj sb'a hunun mak yinh hej munil (ya' ix: yulnhahil; ya' winaj: xoltelajb'al), lahanxanhe stz'ajb'an sb'a smunil heb'; tanhe aq'ank'ulal maka lahan q'umlab'al xanhe swatx'enikoj sb'a anma yinh hej tzet chu yuhni.

•• Sch'ib'-b'alkanh heb'ya' ix

Howeb' q'inal b'ay ch'ek' heb'ya' ix: tz'ulal, uninehal, q'opohal, mi'ehal b'oj mi' ixnamehal. Etza lahan-nhetik'a xin tz'ulal b'oj uninehal tet heb'ya' b'oj heb'ya' winaj; b'ay xin xhwatx'ikoj hunun mak yinh tzet yetij sat yib'anh q'inal ha' yinh q'opohal tet ya' ix, tzehal tet ya' winaj; mi'ehal tet ya' ix, mamehal tet ya' winaj; ixnamil tet ya' ix, ichamil tet ya' ya' winaj.

Yet tz'ultu heb'ya' ix, pet tik'a xhol-lo stxikin heb'ya' b'ay ch'alaxiktoj nixhtej tx'al; tonhe ch'echmalo hayeb'oj tz'ayik maka hun kab'oj x'ahaw, kat yalaxiktoj yome heb'ya', haktik'a paxtu' yaloko yuwe heb'ya'.

Sajach b'ay xhch'ib'kanh heb'ya' ix haka' yetz'eb'al tzet chu sq'uyni sb'a ya' mi'e yulnhahil, haknhetu' xin skuynikanh hej munil. Ti', ch'ichikoj yinh nixhtej sub'utaj chejab' haka' sajach ye paxoj; haka' na pax yoho' chiyoh, a'ok'oj tzetet tet ya' mi'e maka hunujxa makah, b'elo'ko si', sik'o'koj sat ixim, sat hub'al tixhanayoj maka poq'o' hub'al b'oj k'ocho' ixim.

Uninal, haka'mi xol s-ho' b'oj swaxaj maka sb'alunh hab'il b'ay ayikoj tet heb'ya ix. B'elay spax yip sajach kat yichi yi'nikanh yip munil yinh nixhtej ix tu'.

Yulb'al hun q'inal ti' xa hu stx'ahwi, yinikanh q'alem, stz'iswi xil q'ape maka xa hu schemli. Q'a' b'elay skan sajach kat yok stiha'loj maka chejab' haka' tihko'b'alil tet.

Q'opohal hat b'ay xht'inh-b'anhekoj sb'a heb'ya' ix yinh tzet yekoj xhel-lotoj tzet chu sch'ib' snimanil heb'ya' b'oj tzet chu smunla yeb'ya'. Matxa haka'oj nixhtej tz'ul unin yektoj yul swi' heb'ya'.

Yulb'al sq'inal heb'ya' q'opo ix, xa yijb'a tzoteloj sb'a heb'ya' b'oj heb'ya' tzeh, hakti' xin chu yichikoj ocheb'ahil.

Ta ay hunuj ya' tzeh b'ay xht'inhikoj yocheb'al ya' q'opo, chu q'anwal b'ay xht'inhb'alo schejab' ya' q'anwahow tet smam-smi' ya' ix yunheb'al sq'anab'nhenkanh sb'a heb'ya'.

Ta xht'ink'okoj q'anwal, chilwe ya' winaj q'anab'e sto yulnhahiloj sk'atanh sq'anab' yul yatut ya' ti'; b'etu' xin syeb'iltoj ya' ix b'oj sq'anab' syelal tzet chu yochenikoj sb'a xol hunun.

Ta mach howal ch'a'ni semk'ohojtoj tzet chu heb' q'anab'e, xht'inhi xol hej mame-mi'e b'aq'inh chu mohilal. Mohilal t' hat xht'inhi yinh sat hej swi'al konhob' smohb'ab'anil ya' ix b'oj ya' winaj. Yet chuhni ti', chija'kanh ya' ix ixalehal, ya' winaj ichamilehal. Ch'ek'tzelo ti' xol sunil hej mak awteb'ilikoj yek'tze'.

Yet xpitzk'a b'ab'el uninale, ch'ichikoj yijnikanh ya' ixale mi'ehal; haxkam haxa tu' yetwanoj ya' yul yatut.

Yet ch'eh yuninal ya' mi'e, chijkanh ya' mi' ixnamehal, ya' mame mam ichamehal yul stzoti'b'al hej tz'ul tu'. Ha' tz'ul uninehal xin chijkanh yih txikinehal yul stzotib'al heb'ya' mi' ixname b'oj heb'ya' mam ichame.

••• ¿Tzetajet chu yuhni heb'ya' ix?

Tzanojab' tzet chu yuhni ya' ix haka' tik'am ya' winaj. Tami kuywuj, munlawoj maka itz'atwoj chu yuhni ya' ix.

Yulaj konhob' haka' Xajla' ay heb'ya' ix xhmunla yihn **yamanb'ahil** munil haka' watx'e' pan, txonho' sintah maka hunujxa munil; haktik'a paxtu' xin yinh munil xoltelajil, a'o' kuyum, anhtewoj maka hunujxa munil ay skuyb'anil. Yul stxumb'al anma yet payxa, kow yetwanoj ya' ix munil yulnhahil; yinh ti' xin chu skalob'tajnhen ya' hunujxa munil haka' chemloj.

Sunil munil chu heb'ya' ix, ximb'ilikoj yinh smay yatut heb'ya'.

Kawxeb'al tzoti'

Haka' tik'a hej b'ihe, ay hune'xa majan tzoti' smohnhekoj sb'a b'oj b'ihe tu' haka' hunhq'ahan ti' la: lahan, k'ul, tx'oj, tajinh, chak'an; saj, yax, kej, q'an, kaj; tohol, cotxan; saq'al, k'ulch'an, eltich'an maka kistal. Smunil hunun ti' yinh tzet chaliloj ha' syehniltoj tzet yekoj hunuj tzetet xhb'inayi; b'inojta xhjala: **eltich'an ix ni'an**. B'eti' ayonhikoj ¡alni yinh tzoti' **eltich'an** tzet jilni ix ni'an tu'.

Ta xhko hunb'a, hej tzoti' tu' b'oj hej b'ihe, hakti' ch'elikoj la:

- **Eltich'an** ya' Malin.
- **Saj** skol ya' Mikin.
- Kow **k'ul** tx'al sintah xwatx'e ya' Kantel.
- **K'ulch'an** stzotel ya' mimi' kuywahom.
- **Lahan** smay ya' ix b'oj ya' winaj yul txumk'ulal.

Tzoti'b'al

• Yamanb'ahil: Sunil hej anma syamb'a sb'a yinh hunuj munilal maka kolwal.

Ilweb'al

Tz'ib'nhe sat hunuj hum:

• Yik'ti'al hunuj ya' ix aykanh smay spixan ha wohtaj.

•• Q'inal b'ay ch'ek'le ya' ix.

••• Q'inal b'ay ch'ekle ya' winaj.

•••• Tzetajet chu yuhni heb'ya' ix.

— Ta lahan mato mac lahanoj smay ya' ix b'oj ya' winaj.

Hayonhb'al

Skanh Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti:

• Cha txumu' tzet yelapno ye yik'ti'al hayonhb'al b'ay elnajachikoj.

•• Cha yeb' tzet yekoj anma yet payxa b'oj tinanh.

••• Cha txolb'a'loj yamb'ab'ahil ay yul hayonhb'al.

•••• Cha wala' tzetajet munilal ay yul hayonhb'al.

— Cha tz'ib'nhe' hunuj ik'ti' yib'anhiloj tzet yekoj anma yul hayonhb'al.

Hayonhb'al

Haka' tik'a ay yik'ti'al b'ay titnajikoj hunun anma yinh yatutb'al, haktik'a paxtu' ye yik'ti'al hej anma ay hunuj b'aytu'alikoj. Ha' ti' xin xhtzotelohoj yul hun majan kuyb'al ti'.

- **Hayonhb'al**

Hayonhb'al ha' sb'i syamanil hej anma stxumikoj sb'a yinh yik'al.

Xol hej tzet ch'a'ni stxumnhekoj sb'a anma xol hunun ay ab'xub'al, xil sq'ap, hej **yek'tzeb'al** tzet chu stxumni sat yib'anh q'inal, yik'al, stx'otx'b'al b'oj hej yohtajb'al.

Hayonhb'al ch'ichikoj yinh hunnhahil, haxkam syamanil hej hunnhahil ha' xhwatx'enayoj ti'. Hayonhb'al ha' tzet yekoj anma yinh hunuj wayanhb'al maka hunuj konhob'.

Ta xhjakoj ab'xub'al stxumb'anil tzet yekoj hayonhb'al, q'a' xh-hitzwi hantajun yekoj; ha' ti' xin ch'a'ni ku txumu'luj ta hune'nhe hayonhb'al yekoj konhob' b'oj hej wayanhb'al. **Xajla'**, haxkam lahanhetik'a ab'xub'al ch'a'ni yetb'i'nhe' sb'a b'oy hej swayanhb'al maka Tz'ikinte' (Konsepsyon), chu jalni ta hune'nhe hayonhb'alil.

Wal yet payxa, hayonhb'al b'ay xtzotel-lo ab'xub'al **Popti'**, ha' hun: **Iwila'** (Sahantonyo), Stiha' (Santahana) b'oj Nentonh; wal tinanh xin' b'ay xhto tzotel-lo ab'xub'al ti' ha'xanhe **Xajla' Tz'ikina'**, b'oj hej swayanhab'al. Waxanhka matxa anma xhtzoten abxub'al Popti' oxeb' konhob' xax xb'inayi, syamanil chij uxhtajb'ahiloj sb'a tinanh, haxkam hune'nhetik'a yik'ti'al yul stxumk'ulal hej anma.

¿Tzet chu anma yul hayonhb'al?

Nanan-nhetik'a chu anma yul hayonhb'al, yaja' etza sunil hej mak tz'unub' chil swatx'e'. Ay pax xin hej munil **ohtajb'al** chu pax hej anma

haka' na pax kuywahoj, anhtewoj, txonhwoj, tz'iswoj (xil q'ape), hoso' te' b'oj munil ay skuyb'anil.

¿Tzet ch'a'ni smay hayonhb'al?

Smay hayonhb'al ch'ichikanh yinh hej anma yamanikoj yinh; yik'al, smunil, ab'xub'al b'oj tzet chu stxumni sat yib'anh q'inal.

Ha' anma yamanikoj yinh hunuj hayonhb'al, ha' ch'a'ni yip b'oj spixan; haktik'apaxtu' xin ya'lo smay yinh hej munil, stxumnikoj **stitb'alikoj** yinh sjich mam b'oj sjich mi'.

Ch'a'lo pax smay hayonhb'al yinh ab'xub'al, haxkam ha' ti' ch'a'ni stxumu' sb'a anma xol hunun; hakpaxtu' stxumk'ula maka yohtajb'al yinh sat yib'anh q'inal, haka' na pax b'isb'al tz'ayik, stzayikal hej tz'unub' maka hunuj ek'tzeb'al.

•••• Swi'al hayonhb'al

Haxkam yilal syamikoj anma yu st'inhb'anikoj sb'a yinh hej tzetet chu, ab'ilkanoj yamb'ab'ahil tet; ay xin mak sik'leb'ililtoj yu yi'nitoj hej chejab' ti'. Yet payxa ab'ilkanoj chejab' ti' yul sq'ab' heb'ya' Txahlom b'oj heb'ya' Skolomal Smay Konhob'; wal tinanh xin, matxa hakojti' chu, xax xeliltoj; haxanhe tzet ayah ha' sat koplalil yinh hej ek'tzeb'al b'oj ya' Alkal, Awsilyar maka swi'al hej yaman munil.

Maktaj yetwanoj sat swi'al hayonhb'al tinanh, haxanhe ya' Alkal yul konhob' b'oj heb'ya' Awsilyar yulaj wayanhb'al.

Tinanh ay pax hej yamb'ab'ahil b'ay xhsik'leltoj anma maktaj ch'ok swi'aloj tzet chu syamanil hej anma tu'. Xol ti' ay swi'al yamb'ab'ahil yinh hej ek'tzeb'al, ej koplal, txonhb'al (kape, pan, b'oj sintah); haktik'a paxtu' xin yinh hej yokb'al ha' b'oj hej swi'al mame-mi'e yinh hej kuyum.

Kawxeb'al tzoti'

Yet payxa tzet stxumlu tzet chal hunuj itz'atb'al tx'ihal stzoteb'anil, chu stz'uliknhelo yihn hayeb'ojnhe tzoti'al. Ta xhjilwe ku tz'uliknhen sunil tzet xtzotel-lo yul hune' majan kuyb'al ti', hakti' chukanayoj la:

> Hayonhb'al ha' stxumb'anil tzet yehikoj anma yinh skonhob', swayanhb'al, stx'otx'al, smunil b'oj sunil tzet chu xol hunun (munil, sajach, b'itnob'al b'oj hej ohtajb'al).

Hune' itz'atb'al ti' xin, ha' i'nhe tzet chal sunil hune' majan kuyb'al ti' yinh hayeb'ojnhe.

Tzoti'b'al

• **Hayonhb'al**: Syamanil hej anma txumnheb'ilikoj sb'a xol hunun yinh yab'xub'al, yik'al b'oj yohtajb'al.

•• **Iwila'**: Hakti' sb'i Sahantonyo (San Antonio Huista) yet payxa.

••• **Ohtajb'al**: Sunil hej tzet yohtaj anma yuhni yinh hej munil; haka' na pax yitz'atil watx'e' nha, tz'iswoj, hoso' te', maka hunujxa tzet munilal aytik'akanh ninoj smay.

•••• **Popti'**: Sb'ihab' ab'xub'al xhtzote anma yul Xajla' yet-tax payxa haka' xu yalot tet hune' ya' pale yet ek'b'alxam kab' hok'al hab'iloj.

— **Stitb'alikoj**: Yik'al hej anma b'ay titnajikoj.

•— **Yek'tzeb'al**: Hej q'inh maka tzetajet ek'tzeb'al.

••— **Xajla'**: Hakti' sb'i konhob' *Jacaltenango*. Hune' b'ihe ti', xhwatx'elohayoj yinh: Xaj laj ha' = Xajla'.

Ilweb'al

Tz'ib'nhe sat hunuj xaj hum:

• Tzet chu st'inhb'anikoj sb'a anma yinh hej yaman munil haka' na pax a'okanh nha.

•• Tzetajet ek'tzeb'al chu yul hayonhb'al.

••• Tzet cha txum yib'anhiloj tzet chaliloj Popti'.

•••• Sb'i hej ohtajb'al munil chu anma yul hayonhb'al.

— Tzetajet ch'a'ni smay hayonhb'al.

·— Tzitajet sk'ulal b'oj stx'ojal swi'al hayonhb'al yet payxa b'oj swi'al hayonhb'al tinanh.

Sat Tx'otx' Hoyonhb'al

S-ho' Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti':

- Cha tz'ib'nhe' yik'ti'al hayonhb'al (konhob' maka wayanhb'al) b'ay elnajachikoj.

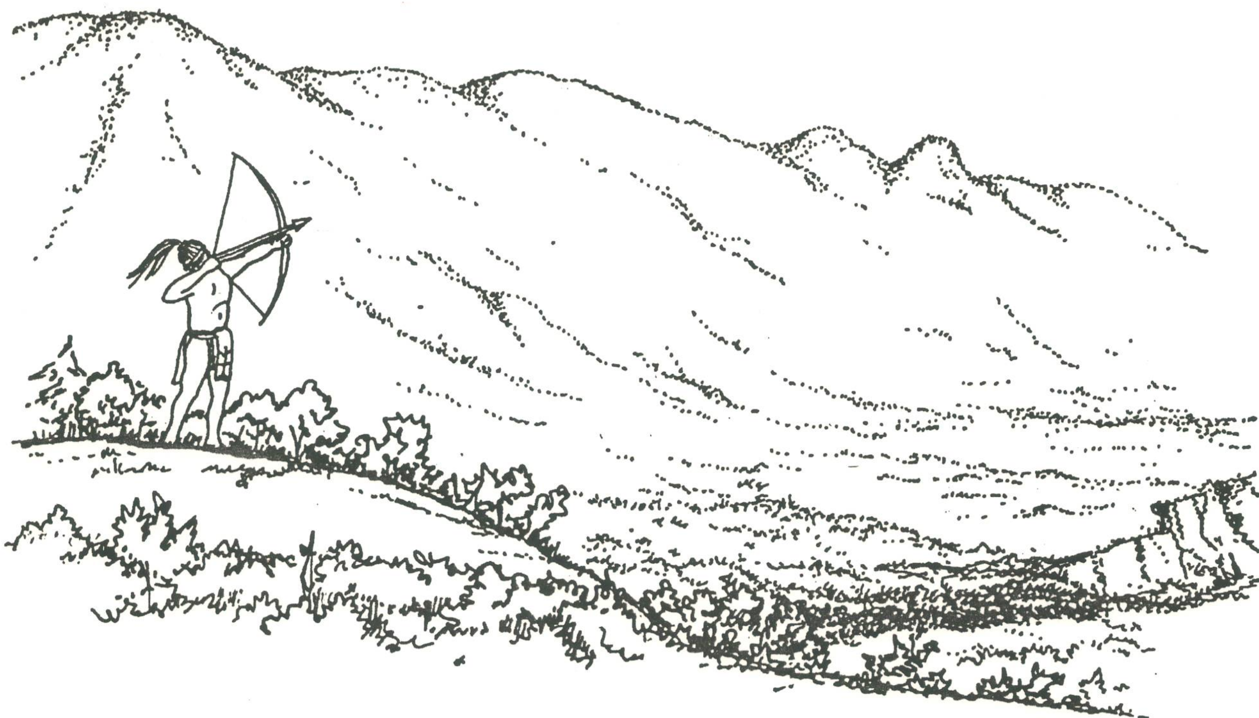
•• Cha watx'e'ay yechel hayonhb'al (konhob' maka wayanhb'al) b'ay elnajachikoj.

••• Cha tz'ib'nhe'ay sb'i satlaj tx'otx' tx'otx' (sat' tx'otx'b'al, hej te' te', hej no' noq' b'oj hej snuq' yojomal ha') ay sat tx'otx' Xajla' (yul konhob' b'oj hej wayanhb'al).

•••

Sat Tx'otx' Hoyonhb'al

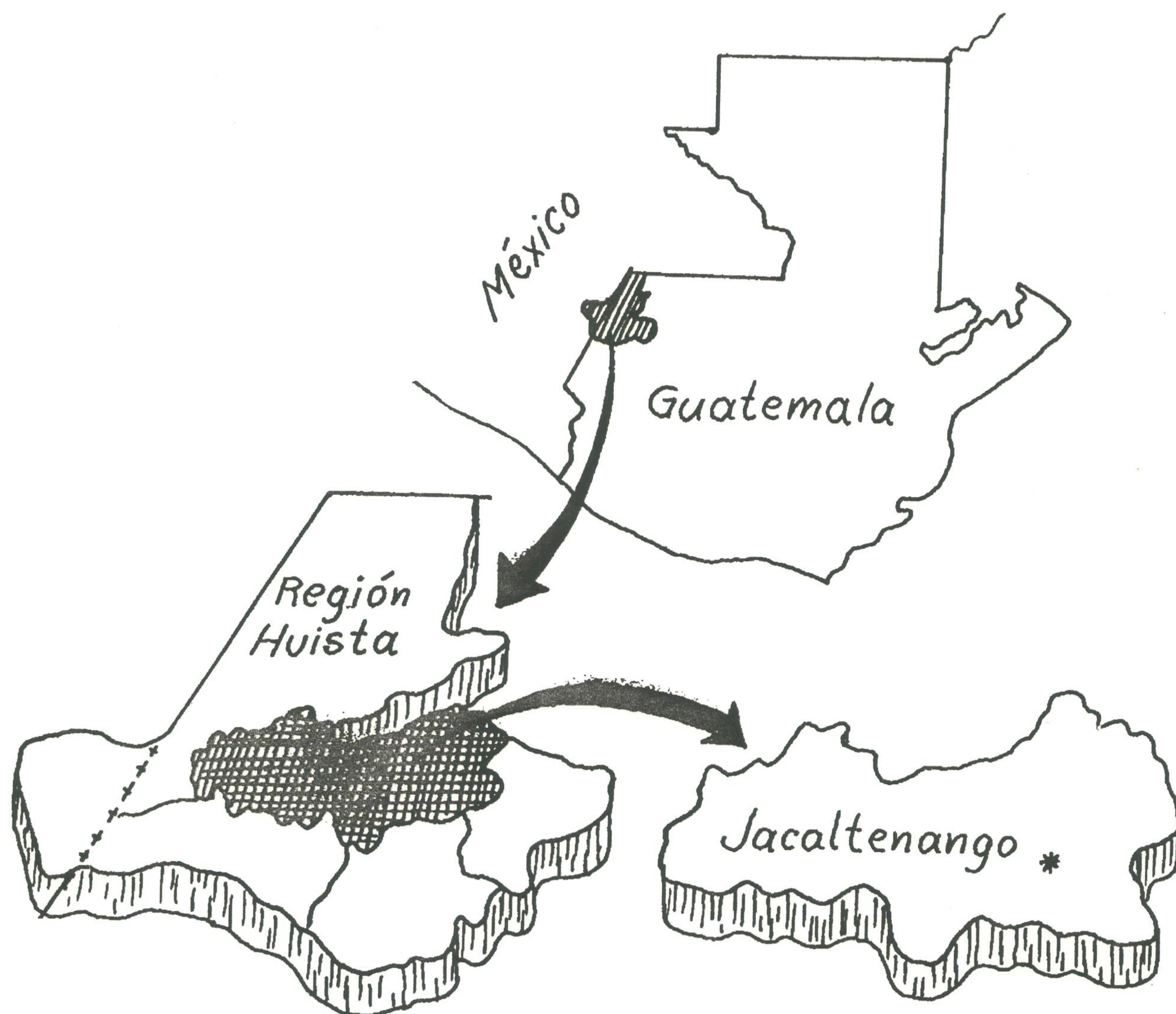
Hujeb' hok'al hab'il xami yet hulnaj ya' Jichmam b'oj ya' Jichmi' yiche'kanh Xajla' b'ay xin xpohchalo yaq'b'ilxa konhob' b'oj wayanhb'al s-hoyil tu'. Yet x-hul heb'ya' xin, spetokoj heb'ya' yetk'ulal Meste', b'et **okilb'a**. Ha' b'et Meste' tu', hat yanajtij heb'ya' te' **tz'it-te'** aynaj b'et Hatx'otx'. Hakti' xin xu yichinajkan Xajla' b'ay xpohchalo hej konhob' Uxhtajb'al b'oj hej swayanhb'al.

- **S-hoyil stx'otx'al hayonhb'al.**

Lahwi yulkanoj ya' Komam b'oj heb'ya' yetb'i b'et Xajla' xin, xi'ni ya' sb'e, x'ok ya' s-hoynoj b'ay ch'ek'oj snajachil skonhob'. Snajachil ti' xin, ch'apni Tz'ikina', K'oya', yib'anh Nentonh; ch'ek'tij Niman Ak'al, Stiha', lwila', b'oj Axola'; yu ti', yuxinto kannajkan Uxhtaj (Huista) smo sb'ihoj hunun konhob' hoynhe Xajla' tinanh.

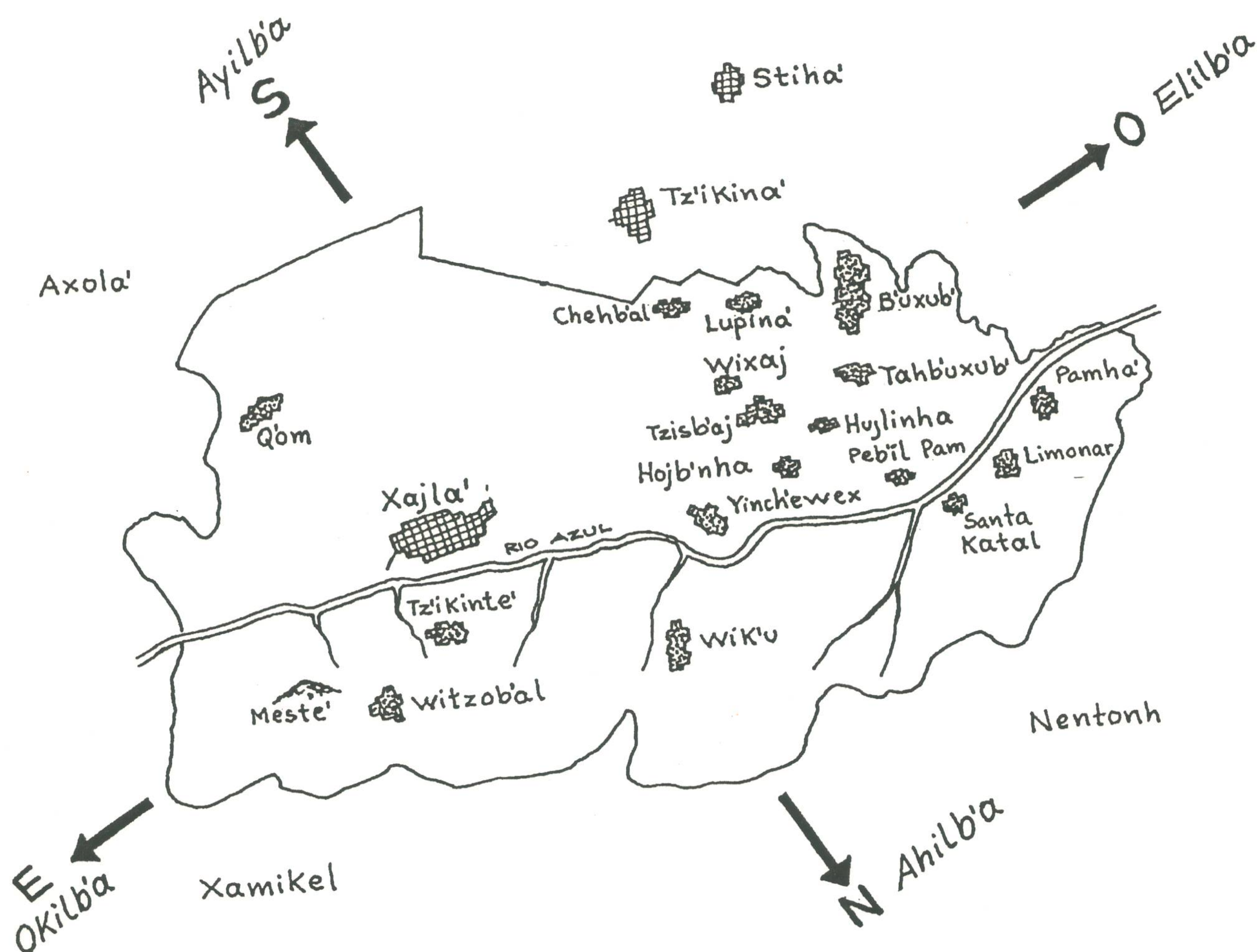
Sunil tx'otx'otx' ab'ilkan yu ya' Jichmam tet skonhob' xin, ha' ye hun yechel tx'otx' xhyehlohay b'eti' la:

Yinh hune' yechel txo'tx' ti', xhyehlo hantajun yekoj Xeq'a' b'oj Mexiko. B'ay snajachnhe sb'a Xeq'a' ti' b'oj Mexiko tu', ay hune' t'ojan tx'otxb'al tat yeyoj stz'ahb'anil; ha' ti' xin chij Uxhtajb'al. Hun Uxtajb'al ti' xin, ha' petxaniltij yu snimejlo yechel. Hunun konhob' yeb'ilay yechel yinh hun petxan tx'otx'b'al nimejnheb'il tu' ha', tz'ib'nheb'ilay stxolil sb'isil hunun yunheb'al stxumlu tzet sb'i hunun hakti' la:

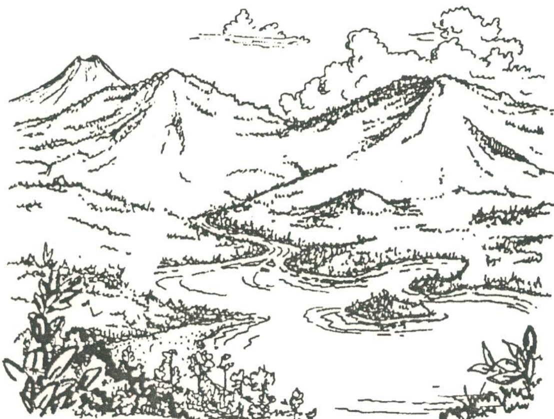
Hune' (•) Xajla', kab' (••) Tz'ikinte', oxeb' (•••) Wik'u, kanheb' (••••) Nentonh, howeb' (—) Stiha', wajeb' (•̲) Iwila', hujeb' (••̲) Axola', waxaj (•••̲) Tz'ikina'. Aypaxikoj *Paso Hondo* (••••̲) B'oj *Guadalupe Victoria* (═) yinh sb'isil hej hunun konhob' ti', tonhe xin mach yuluj Xeq'a' ay kab' konhob' ti' haxkam yul stx'otx'al Mexiko ayah.

Tz'ikina', Iwila', Stiha' b'oj Nentonh ay hej swayanhb'al; haka'nhe yeb'al, swayanhb'al Xajla', hakti' sb'i hunun la: Santa Katal, Limonar, Pamha', Peb'il Pam, B'uxub', Tah B'uxub', Lupina', Chehb'al, Tzisb'aj, Hujlinha, Yinhch'ewex, Wik'u, Xayomlaj, Tz'ikinte', Petan Ch'im, Witzob'al, Meste', Paya', Tz'una' b'oj Q'om. Ay hej wayanhb'al ti' xin ay yul q'axnal tx'otx' b'oj chewal tx'otx'; kow konhob' Xajla', Tz'ikinte' b'oj Xayomlaj **naman tx'otx'** b'ay ayejikoj (mach chewoj machka q'axnal tx'otx'joj).

•• Sb'i hej sat tx'otx' tx'otx'

Hab'an jilni, mach lahanojnhetik'a ye sat tx'otx'otx'; haka' tik'a jilni snananil hunun xin, haktik'a paxtu' sb'i hunun.

Witz, ha' hunun b'ay aykanh schunhkul, tehan maka tzalan jilni sat tx'otx' tx'otx'. Haktik'a paxtu' xin, ay b'ay poq'an, xuch, pahaw maka panhan ye sat tx'otx' tx'otx', haka' jilni yechel Xajla'.

Mach xin chu snahulnhelax pax tzet xhch'ib'i maka ch'ek'ay satlaj tx'otx'; xol ti', ay hej te' te', no' noq' b'oj ha' ha'.

Yet payxa kow q'eb'taj satlaj tx'otx' tx'otx' Xajla'; ha' ti' x'ani ch'ib'oj nanan hej te' te' aykanoj sb'i yul ab'xub'al. Hak'a tik'a sq'aq'al satlaj tx'otx', haktik'a tu' snananil hej te' te' cha'a, haka' hunun majan te' ti' la:

Yul q'axnal tx'otx', cha' te': Qampacham, k'ejul t'e, imte', xib'alte' tzikinte', q'ante', chukulte', sow, ohos, tzis, kaj tz'isis, makulis, manhku', has, moxhpit, nawal ch'iw, lemnixh, pech'ante', te' tzimah, tul tzimah, tzuh, wale', sajchi, matzahti', isaq', tz'inte; pol, hub'al, tz'ulub', hom, ich, hox, q'inum, kaj ch'eyaj, tx'ab'in, kolb'iq, pahaj, hub'al.

Sat naman tx'otx', cha' te': Lahanxhexh, pata', sanh, tah, ah, koyew, kajwatx, wale' kuk, xax, b'il, ob'es, b'at muk, ch'iw, pon, q'ich, sajchi, ah, tzoyol, chulul, yuhyum, kaj tzapana', k'ej tz'isb'al, tzuy, tzes.

Sat chewal tx'otx', cha te': { Tz'isis, q'ante', aq'alte', paxaj, q'u' tah, onh, q'o', hub'al kajtelaq' b'oj te' hub'al nimej yat.

Xol hej tz'unub' xin, kow aykanh smay yul stxumb'al jik'al, kumi' ixim. Haka' tik'a satlaj sq'aq'al tx'otx', haktik'a paxtu' snananil pax ixim ixim cha'a. Hakti' xin, sat chewal tx'otx' q'a' cha' ixim k'ej wah, yul q'axnal tx'otx' ixim sajnhal b'oj ixim tewah.

Walpax hej no' noq' aykan sb'i xin ay no' xh-hirwi, no' xhb'elwi (kanheb' maka kab' yoj) no' xhtar sb'a b'oj no' **yulha'**. Xol hej no' xh-hirwi, ay hej no' ch'ik haka' no' kuwis, no' **k'uk'ul**, no' t'iw, no' pax b'oj hej no' alom haka' no' tunuk b'oj no' chiyoh. Xol hej no' xhb'elwi xin ay no' wakax, no' sajche no' **xik**, no' stelaj'il txitam, no' b'alam, no' max, no' woyo', no' tzitzb'alam, no' kajkoh, no' oxhahaw b'oj no' tzimin. Wal pax, xol no' yulha' ay no' wayap, no' kay, no' xotx b'oj no' tx'iwkay. Xol no' xhtar sb'a ay no' lab'a, no' intam b'oj no pitzin. Ay pax xin hej no' etahomto tz'unub', haka' no' k'uchub' b'oj no' tz'isaj.

Hej ha' ha' xin, nananhetik'a ye ha'. Ay hej snuq' ha', yojomal ha', spamil ha' b'oj nhahab'. Tx'ihal hej sb'i hunun ha'; xol hej ha' ti' kow ohtajb'il ha' Niman (Yax Ha' yul yab'xub'al heb'ya' wes) ha' Meste', ha' Yich Tenam, ha' Santa Katal, ha' Chehb'al, ha' X'ul, ha' Tz'ikinte' b'oj ha' Pahb'a'.

... ¿Tzet chu st'inhb'anikoj sb'a anma b'ay aya?

Yet payxa, yunheb'al mach xhk'aytoj anma yinh sb'elen aq'b'alil, xhtinhb'akoj sb'a yinh sb'elen tx'umel maka x'ahaw. Yet tz'aykalil xht'inhb'ahikoj sb'a yinh komam Tz'ayik; st'inhb'ab'anil ti' xin ha' **okilb'a**, b'ay ch'ahiloj tz'ayik; **elilb'a**, b'ay ch'ay tz'ayik **ahilb'a** b'oj **elilb'a**.

Kawxeb'al tzoti'

Yul hune' majan kuyb'al ti', tx'ihal hej tzoti' xb'inayi, ay hunhq'ahan mach kow ohtajb'iloj tzet chaliloj; haka' tik'a ti', aymi hej payat tzoti' maka sb'i hej tzetet ha wohtaj; yunheb'al mach xhk'ayojtoj ti', kow k'ul steq'b'alo stz'ib'nheb'anil b'oj tzet chaliloj sat hum.

Steq'b'ab'anil tzoti' watx'eb'ilikoj stx'olil haka' ye yinh Tzotib'al yul hunun majan kuyb'al b'ay hojb'ab'il yinh stxolb'anil stz'ib'al ab'xub'al hakti' la: **a, b', ch, ch', e, h, i, j, k, k', l, m, n, nh, o, p, q, q', r, s, t, t', tx, tx', tz, tz', w, x, xh, y**. Ta sq'an ku k'ul ku hojb'a' tzoti', yilal ji'nitoj stxolil yinh haka' yekoj stx'olil hej tz'ib' ti'. B'inojta sq'an ku k'ul ku watxe' hunuj ku tzoti'b'al, chonh ichojkoj yihn **a**; lahwitu', hej tzoti' ch'ichikoj yinh **b'**; lahwitu' hej tzoti' ch'ichikoj yinh **ch**, **ch'**, **e**, **h**...

Jila' q'anab' tzet ye steq'b'ab'anil hej tzoti' yinh tzotib'al yet hune' majan kuyb'al ti':

Ahilb'a =
Ayilb'a =
Elilb'a =
K'uk'ul =
Okilb'a =
Xik =

Haka' stxolb'ab'anilayoj hunun tzoti' ti' yijyeb'il tzet ye stx'olil stz'ib'al ab'xub'al yu haka' hunuj b'isb'al; hax kamk b'ab'el tzoti' ch'ichikoj yinh **a**, skab' yetij hej tzoti' ch'ichikoj yinh **b'**, syox hej tzoti' ch'ichikoj yinh **ch**, skanh **ch'**, s-ho' **e**...

Tzoti'b'al

- • **Ahilb'a**: ta xhjatoj ku q'ab' b'ay ch'ahiloj tz'ayik, b'ay xhkan sataj ha' chij ahilb'a.
- •• **Ayilb'a**: Ta aytik'apaxtoj ku watx'q'ab' b'ay ch'ahiloj tz'ayik, ha' xhkan yinhtaj, ha' chij ayilb'a.
- ••• **Elilb'a**: Ha' ti' b'ay ch'ay tz'ayik.
- •••• **K'uk'ul**: No' ch'ik yax inh kow nimejal snheh; kaj pax stxam sk'ul no'.
- — **Naman** tx'otx': Sb'i sq'aq'al tx'otx'otx mach chewoj, machka q'axanoj.
- ⊥ **Okilb'a**: Ha' ti' b'ay ch'ahiloj tz'ayik.

•• — **Xik**: no' chij *conejo* yul yab'xub'al wes.

••• — **Yulha'**: Sb'i hej no' noq' ay yul ha' ha' haka' no' xotx, no' kay maka no' wayap.

Ilweb'al

Tz'ib'nhehay spaj hunun q'amb'eb'al ti' sat hunuj hum la:

• ¿Tzet sb'i ya' Jich Mam b'oj ya' Jich Mi'?

____________________ ____________________

•• ¿Tzet sb'i skanheb'al konhob' hoynhe Xajla' tinanh?

____________________ ____________________

____________________ ____________________

••• Tz'ib'nhehayoj sb'i hunuj no' noq' tanhnajxahiloj tinanh.

____

•••• Tz'ib'nhehayoj sb'i hunuj te' kawla te' cha' yul q'axnal tx'otx'.

____

— Tz'ib'nhehayoj sb'i kab'oj te' te' anhb'al

____________________ ____________________

B'ab'el Majan Kayek'nheb'al

Ilb'al.

Mamin-miyay, yul skuyb'al hune' majan kuyb'al ti':

• Cha nab'tij tzetajet itz'atb'al ay smay yib'anhiloj hun-nhahil, nixhtej unin, heb'ya' ix, hayonhb'al b'oj sat tx'otx' hayonhb'al.

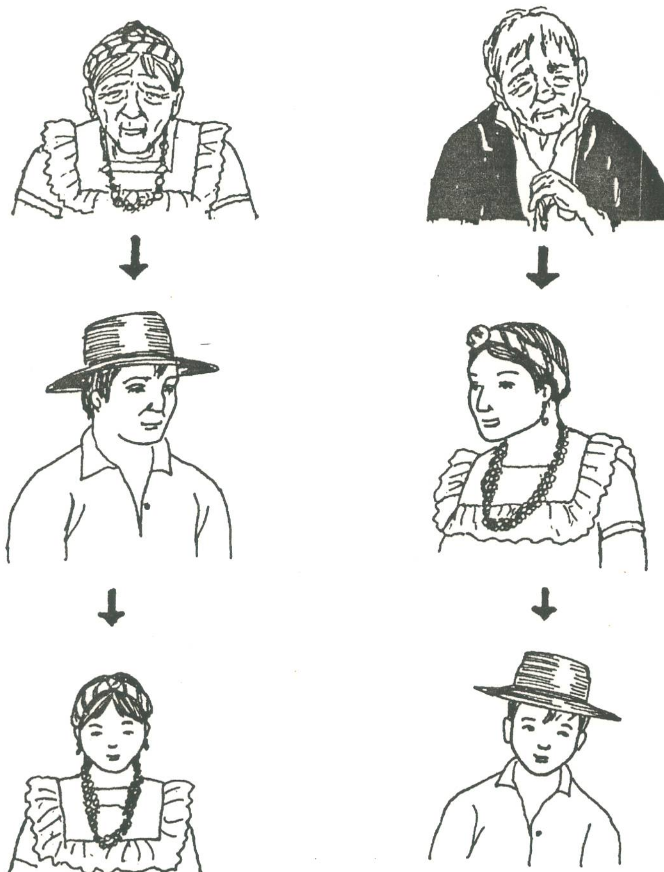
•• Cha tz'ibnhe' tzet yelapno ye hun-nhahil, nixhtej unin, heb'ya' ix, hayonhb'al b'oj sat tx'otx' hayonhb'al.

B'ab'el Majan Kayek'nheb'al

Yul hune' b'ab'el majan kayek'nheb'al ti', xhjilwe' ku kayek'nhenoj hayeb'oj itz'atb'al yib'anhiloj hun-nhahil, nixhtej unin heb'ya' ix, hayonhb'al b'oj sat tx'ox' hayonhb'al.

- **Hun-nhahil.**

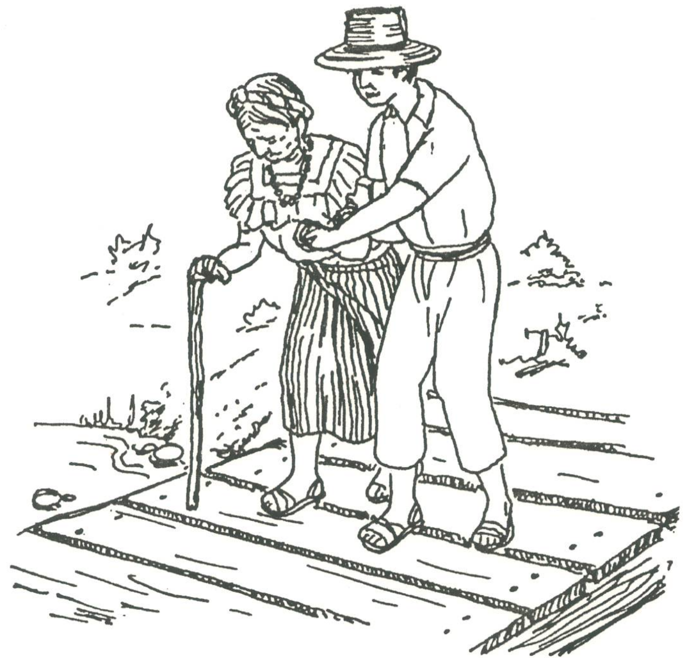
Xaxmi kan yul ha txumb'al ta hun-nhahil ha' ayikoj sb'ihoj syamanil anma ay tzet ye xol hunun, haxkamto ay yik'al yinh maktaj b'ay titnajikoj. Ha' ti' xin ch'a'ni stxumukuj sb'a anma yinh yik'al smam icham, smi' ixnam, smam, smi', yuxhtaj, b'oj yuninal.

Syamanil anma yinh yik'al maka hun-nhahil, nanan-nhetik'a yetwanoj hunun. Maktaj q'a' yet chik'il sb'a haka' napax mame-mi'e b'oj uninale hat q'a' xikiltaj chil sb'a hunun mak xol hunun. Yet q'a' tz'ultu hej uninale ha' heb'ya' mame-mi'e kow yilal sya'ilnhen yuninal; yaja' haxa yet xhch'ib'kanh hej

uninale, ha'xa pax uninale ti' yetwanoj spajtzen sunil sk'ulal tzet xu smam smi' tu' yinh.

Haka' yekan jik'al yu ya' Jichman b'oj ya' Jichmi', kow yilal ku kolken ku b'a hununonh; haktu' xin ja'ni smay yihla anma, haxkam haka' sq'inal haktu' yohtab'al.

Xol tik'a yetwanoj hun-nhahil, aykanoj pohchab'al (spohchaloj anma), kolob'al maka kolwal, kuyilb'a maka kuywal, sajachb'al maka tihk'ob'al.

Smay hun-nhahil ha' tzalalal, ocheb'al, kolwal b'oj aq'ank'ulal q'umlab'al yinh tzet chu hunun maka.

•• Nixhtej unin

Yet ay nixhtej unin yulaj hunun hun-nhahil, kow tzalalal tet anma; haxkam nixhtej tz'ul haka' xumak haq'b'al yekanoj sat yib'anh q'inal, yaja' mach tonhetik'ahoj ay nixhtej unin, to yilal st'inhb'an sb'a ichamile b'oj ixale yinh tzet chu.

Yet toxa xhpitzk'ahoj yunin hunuj ya' mimi', tx'ihal tzet wal yuhni ya': Yilal slanhni sb'a ya' yinh k'ul, yilal sxikiltajnhen sb'a ya', sxew ya', syijyen ya' tzet chal heb'ya' ay yohtajb'al yib'anhiloj tzet yekoj ya'.

Kow yilal sxikiltajnhelax nixhtej tz'ul yet sxpitzk'ayi, yilal ya'lo yim, yaxhnhelaxi, sq'utxlaxi maka yanhteloyi yet xhtx'ojb'i sk'ul.

Yet nimejxa ninhtej uninale, yilal xkuylaxi, yochelaxi, sq'aptzeloyi b'oj ya'lo tzet ch'oknikoj yu.

Heb'ya' ix

... Yul stxumb'al heb'ya' Payat anma, kow lahan smay heb'ya' ix b'oj heb'ya' winaj, tonhe xin nanan stxumnhenikoj sb'a hunun mak yinh tzet yetij b'oj tzet chu sat yib'anh q'inal.

Tita' yu pet-tik'a stxumnhehikoj sb'a ya' ix yinh smunil ya' mi'e, tita' yu tu' q'a' pet-to swatx'ekoj sb'a heb'ya' yinh munil sataj heb'ya' winaj yinh stz'ulal.

Etza b'alaq'tajnhe xhq'opo-b'ikanh heb'ya' ix, chohtajnhe sb'a heb'ya' b'oj heb'ya' tzeh, ta xht'inhikoj heb'ya' yinh tzet chu, xhq'anab'nhe sb'a heb'ya', tzujanilxa xhmohyi heb'ya'. Yinh ti' xin chichikoj hune' xijanilxa tzet yehikoj heb'ya' ix sat yib'anh q'inal.

Yet payxa etza mach ch'a'lax smay heb'ya' ix yinh kuywuj, jichan winajnhetik'a mak xhkuywi; wal tinanh xin, ayxa pax heb'ya' ix xhkuywi tu'. Yulaj konhob', chuhlepaxoj yulaj wayanhb'al, ayxa heb'ya' ix ayxa hunuj smunil haxkam kuywinaj heb'ya'. Xol hej munil b'ay xhkuywi heb'ya' ix ti' ay kuywahomal, anhtewomal maka hunujxa munilal ay yohtajb'anil.

•••• Hayonhb'al

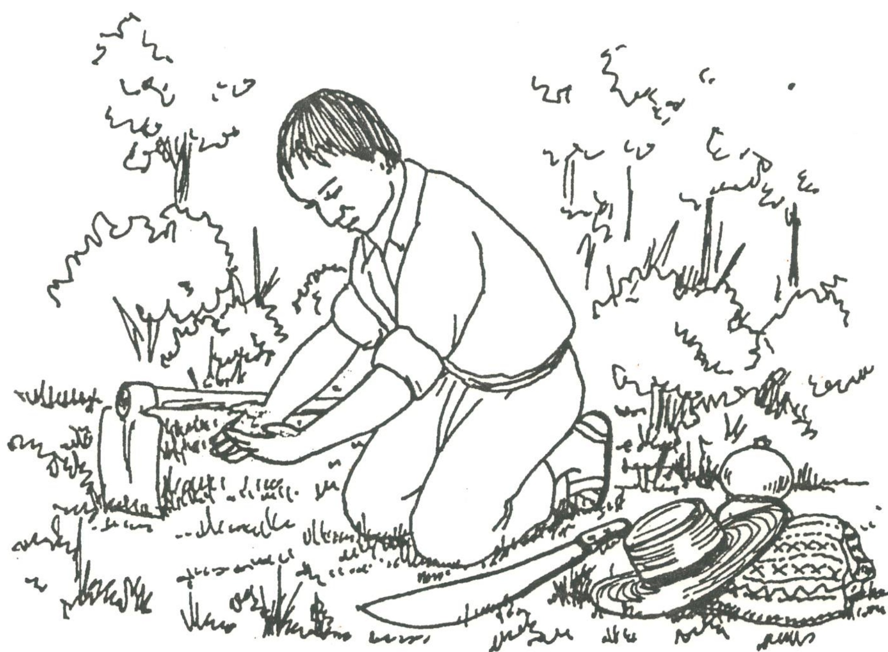
Hayonhb'al ha' sb'i syamanil anma ay hunuj yehob'al haka' na pax wayanhb'al maka konhob'al. Hayonhb'al haka' tzet chu stxumnikoj sb'a anma xol hunun yinh swayanhb'al maka skonhob', b'ay xin ayikoj ya'ni smay b'ay pitzk'anaj tu'.

Sunil hej hayonhb'al maka syamanil anma ay b'et hunuj b'aytu'al, ay yik'ti'al. Yik'ti'al anma Xajla' hat titnajikoj yinh heb'ya' Mayab', b'ay lahwitu' xpohiloj sb'a heb'ya' Q'anjob'al (*Santa Eulalia, Soloma* b'oj *Barillas*). Yinh heb'ya', Q'anjob'al ti' xin spohnajpaxiloj sb'a ya' Jichman b'oj ya' Jichmi' x'ichenkanh hune' konhob' Xajla' (*Jacaltenango*) b'ay xpohchapaxiloj heb'ya' Tz'ikina' (*Concepción*), heb'ya' Iwila' (*San Antonio*), heb'ya' Sti'ha' (*Santa Ana*) b'oj heb'ya' Nentonh, haktik'a paxtu' xin heb'ya' Tz'ikinte' (*San Marcos*) b'oj heb'ya' Wik'u (*San Andrés*).

Yulaj hunun hayonhb'al ti' nanan-nhetik'a tzet chu anma, yaja' jichan sunil anma xhmunlanhen tx'otx'otx'. Ay pax maktaj xhmunlakoj yinh txonhomal, yinh hej ohtajb'al haka' watx'e' nhah, watx'e' xil q'ape, watx'e' te' maka hoso' te', ay pax xin mak kuywinaj nanan-nhetik'a tzet munilal chu anma.

Smay hunun hayonhb'al, ha' hej anma yamanikoj yinh yik'al, smunil, yab'xub'al b'oj tzet chu stxumnikoj sb'a sat yib'anh q'inal. Ay smay hayonhb'al yinh anma, haxkam ha' yinh anma ti' titnajikoj tzet cha'lekoj hej wayanhb'al maka hej konhob'; haktu' pax xin stxumnikoj sb'a yinh b'ay titnajikoj yik'al kat ya'ni smay tu'. Ay pax smay anma yinh yohtajb'al maka stxumk'ulal yinh ya'ani smay spixan tzet ay sat yib'anh q'inal.

Ay pax smay yab'xub'al hunun hayonhb'al. Ab'xub'al Popti' xhtzxotel-lo b'et Xajla' ti' ay smay, haxkam ha' ti' x'oknikoj yu ya' Jichman b'oj ya' Jichmi' yu yanikanoj yohtajb'al tet skonhob', ha' tik'a xh'a'ni stxumukuj sb'a anma xol hunun.

Nanannhetik'a tzet xu st'inh-b'anikoj sb'a anma yinh sik'leniltoj swi'al skonhob'. Yet payxa, xikiltaj ye swi'al konhob' yul sat anma. Xol heb'ya' swi'al konhob' yet payxa, ay ya' Ahb'e, ya' Watx' Winaj b'oj hun majanxa heb'ya' aykanoj ti' schejab'oj. Wal tinanh, haxanhe hej koplal ayah. Mak kow swi'al konhob' tinanh, haxanhe ya' Alkal yulaj konhob' b'oj ya' Awsilyar yulaj wayanhb'al.

— Sat tx'otx' hayonhb'al

Ay yik'ti'al tzet xu skankan anma hunun b'aytu'alkoj. Mak anhekanoj yechel b'ay ayonh tinanh, ha' ya' Jich Mam. Snajachil b'ay xichekanh ya' skonhob', hat ch'ek b'etet K'oya', Nentonh, Niman Ak'al, Sti'ha', Iwila', Axol'a b'oj Tz'ikina'. Kow konhob' b'ab'el kan-najkan xin, ha' Xajla'.

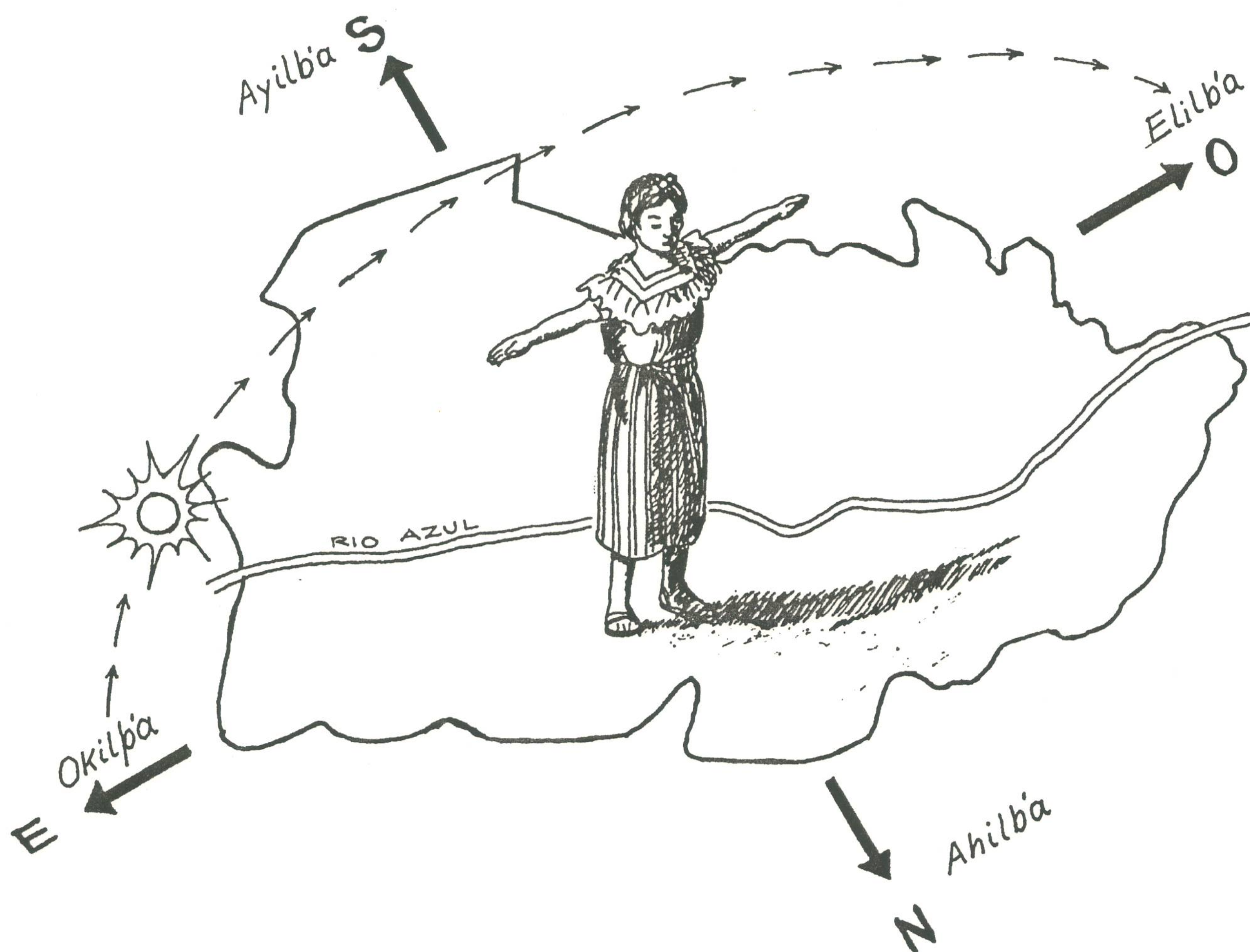
Tinanh, nanxa tzet st'inhb'ab'anil tzet yekoj stx'otx'al hej hayonhb'al. Yinh Xajla' kan-najkan yu ya' Jich Mam, xpohiloj sb'a kanheb' konhob': Tz'ikina' (Konsepsyon), Iwila' (Sahantonyo), Sti'ha' (*Santa Ana*) b'oj Nentonh, yaja' xkankan smo sb'ihoj hunun konhob' ti' hune' tzoti' **Wuxhtaj**, haxkam skanheb'al konhob' ti' yuxhtaj sb'a xol hunun b'oj Xajla' b'ay xpohiloj sb'a yet payxa.

Stx'otx'al Xajla', kab'lanheb' syoxlanhk'al *kilómetro* satb'al. Ay xin chewal tx'otx', q'axnal tx'otx' b'oj naman tx'otx'al b'ay nanan-nhetik'a hej tz'unub'al cha'a.

Nanan-nhetik'a sb'isil b'uj sb'i hej wayanhb'al yulaj konhob' wal yul konhob' Xajla', ha' ti' sb'i hej swayanhb'al la: Santa Katal, Limonar, Pamha' (*La Laguna*), Peb'il Pam, B'uxub', Tah B'uxub', Lupina', Chehb'al, Tzisb'aj, Hujlinha, Yinhch'ewex, Wik'u (Sahanres), Tz'ikinte' (Samarkos) Xayomlaj, Petan Ch'im, Witzob'al, Meste', Paya', Tz'una', Ch'eya' b'oj Q'om. Ay hej wayanhb'al ti' xin ayikoj yul q'axnal tx'otx' b'oj yul chewal tx'otx'.

Yet payxa xin, yunheb'al mach xhk'aytoj anma b'ay ayah, st'inhb'akoj sb'a yinh hej tx'umel maka yinh sb'elen tz'ayik. Ta chatoj anma swatx' q'ab' b'ay ch'ahiloj tz'ayik, ha' tu' chij okilb'a; xhkan sataj

xin, ha' chij ahilb'a, b'ay ch'ay tz'ayik, chij elilb'a; wal pax xhkan yinhtaj, ha' chij ayilb'a.

Kawxeb'al tzoti'

Tz'ib'nhehayoj sat hunuj hum:

• Tzet yelapno ye hun-nhahil.

•• Tzet yelapno ye nixhtej unin yul stxum-k'ulal anma.

••• Hunuj ik'ti' yib'anhiloj tzet yelapno ye heb'ya' ix yul stxumk'ulal anma.

•••• Tzet yehikoj anma yul ha wayanhb'al maka yul ha konhob'.

— Yik'ti'al ha wayanhb'al maka ha konhob'.

Ilweb'al:

• ¿Tzet sb'i syamanil anma ayiktoj yul hunuj nah maka hune'nhetik'a yik'al?.. ______________________

•• ¿Tzetet kow yetwanoj nixhtej unin yet tz'ultu?.. ______________________

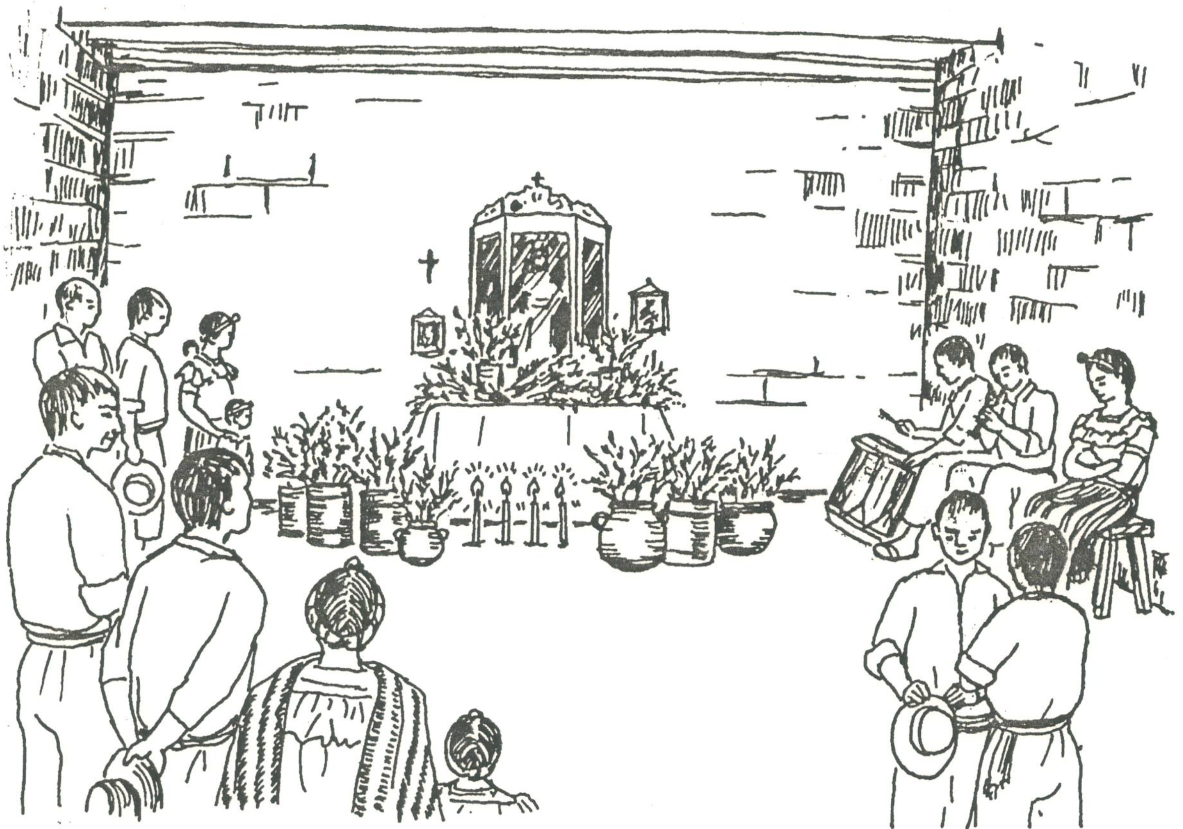
••• ¿Taxka lahan smay ya' ix b'oj ya' winaj?.. ______________________

•••• Tz'ib'nhehayoj sb'i hunuj tzetet ch'a'ni smay hayonhb'al.................................... ______________________

— Tz'ib'nhehayoj sb'i hunuj konhob' hoynhe Xajla'... ______________________

Hej Ek'tzeb'al

Swaj Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynijuloj hun majan kuyb'al ti':

- Cha tx'olnhe'iltoj txetajet chu hej anma yet-tax xhkamay hunuj maka masanta xhmuj-luhaytoj.

•• Cha tz'ib'nhe' tzet chu yek'tzelo hej q'inh.

••• Cha watx'e' hun txolanoj tzoti' ch'alni tzet chu hej anma, no' noq' maka hunuj tzetet.

Hej Ek'tzeb'al

Haka' tik'a yekan hej munil, hej xewilal, sajachb'al maka tihk'o'b'al, haktik'a tu' yepaxkan hej nab'eb'al, q'inh maka txahulq'inal. Aykan ti' xin stz'ajnab'aloj tzetajet yetwanoj anma yinh stxumk'ulal xol yetb'i.

- **Hej q'inh**

Tinanh kow tx'ihal hej q'inh ch'ek'tzelo yulaj konhob' maka hej wayanhb'al. Yul Xajla', kow ay smay yek'tzeb'al sq'inh ya' Kumi' Kantel. Yet payxa hun q'inh ti', ch'ichikoj yinh schalax xil sq'ap kanhal; hat xin ch'itxq'a q'ap ti' tet heb'ya' kanhalwom b'et kaj xik'oma'; lahwi tu' xhyamikoj anma yatut ya' Kaptan b'ay ch'il-lo aq'b'al yinh q'ap q'ap; skab' tz'ayik xin xhtoj txayelaxoj q'ap yul yatut tiyox yinh sat Kumi' Kantel; yet xhmeltzo hej kanhalwom b'oj xil sq'ap yatut, chilwekoj xil sq'ap tu' yinh, yalni yab'ix yinh sat hej yet ahun-nhahil kat xin yek'tzeloyi. Syox tz'ayik ha' tu' kow ch'ichikanh q'inh yinh Syehlo q'ap yinh b'ab'el kanhal yamaq' yatut tiyoxh.

Skab' yek'tzeb'al q'inh xin ha' yet ch'ichi hej nab'eb'al kat slahwi sahk'aliloj nixhpilixhal. Syox ek'tzeb'al ha' yet xhmajlax heb'ya' i'om ek'; hat xin xhyamikoj

anma yechma' te' b'et kulus Yasay yet payxa; hatik'a pax b'eti' ch'il-lax aq'ab'al yinh te'. Sahk'alo xhchalax haq'b'al, hatu' ch'ilaxto te' ek' tu' b'et yatut tiyoxh.

Syoxeb'al tz'ayik kow q'inh ha' **xhkutxi yula'**, **nixhpilixh** b'oj **niman q'inh**. Yulb'al oxeb' tz'ayik ti' chi' yip q'inh, nananxanhe tzet chukanoj; ay sajach, kanhal b'oj matz'loj. Yet xhk'ejb'ini nixhpilixh q'inh ch'eltoj no' wakax ah kat yu a'oloj ah. Sahk'aloj niman q'in xin, chu pitzk'ab'al, ha' tu' kow sq'inh Kumi' Kantel, k'ej to tanhto, ch'el te' ah kat sq'anh ch'en **talxa**.

Xhlahwi sq'inh Kumi' Kantel yinh s-hujeb' tz'ayik q'inh xhnhuslo pax no' wakax ah b'oj te' ah; hunab'to kat yektzelaxoj pax ti' hunekojxa, haknhetik'a sunilb'al hej hab'il.

...

Yulb'al hunun hab'il aynhetik'a hej q'inh haka' ti' yulaj kunhob', wayanhb'al b'oj hej kantonh. Haka' pax yek'tzelo ti', haktik'a tu yek'tzelopax Helilal, Yay Kumam, stz'ayik hej munil, stz'ayik heb'ya' mi'e, stz'ayik **Sk'eb'ini Pitzk'ab'al** b'oj sk'ejb'ini helilal.

Machnhetaj ti' hej q'inh paxo; yet payxa, kow xikiltaj yepaxkan pohom anhe, kanhal wakax, anhele chiyoq', kanhal xilwej, ljom Hab'il, korpas, poh xuwew b'oj sq'inh hej kamom.

Kow ay smay ljom Hab'il yet payxa, haxkam ha' tu' kow helilal, b'ay ch'ichitoj sb'isil hej tz'ayik b'oj hej x'ahaw yet ak' hab'il. Yek'tzeb'al hun q'inh ti' kow xikiltaj, ib'il xin stxolil yek'tzeb'al hun q'inh ti' yu heb'ya' Ahb'e, heb'ya' sb'ab'el Alkal, skab' Alkal, kawanh heb'ya' Maltuma, kanhwanh heb'ya' Lextol yok kanhwanh heb'ya' Mayor. Ha' heb'ya' ti' xhq'an-ni skawil walil hej anma, konhob', hej te' te', tz'unub' b'oj hej no' noq'; ha' heb'ya' b'oj ya' Watx' Winaj b'oj ya' Ahb'e sq'umla sb'a yek'tzen ljom Hab'il b'ay xhq'ahb'alax no' xahanb'al kat yitxq'anto sb'a heb'ya' yinh txahloj b'ay ay hunun heb'ya' **Yib'anh Q'inal**, haka' ya' Sat B'ak'u, ya' Kulus Wiho, ya' Kajeh ya' Itz'nal b'oj yaq'bilxa heb'ya' skolomal konhob'.

Lahwi tu' ch'itxq'alo ixim b'itx tet hunun maka kat yok slanhnoj sb'a sunil maka ha' ti' xin ch'a'ni ku txumuluj ta nohnaj anma, ta ay tzet sloh, tzalalal ti' tet.

Hune'xa ek'tzeb'al ha' Poh Xuwew; ha' ti' stzalalal hej anma yu stanhb'al wahilal. Ch'ek'tzelo ti' yet ch'eliloj te' ak' hub'al maka ixim ak' ixim (ixim b'ejtanh). Yet chuhni tu', sunill hej anma xhwatx'e ixim b'itx xuwew yinh te' ak' hub'al; skaliloj te' xin ch'aytoj te' tzitz anh b'oj te' sachil. Ha' yet lanhanxa stahojay ixim b'itx tu', ya' mame b'oj hej uninale ch'ok yoq'tze' hunun sxuwew (pilo) tz'ajnheb'il yinh tx'otx yaxla tz'ajab' tx'otx; ha' yet xhtanh yoq'tzelo tu', ch'ok heb'ya' sb'ejakoj xuwew tu' yinh sk'ul tx'otx' xi, kat yalni heb'ya': "as xin, ikantoj wahilal ti' la".

Yet yahxa ha' nhab', ch'ek'tzelo pax sq'inh kamom; ha' ti' b'ay snab'e anma hej skamon. Oxeb' tz'ayikal kow yek'tzeb'alil: yokb'al txikilah, yok ahan b'oj txahelax anma. Yet ch'ok txikilah tu', sunil hej anma xhb'ey sqahb'a no' haq'b'al b'oj te' txikilah yib'anh hej skamom b'oj b'et Komam Kulus Anima. Yokb'al ahan ha' yet xhq'ahb'a-lax pax ixim tahnaj ahan, te' tahnaj tzoyol maka tzantzet lob'ehal yib'anh pax hej kamom. Yet xhtxahelax anma, ycha' ya'. Pale mixha yul mujb'al, kat yek' ya' stxahye' **skanhxukutal** mujb'al tu'.

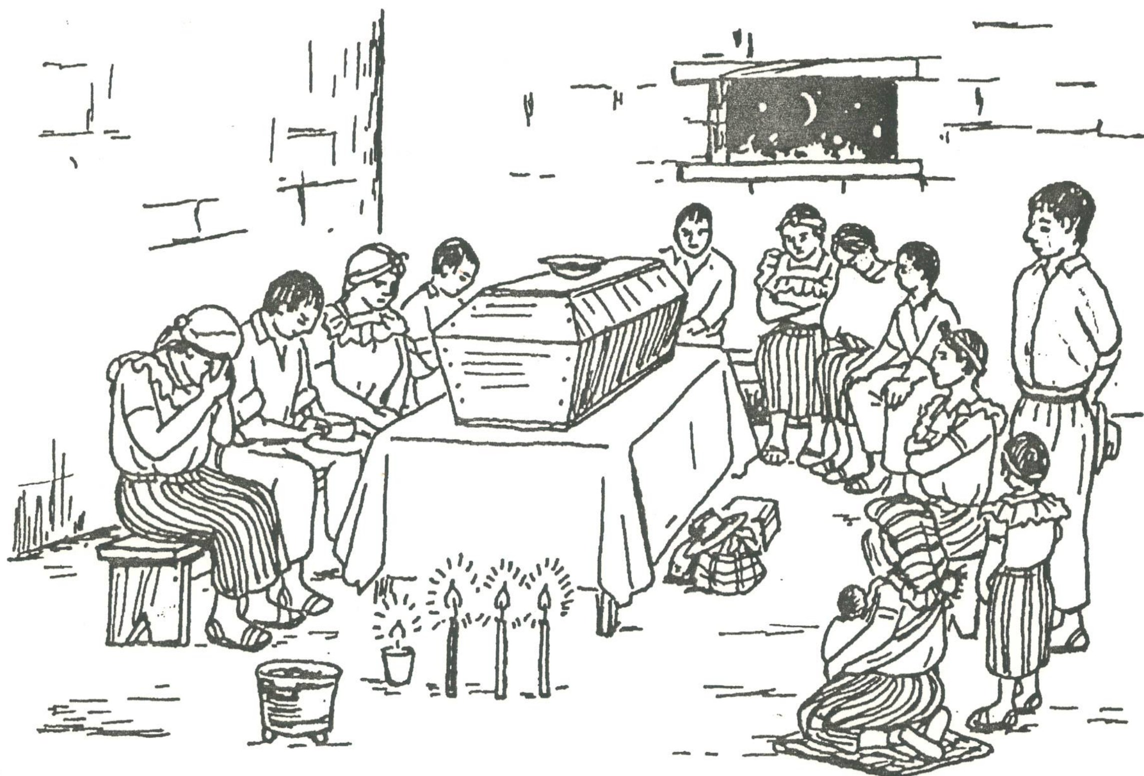
Sti'laj konhob' Xajla' oxeb' **mujub'al**: hune' b'et Yalanh Xol Kenya, hune' b'et Pohtx'ilaj yok huyne'xa b'et Tzatanhkanh. B'et mujub'al Yalanh Xol Kenya b'oj Pohtx'ilaj, xhto mujut anma yul; xhto xin ch'ek'tzelo pax stz'ayik kamom b'etu'; wal b'et Tzatanhkanh matxa tzet chuyi.

•• Kamikal

Hayonh anmahonh ti' ek'ilnhe jeyi, mach loq'b'iloj ku q'inal ju; haka' tik'a xu juli, haktik'atu' chu ku meltzohojpaxtoj, yu ti' yilal ja'ni smay ku q'inal yinh ku pitzk'ab'al b'oj ku kamikal.

•••
•••

Kamikal, ha' smeltzob'altoj hej anma. Tzanojab' tzet ch'ini hej anma, yet xhkami kow b'isk'ulal tet hej yetb'i; b'isk'ulal yu tzetajet tzalalal maka sya'tajil xul ya'lekoj sat yib'anh q'inal xol yetb'i.

Tx'ihal hej tzet chu yinh skamikal hej anma. Ta ix mak xhkami, ix heb'ya' ch'axhnheni; wal ta winaj xin, winaj mak ch'axhnheni, yaja' chuhle ha' ya' ixale ch'axhnhen paxkantoj yichamil. Ta winaj kamon, xhlot'loloj xilswi' kat s-hoxloloj xil sti' yuhnheb'al k'ulnhe yil-laxoj yinh staq'b'al yul sat hej anma.

Slahwi' yaxhnhelo hej kamom ch'ok xilsq'ap kat yelti hahnoj. Xhkulusnhelaxik'oj sq'ab' yib'anh stxam sk'ul kat spichlax yul hunuj q'ape maka hunuj pop; yib'anh kamom tu' xin, ch'alaxayoj hunuj **chab'al kutx**.

Kachb'il nhun-nhahil (mamemi'e, uxhtaje, nohe maka anab'e) yuk'ni te' uk'e yet hahaniltij skamom, haxkam xikiltaj yu ayik'oj heb'ya' anima sk'atanh kamom tu'.

Lahwi yek' ilo' aq'b'al chu mujwal, ch'ek' txahyelaxoj kamom tu' yul yatut tiyox kat sto mujuj yul mujub'al. Yet xhmujluhoj kamom yul tx'otx' xin, ch'alaxkanaytoj hej **stzab' q'ab'** sk'atanh yunheb'al mach xhtakoj skul yinh stzetajet xakanoj. Chuhle, ta winaj kamom, ha' heb'ya' ix b'ab'el ch'anihaytoj huntaj b'etx tx'otx' yib'anh kamom tu'.

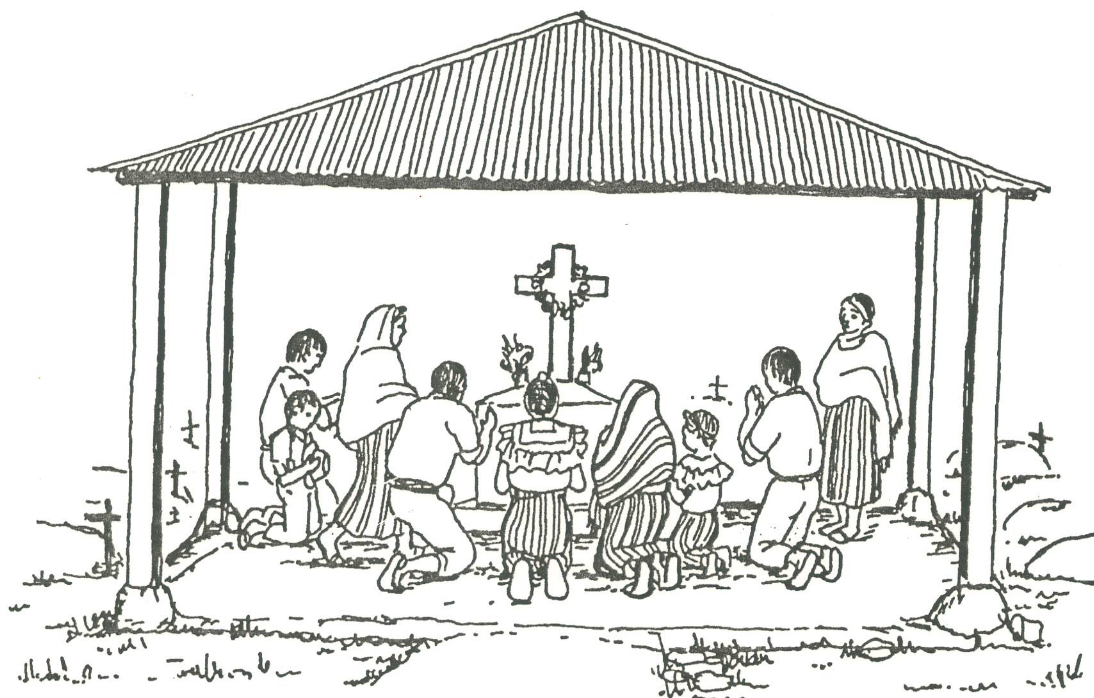
Yet xhmeltzo hej mujwahom, ch'apni' anma tu' yatut ya' kamnajxa, kat ya'lax kape b'oj pan yuk'u' hunun maka.

Yet-tax xhkamay hej anma, ch'ichikoj ya'lo yab'ix tiyoxh sk'ejb'altajil yulb'al b'alunheb' tz'ayik.

Skab' tz'ayik yuhni mujwal xin, kat sb'ey hej mame-mi'e, uxhtaje, anab'e, nohe maka uninale taq'ewal tet heb'ya' yet ik'al kamom tu'; haktik'a paxtu' tet heb'ya' yib'anh q'inal, Jich Mam b'oj Jich Mi', yunheb'al aq'anq'ulal xhkanojkan spixan kamom tu' yinh sb'elen. Hantaj

...

tik'a sb'isil heb'ya' xhb'inahoj yinh taq'ewal tu' xin, haktik'a paxtu' sb'inab'al tu'.

••• Smay hej ek'tzeb'al

Sunil hej ek'tzeb'al ay smay; haka' napax ljom Hab'il, ay smay haxkam txahulq'inal; haktik'a paxtu' hej q'inh b'oj tzetajet chu yek'tzelaxi yu tzet yelapno ye yul stxumk'ulal hej anma. Ha' ti' ch'a'ni smay yitz'atil tzet yekoj hej anma yulaj konhob', wayanhb'al maka b'aytu'alikoj.

Kawxeb'al tzoti'

• Tz'ib'nhe sat hunuj hum tzetajet chu yinh stitb'al te' ek' maka te' kaj ch'eyaj yinh q'inh.

•• Tz'ib'nhe sat hunuj hum sb'i hej ek'tzeb'al chu yet payxa b'oj tinanh.

••• Tz'ib'nhe sat hunuj hum hej ik'ti' ha wohtaj yib'anhiloj kamikal.

•••• Nananhetik'a sb'i sq'axq'eplajil ku nimanil, tz'ib'nhe sat hunuj hum sb'i hunun ha wohtaj ch'ichitij yinh swi', sataj masanta yojtaj anma.

— Sik'leltoj huntaj majan tzoti' ch'alni tzet chu anma yinh hunq'ahan tzotib'al ti' la; tz'ib'nhehay sat hunuj hum kat ha walni tzet chaliloj maka tzet yelapho ye xol hunun.

•̲ Ku kuyu' q'anab' tzet ye stz'ib'nheb'anil hunq'ahan itz'atb'al tzoti' ti' la:

Xax ek'i		Lanhan yuhi		Xhto huhuj	
- xkin	txahlihan	- chin	txahlih	- chin	txahlojan
- xkach	txahlih	- chach	txahlih	- chach	txahloj
-	xtxahihya'	-	xhtxahlih ya'	-	xhtxahloj ya'
- xkonh	txahlih	- chonh	txahlih	- chonh	txahloj
- xkex	txahlih	- chex	txahlih	- chex	txahloj
-	xtxahlih heb'	-	xhtxahlih heb'	-	xhtxaloj heb'

¿Tzet chal huntaj majan tzoti' ti'? ¿Yeli hune'nhetik'a xe' tzoti'al tzotinheb'il yinh nanan majan anmahil? Tzet chal hunun tzoti' ha': **Txahloj**. Ha' ti' xin hune'xa majan tzoti' ay tzet yelapno ye yul ab'xub'al Popti'. Smunil hunhq'ahan tzoti' hakti', ha' yalnitoj tzet chu anma. Xol tzoti' hakti' smunil ay: b'elwoj, tzeb'oj, b'itnoj, sajchoj, txonhwoj, kanhalwoj, maka hunujxa tzet chu yuhni anma.

Haka' jilni yinh hune' yeb'al ti', oxeb' pax majan q'inale b'ay chu stzoteloyi: yinh xax ek'i, lanhan yuhi b'oj xhto huhuj. Haxkam mach lahanoj tzet chal **xkin txahli**, **chin txahliham** b'oj **chin txahlojan**, ¿yeli?

Tzoti'b'al

• **Chab'al kutx**: b'ay ch'ay ch'en melyu yib'anh hej kamom.

•• **Mujub'al**: b'ay xhmuji hej kamon.

••• **Skanhxukutal**: sq'axq'eplaj maka stxukultaj hunuj tzetet maka hunuj b'aytu'alkoj.

•••• **Sk'ejb'ini pitzk'a'b'al**: Stz'ayikal yet xhk'ejb'ini maka yaq'b'alilal yet ch'ek'tzelax spitzk'a Komam Hesus (Noche Buena).

— **Talxa**: Ch'en xhq'anh awteb'alikoj mixha b'et yatut tiyoxh (campanuh).

•— **Tzab'q'ab'**: tzetajet smunlab'al maka tzet ch'oknikoj yu hej anma.

••— **Yib'anh Q'inal**: Hakti' sb'i heb'ya' Kolom Smay Konhob' hoynhekan Xajla', b'ay chu txahloj.

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj hunun q'amb'eb'al ti' b'oj syoxeb'al spaj hunun ka ha wanikoj hunuj kulus smotxik'oj tzoti' spaj hunun q'amb'eb'al haka' yeyoj hun yeb'al ti' la:

• ¿Oxeb' stz'ayikal kow yek'tzeb'al hunun q'inh ¿tzet sb'i' sb'ab'el tz'ayik q'inh?

__X__ Niman q'inh

_____ Xhkutxi yula'

_____ Nixhpilixh

•• Te' haq'b'al kow ch'a'ni smay sq'inh Kumi' Kantel, ha' te':

_____ Txikilah

_____ Q'ich

_____ Ek'

••• Sunil hej tzet chu anma haka' q'inh, nab'eb'al maka txahulq'inal chij sb'ihoj:

_____ Ek'tzeb'al

_____ Munil

_____ Sajach

•••• Yet ch'ilaxtoj te' ek' b'oj te' kaj ch'eyaj maka hunujxa haq'b'al yatut tiyoxh yihh q'inh, hakti' sb'i la:

_____ Xhchalax haq'b'al

_____ Pitzk'ab'al

_____ Helilal

— Yek'tzeb'alil yet stanhb'al wahilal yinh ixim b'itx hub'al ayaytoj tzitz anh xol, hakti' chij sb'ihoj la:

______ B'itx Xuwew

______ B'itx Xep

______ Poh Xuwew

•— Yet ch'ek'tzelo stz'ayik hej kamom, oxeb' kow stz'ayikal ¿tzet sb'i stz'ayikal yet xhb'ey anma a'okoj haq'b'al tet hej skamom?

______ Txahelax

______ Yokb'al Txikilah

______ Yokb'al Ahan

Hej Ohtajb'al

S-huj Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti':

• Cha wala' tzet cha txum yib'anhiloj tzet chaliloj ohtajb'al.

•• Cha tz'ib'nhe' hunuj ikti' yib'anhiloj tzet cha txum yib'anhiloj hej ohtajb'al haka' son, b'itnob'al, hosb'al te', watx'eb'al nhah, tz'is maka hej anhb'al.

Hej Ohtajb'al

Ya' Antun Luk, ayxana yanikoj ya' yinh sk'ul yanikanh hun ni'an yatut, haxkam mach kow yohtajoj ya' tzetajet ch'oknikoj yinh ti', xb'ey ya' sq'amb'e' sb'a tet ya' Pel yu yohtajb'al ya' ti' yib'anhiloj watx'e' nhah. Lahwi stiq'a'nhen sb'a ya' Antun tu' tet ya' Pel xin, xt'inhb'an ya' tzet wal yuhni; x'ok ya' skutx'b'anoj te' te', te' ch'im b'oj te' aq' ch'oknikoj yinh ab'alkanh nhah. Yet toxa yunuj munil yinh te' nhah xin, xb'ey ya' Antun tu' tet ya' Ahb'e yu sq'ahb'alax no' haqb'al yinh yahb'al te' nhah tu'. Tzujantik'a pax yinh ti', x'elto stxupal munil tet heb'ya' mama' b'oj heb'ya' mimi' xhkolwahoj yinh munil tu'.

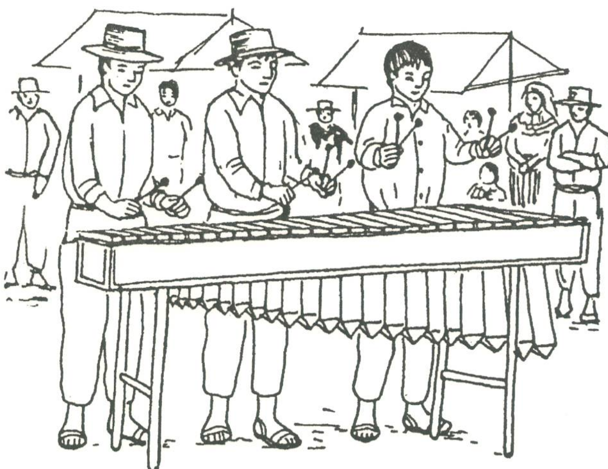
X'ayiloj stz'ayikal munil yinh yatut ya' Antun xin, xyamikoj tx'ihal anma, xitxq'antoj sb'a yinh hej munil. Sub'utajnhe xu yahna te' nha, x'ek'tzeloyi. X'ok te' son. Xkanhalwi anma.

Hune'xa tz'ayik xin x'apni ya' Ahb'e, xq'an-ni ya' skawil walil maktaj xkolwa yinh yahb'al te' nhah, skawil walil te' b'oj heb'ya' yahaw te'. Lahwi tik'a tu' xq'an ya' Antun yuch'antiyoxh tet ya' Ahb'e; xtzalakanh ya' b'oj yixal, haktik'a paxtu' yuninal heb'ya'.

- **Hej ohtajb'al**

Sunil anma icham maka ixnam, mame maka mi'e, q'opoh maka tzeh, tz'ul maka mach tz'uluj, nanan-nhetik'a yohtajb'al. Yinh hune' ik'ti' b'ay x'ichikoj hun majan kuyb'al ti', ay yohtajb'al heb'ya' ahomkanh nhah, heb'ya' Ahb'e, heb'ya' xhsonli xhyamikoj yinh hunuj munil, q'inh maka ek'tzeb'al.

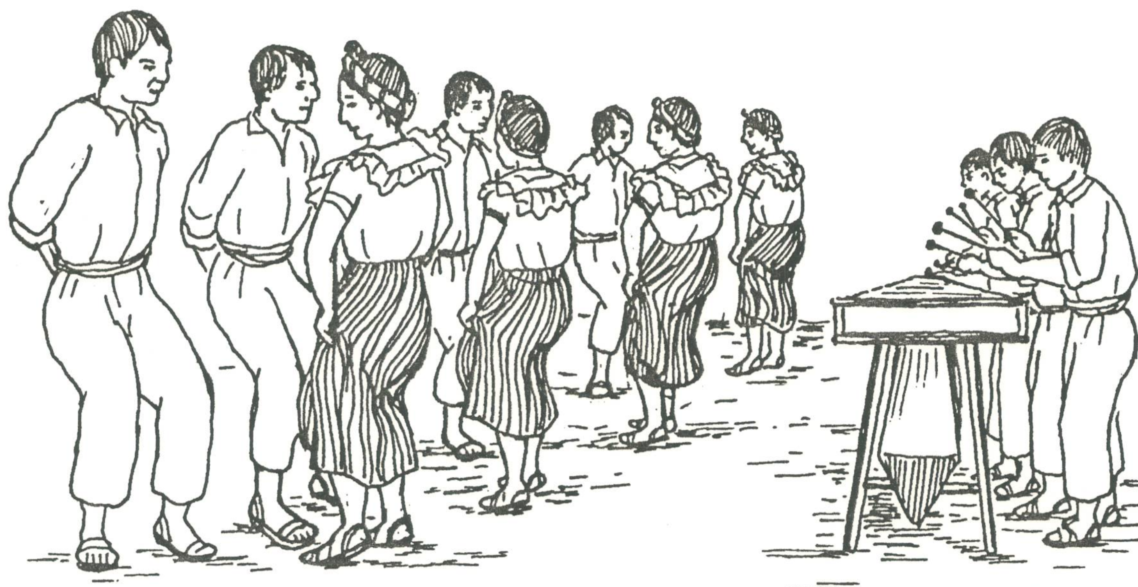
Tzanojab' tzetetal, ay anma ay yohtajb'al. Xol hej ohtajb'al ti' ay watx'eb'al son, watx'eb'al kitalah, tzanho' kitalah, b'itnob'al, k'enhtzeb'al tinab' oq'tzeb'al su'; haka' tik'a ti', haktik'a paxtu' ye yohtajb'al mak xhwatx'enayoj smunlab'al hunun son tu'.

Yul Xajla' kow tx'ihal heb'ya' sonlom; kow xin xhb'ina heb'ya' Mayahonh b'oj heb'ya' K'uk'um yinh te' kitalah b'oj b'itnob'al. Yinh te' kow son xin, xhb'ina heb'ya' Inh-nheb'ahil (*Independencia*) yet ya' icham Tim b'oj heb'ya' Xajla' yet ya' icham *"Hermelindo"*, ha' heb'ya' ti' xin xhson-nhen kow ku sonal, haka' tik'a ya' Antun Malin. Haka'tik'a pax ti', ay te' son nanxa tik'a pax ni'an jab'eni; haka' te' Yulpeyab', te' *"Sonora Juvenil"* b'oj te' *"Luz y Sombra"*.

Tzujanpaxkoj yinh te' kow son, hej kanhal. Xol ti' ay komon kanhal, aypax mach komon kanhaloj. Yet payxa, kow xhto hu kanhal salap b'oj kanhal xilwej. Tinanh haxanhe kanhal sajche, Hur b'oj kow komon kanhal. Kanhal Hoyolich b'oj hej skanhal wes xhto huyi.

Tz'ajb'al ha' hune'xa ohtajb'al. Ha' ti' b'ay xhtz'aj anma hej munlab'al haka' tx'otx' xih, tx'otx' xhaluh, tx'otx' tz'ahab'; txotx' choq', tx'otx' laq'ob'al, tx'otx' sek' maka tx'otx' pahb'al ch'oknikoj yu heb'ya' ix.

Ayxanayi, kow xhb'ina heb'ya' Xayomlaj yinh hun munil ti'.

Kow tx'ihal heb'ya' ix xhto chemli yul Xajla'; ha' ti' hune'xa ohtajb'al kow yetwanoj heb'ya' ix tu' yeyi. Haxanhe tx'al sintah kow xhto watx'i' yul Xajla'.

Tototik'a, x'ichikoj hun majan heb'ya' ix swatx'e' q'ap chanhe b'et. Yinhch'ewex; hat xin kuywinajiloj heb'ya' b'et Totonikapanh.

Hej munil ohtajb'al ay ni'an smay tinanh, ay k'upu' te', watx'eb'al nhah b'oj tz'is. K'upu' te' ha' smunil heb'ya' xhk'upni te' aq'in, te' patzab' b'oj te' kutxub' ch'oknikoj yinh te' nhah maka hunujxa tzet munilal. Hosb'al te' xin, ha' b'ay xhwatx'ehot te' pulta, tx'at, mexha makah xhilah. Watx'eb'al nhah, hat xhmunlanhelax skahonal te'. Walpax tz'is ha' watx'eb'al xilq'ape haka' wexeh maka kamixheh.

•• ¿Tzet chu yichelo hej munill yinh ohtajb'al?

Tzan-nhetik'a munilal chu yichenikoj hunuj maka ta choche yub', yaja' ay stxolil yub'anil. B'inojta sq'an ku k'ul ja'akoj hunuj ku tz'is, yilal ku q'amb'en jet hununonh ta ay munil yinh tzet sq'an ku k'ul jub' tu'; haxkam nab'nhetik'a xhku k'aya' ku b'a ta mach mak cha' tz'isa' xil sq'ap. Ta johtajxa ta ay mak kow xhtaq'ewi yinh hun munil ti' yilal jiniltoj sb'isil tzet ch'oknojikoj ju yinh tu', ta b'itzantaj ku melyu yinh sloq'b'anil hej munlab'al; mach xin xhku nahulnhe ku tiq'a'nhen ku b'a tet hej mak yohtaj yib'anhiloj tzet sq'an ku k'ul jiche' ku munla'.

Ta matzet chonh mahlan yinh yichob'anil hunuj munil tu' jiche'kanh, okojonh munlahoj yinh.

••• Hej telaj anhb'al

Hantaj saq'alil yet mach b'isk'ulal cha'lekoj anma yu hej yab'il; yaja' haxkam machnhetik'a hakojti' tet sunil anma, ay mak ay pax yohtajb'al yinh anhloj. Xol anhb'al ch'oknikoj yu heb'ya' anhlom nanan-nhetik'a nixhtej telaj maka hunujxa tzet anhil.

Hune' yab'il chij sateh syab'il nixhtej unin yeyi. Hun yab'il ti' ch'ok yinh nixhtej tz'ul kow eltich'an maka kow aris yet ch'il-lax yu anma kow ch'och'eni, yu mak kaj schik'il yu munil maka hej no' noq' kajb'inaj yalanh ijatz. Skachiloj mach cha' nixhtej unin hun yab'il ti' ch'eb'alaxtoj yunheb'al mach xhsatnhlelaxi. Taka ayxakoj yab'il yinh nixhtej unin xin, ch'axhnhelax xol yal *ruda* kalb'il xol te' *pimienta* b'oj te' uk'eh. Heb'ya' anhlom, syeh heb'ya' sat nixhtej tz'ul yinh hunuj sos chiyoh, lahwi tu' xhpichloktoj no' hos tu' yul hune' q'apeh kat st'unhb'alaxikoj no' yalanh swixik' nixhtej tz'ul tu'.

•••

Chuhle ch'anhlopax ti' yinh te' lemnixh b'oj hunujxa anhb'al ch'a'lo yuk'u' hej unin. Yet sb'alunh tz'ayik, ch'ilaxiloj no' hos yinh nixhtej tz'ul, xhpohlotoj no' kat yil-loyi mak x-satnnhen ni'an tz'ul satnheb'il tu'.

Xiwkilal ha' hune'xa yab'il jichan cha'le hej anma, tz'ultu hojab'i maka yihla anma xa. Nanan-nhetik'a xin yanhteb'al hej xiwikilal ti', yaja' jichan ch'oknipaxikoj te' *ruda*, te' uk'e b'oj te' "*pimienta chapa*", xhtik'a ok xin no' hos yalanh sq'ab' anma tu' yunheb'al yil-loyi tzet x-xib'ten anma tu'.

Ta txih ayikoj yinh nixhtej unin, tx'ihal hej tzet chu yanhteloyi. Ya' anhlom hunun syox tz'ayik yulb'al b'alunheb' tz'ayik chakoj ya' no' k'ej xapun yinh schunhkul yawub' tu', lahwi tu' xhchejlax watx'elaxoj hunuj ni'an chiyoh slob'toj schukil ni'an unin ayatoj stxih tu, haktik'a paxtu' xin ya'lo hej nixhtej lob'ehal te' slob' schukil yul pultah. Sch'akb'en nixhtej unin yinh no' chiyoh xhchejlax mujlaxoj yiktajb'al b'ay spoh sb'a hej b'eh. Ta lob'ehal te' ch'oknikoj yinh anhb'al tu', sch'akb'enal xhkani xhb'ejlotoj yul hunuj yojomal ha'.

Te' k'ej tz'isb'al, kow k'ul pax te' yanhteb'anil maktaj majaniktoj q'a' yul sk'ul. Te' yuhyum, kow k'ul te' yanhteb'anil sya'il wi'eh.

Kawxeb'al tzoti'

Haka' tik'a ye hej ohtajb'al yinh hej munil, haktik'a paxtu' ye ohtajb'al yinh kuyb'al. Ta chonh ok jitz'atnhe hunuj tzetet ay johtajb'al haxkam ayonhikoj janikoj munlahoj ku wi' yinh itz'atb'al tu; yunheb'al k'ul ch'elikoj ti' xin, yilal ku txumni hej tzetet yinh jilni hej tzetet, jab'eni, ku tzab'tzeni, ku xuq'eni maka jab'eni.

Heb'ya' b'itnom maka heb'ya' watx'ehom b'itnob'al ay yohtajb'al heb'ya' yuxinto kow k'ulch'an nixhtej b'itnob'al swatx'ehayoj heb'ya' yul ab'xub'al.

Waxanhka mach lahanoj haka' heb'ya' ti', sunil mak stzoteni maka chu stz'ib'nhen hunuj ab'xub'al chu swatx'enayoj hunuj itz'atb'al, b'itnob'al maka ik'ti'. B'injota xhchejot ku tz'ib'nhe'hayoj yik'ti'al hunuj ya' sonlom, b'itnom maka yik'ti'aloj hunuj tzetet chuyi. Chu pax stz'ib'nhelo yikti'aloj hunuj echele maka hunuj itz'atb'al, yinh tzet xhku txum yib'anhiloj.

Ta chonh chejot tz'ib'loj yib'anhiloj hune' watx'e' nhahil, tx'ihal tzet chu jichenikoj. Chu jichenikoj b'aq'ini maka b'aq'inh xwatx'eloyi, maktaj xhmunlayi, tzet chu hunun maka, tzetajet tzetetal ch'oknikoj yinh, hantajun maka tzet jilni b'ay xhwatx'elohoj. Hune' ik'ti' ti' chu yichelo hakti' la:

> "Yet ewi, xkin b'ey munlahoj yinh swatx'eb'anilkanh yatut ya' Xuwan han; kow xin tx'ihal mak x'apni: ay heb'ya' ix, heb'ya' winaj, heb'ya' ichamtaj b'oj heb'ya' ixnamxa; haktik'a paxtu' xin nixhtej unin. Huntaj majan anma ti', nanan-nhetik'a tzet munil xijb'a yub' yinh hune' yaman munil ti'...".

Yunheb'al k'ul ch'elikoj ti' xin yilal ji'nitoj st'inhanil tzet chu stzotel-lo ab'xub'al. Haka' tik'a pax ti', chu stz'ib'nhelo pax hej ik'ti' chal heb'ya' ichamtaj.

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj hunun q'amb'eb'al ti' kat ha wanihayoj **ho'** maka **machoj** spajoj hunun q'amb'eb'al, haka' tik'a chu ha txumni ta yeli maka mach yeloj tzet chalah.

• Hej son maka b'itnob'al yib'anhiloj ku konhob' cha' smay tzet jekoj.....

____

•• Kanhal salap kow xhto xhkanhalnhelo tinanh.

____

••• Matxa ch'ek'tzelax hur tinanh.

____

•••• Matxa mak xwatx'en tx'otx' xi, xhaluh, sam, choq' maka pahb'al b'et Xayomlaj tinanh.

____

— Xol hej ohtajb'al ay chemb'al sintah, hoso' te', watx'e' nhah, tz'iso' xilq'ape maka watx'e' pan.

____

Hej Munil

Swaxaj Majan

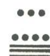
Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti':

- Cha txolb'a' sb'i sunil hej munil ay yul hayonhb'al b'ay ayach (wayanhb'al maka konhob').

- •• Cha wala' ta yilal st'inhb'anikoj sb'a anma yinh stoholal munil.

- ••• Cha tzote' tzetajet cha wa'lekoj yinh ha munil.

Hej Munil

Ta mach xhtxumcha ju jalni tzet xhju hunun tz'ayik, mach smay ku munil chaltu'. Haka' tik'a yekoj stz'ajanil jitz'atb'al yinh ku munil, haktik'atu' skan yul ku wi' tzet xhju. Haka' ti' xin, haktu' xu skankan yu snab'en heb'ya' jik'al sunil hej yohtajb'al xakanoj jet.

- **Hej munil xol heb'ya' Mayab'**

Heb'ya' payq'inal, kow munlahom heb'ya'. Tz'ulikto nixhtej unin, ch'ichikoj skuyni sb'a yinh munil xol heb'ya'. Mach naj isahil xol anma, sunil mak munlawom. Haka' sajach chu yichikoj smunla nixhtej unin, masanta st'inhb'akoj sb'a yinh munil, yinhtik'a xin ch'ichamb'itoj.

Hej munil q'a' xi' yip xol heb'ya' payq'inal ay smunlab'anil hej tz'unub' q'uyb'ehal yulaj nhah, b'oj hej ohtajb'al.

Yet kow payxa, b'et **Tiq'al**, swatx'enajikoj heb'ya' munlawom sb'elen ha' ha' xol hej tz'unub' yunheb'al yaxnhetik'a stz'unub'

heb'ya' yulb'al hab'il. K'untik'a xhmunla sunil anma yinh hej tz'unub', heb'ya' swi'al konhob' ayikoj smuniloj heb'ya' sq'an-ni skawil walil skonhob' yunheb'al mach hej huchan maka b'isk'ulal yinh tzanojab' b'aytu'al aykoj.

Kow ay smay heb'ya' ay yohtajb'al yul sat hej anma, xol heb'ya' ti' ay heb'ya' Anb'e, heb'ya' anhlom, heb'ya' tz'isom xilq'apeh, heb'ya' tz'ib'lom, heb'ya' tz'ajom munlab'al b'oj heb'ya' txonhom.

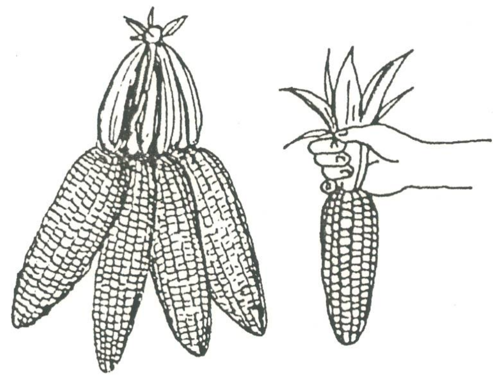
•• Munil tinanh

Kow tx'ihal hej ohtajb'al xk'ayayoj yinh hej munil yichenajkanh heb'ya' payq'inal. Tinanh xhto munlalo tx'otx'otx', yaja' matxatajnhe ixim ixim xhtz'unut, nananxanhe hej tz'unub' ayah. B'et Xajla' tx'ihal hej tz'unub' cha'a. Tzanojab' sq'aqa'l tx'otx'otx' cha' ixim awal b'oj te' hub'al b'aytu'alkoj. Haxkam munlab'al tx'otx' ye sunil hej tz'unub' cha' b'eti', etza lahan-nhetik'a yubanil; yalanhto mach ch'ichikoj munil yinh hej tz'unub' ayto mak ch'ek' q'ahb'aloj tet heb'ya' yib'anh q'inal, yunheb'al k'ulnhe ch'elojikoj hej munil b'oj hej tz'unub'.

Yalanhto mach xhpatnahoj maka xh-hoxwoj sah heb'ya' mama', sjahb'a sb'a heb'ya' kat sq'an-ni heb'ya' snimanil sk'ul tx'otx'otx', hej te' te' b'oj hej no' noq' yu yok heb'ya' smunlanhenoj tx'otx'otx', yunheb'al ay tzet slob' heb'ya' b'oj yuninal.

Yet toxa cha'a' ha' b'ab'el nhab', xhsik'lelo ixim hinhat b'oj te' hinhat hub'al kat swatx'elo te' awb'al ch'oknojikoj yinh tz'unub'.

Lahwi yay ha' b'ab'el nhab', sunil mak xhtoh tzunwuj. Yet chuhni ti', kab', oxeb' maka kanheb' chuytuj sat kumi' ixim b'oj hune' sat hub'al yul hunun holan kat sxanhlo kanaytoj tx'otx'otx' yib'anh hinhat tu' yunheb'al mach slohatij no' noq' hinhat xhtz'unluyi.

Xhtanhk'okan tz'unub' xin, chul heb'ya' mama' yila' ta tz'ajan xul kumi' awal. Yet nimejxa telaj, xh-hamlo kumi' awal; ha' ti' chij telaj aq'in; lahwi tu', ch'echmalo paxoj kat yuhni telaj lah.

....
..

Etza tzujan tik'a stz'unlu pax xol ixim awal te' k'um, ha' te' ti' xin cha' schewal tx'otx' yich xe' ixim awal yet ha' nhab'.

Matxa kow ch'ek' sq'inal yelkan telaj yinh skayel el, kat yeliloj ixim ahan. Ay mak ch'anikoj q'a' xol yawal kat sk'uxwi ahan; hatik'a paxtu' yek'tzelo poh xuwew.

B'alaq'tajnhe xhtaj ixim awal xin, xhtzok'lohiltoj swi' ixim maka xhpajlo ixim yunheb'al mach ch'ayk'ayoj ixim ta ch'ek' kaq'e'.

B'et q'axnal tx'otx', b'alaq'tajnhe ch'ek' helilal kat yuhni hatx'o' nhal; xhb'el-lohikoj ixim ixim yulaj k'unha. Ay mak xhbey ya'aktoj yixim tu' yul k'unha chewal tx'otx' b'ay mach ch'ok ub'ul ixim yu chew.

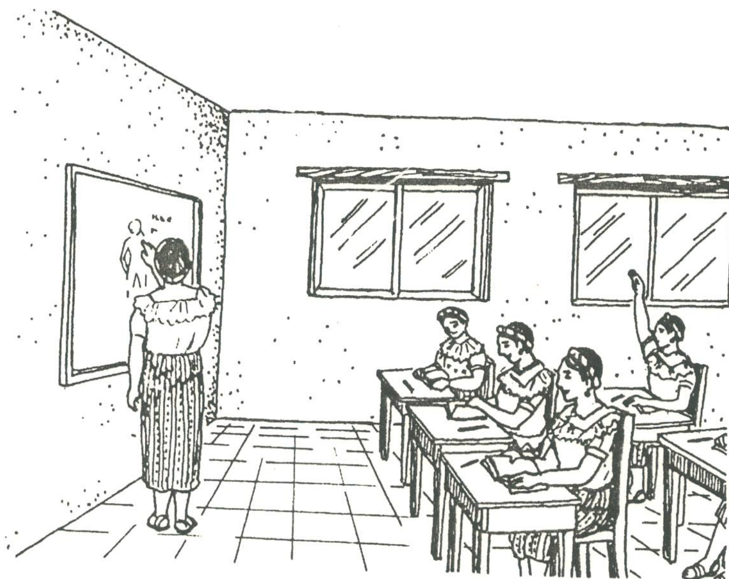
Yet chuhni hatx'o ti', ay mak xhq'an-ni yuch'antiyoxh yu sat stz'unub'. S-huhnhe hatx'om nhal sq'ab' kat yichikoj smunlayi, ixim b'ab'el nhal xh-hatx'loloj, xh-huhnhelo ixim kat yalohaytoj ixim yul tz'ispa; haktik'a paxtu xin yet ch'alohaytoj b'ab'el tz'ispahil ixim yul tx'anh txim.

Tuxkum hojab'i, walajnhetik'a xh-hatx'loloj, haktik'a paxtu' s-sik'lokoj sat kumi' ixim tixhantoj. Ixim nimej nhal xhq'ahb'alo kumi' sat mexha yunheb'al yok kumi' stz'ajoj hinhat hunxa hab'il.

••••
•••

Smunil heb'ya' ix maka heb'ya' winaj, tzanojab' tzet aynhetik'a smay tet sunil maka. Tinanh, tx'ihal hej munil b'ay xhmunlakoj jet konhob'. Haka' tik'a xu stzotel-lo yinh hune' majan kuyb'al, ay hej munil yinh ohtajb'al b'oj hej munil kuyb'il yul kuyum.

Ay mak tz'isom xil q'ape, watx'e'hom pan, watx'e'hom nha, hosom te' a'om kuyum, **anhtewom** b'oj **kolom anma**. Tx'ihal xin hej munil, machnhe taj ti'.

••• Wayab'

Wayab' ha' yaman munil chu yinh hej tz'unub'. Wal payxah kow ay mak ch'uteni, wal tinanh matxa kow ch'uteloyi. Yuteb'anil ti' b'ab'el squmla sb'a mak sq'an sk'ul munlahoj hakti', lahwi tu' syamniltoj smunil hunun maka. Mak ch'i'ni txol ha' mak yahaw munil. Lahan xhmunla sunil maka; hun-nhe xin chu yelb'al anma tu' yinh munil.

••••
••••

Kawxeb'al tzoti'

- **Hej s-helil b'ihe**

Yinh stz'ulb'anil maka swatx'eb'anilayoj hej tzoti' yinh hunuj itz'atb'al, chuhle xhb'ina hej anma, no' noq', hej te' te' maka hunujxa tzetet. B'inojta xhjala:

Hayin xkin b'ey awalwojan.
Hach xkach b'ey awalwoj.
Ha' **ya'** xb'ey awalwoj.
Hayonh xkonh b'ey awalwoj.
Hex xkex b'ey awalwoj.
Heb'ya' xb'ey awalwoj.

Xol hunun itz'atb'al ti' machayoj sb'i maktaj xb'ey awalwoj tu', yaja' s-heleloj b'ihe tu' ayayoj **hayin**, yet ha' b'ab'el anma (maka mak xhtzoteli); **hach**, yet skab' anma xhb'inayi **ya'** (ix, naj, xo', ho') yet syox anma xhb'inayi. Yet stx'ihalilxa anma xhb'ina xin ch'oknikoj **hayonh**, yinh sb'ab'el yaman anma xhb'inayi; **hex**, yet skab' yaman anma xhb'inayi; haxa yinh syox yaman anma xin, ch'oknikoj **heb'** (ya', naj, ix, xo', ho'). Haxkam s-heleloj b'ihe ch'oknikoj hune' majan b'ihe ti', yuxinto chij **s-helil b'ihe** sb'ihoj.

Haka' tik'a smunil hunhq'ahan tzoti' ti', haktik'a paxtu' smunil hunhq'ahan ti' la: **tu', ti'; hin (w-), ha, s- (y-), ku (j-), he, s- (y-)**. Ta sq'an ku k'ul jilwe' yoknib'anilkoj ti' yinh syeb'anil hunuj tzetet, xhjala':

ha' hune' **tu'** la (yet nahat yehlo tzetet)
ha' hune **ti'** la (yet kawil yehlo tzetet)

Yet sq'an ku k'ul jala' ta jet hunuj tzetet xin, xhjala':

hin	munil han	**ku**	munil
ha	munil	**he**	munil
s-	munil (ya')	**s-**	munil (ya')

Taka sb'i hej tzetet xhjetnhe xin, ch'ichikoj yinh: **a, e, i, o** maka **u,** ay b'ay xh-helotoj tzet chu stzoteloyi. Xhjutena pax ku txumni yinh hunuj tzoti' ch'ichikoj yinh **a** haka' **a**wal, stzoteb'anil yinh hunun s-helil b'ihe, hakxa paxti' stz'ib'nheb'anil la:

w-	awal han	**j-**	awal
ha w-	awal	**he y-**	awal
y-	awal (y')	**y-**	awal (heb'ya')

....

Ay pax hune'xa majan s-hehil b'ihe ch'oknikoj yinh q'amb'eb'al. Xol hunhq'ahan tzoti' tu' ay ti' la: makah, tzetet, b'aytet b'oj tzet yu. Smunil hunun ti' xin, ha' sq'amb'enay xb'i hej tzetet ch'uten hunuj tzetet. B'inojta sq'an ku k'ul ku q'amb'e' yinh kow k'ul sb'i hunuj anma, xhjala': **¿makah?**; taka ay tzet mach kow k'uluj xu jab'eni, xhjala': **¿tzetet?**; ta ay tzet xhq'anot jet xol tx'ihaloj tzetet, xhjala': **¿b'aytet?**.

Ta xh'qmb'elo yitz'atil maka stxumb'anil hunujxa tzetet xin, xhq'amb'elohojay hakti' la: **¿tzet yu?**

Tzoti'b'al

• **Anhtewom**: Heb'ya' kuywinaj yinh anhloj yul hej nimej kuyum.

•• **Kolom anma**: Maktaj xhb'ey oknojkoj yinh skolb'anil konhob' (serwisyolom).

••• **Mayab'**: Sb'i hej anma b'ab'el ek'najik'oj sat tx'otx' Xeq'a' ti'.

•••• **Snab'en**: Snab'eb'al maka tzet kan-najkan yul sk'ul anma yib'anhiloj hunuj tzetet.

— **Tiq'al**: Sb'i tx'otx' b'ay titnajikoj yik'al anma Mayab'.

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj hunhq'ahan q'amb'eb'al ti' yul hunuj hum kat ha woj ha tz'ib'nhenoj paxayoj spaj hunun.

• ¿Tzet sb'i hune' b'ay swatx'enajikoj heb'ya' Mayab' sb'elen ha' ha' xol hej tz'unub'?...................................... ____

•• ¿Tzet sb'i heb'ya' a'om kuyum?..... ____

••• ¿Tzet sb'i kolwal munil chu heb'ya xoltelajwom?...................................... ____

•••• ¿Taxka k'ul st'inhb'anikoj sb'a ya' yahaw munil yinh stohlan heb'ya' sk'amte'?... ____

— ¿Taxka k'ul smunlanhen ya' k'amte' hej munil yinh k'ul?............................. ____

Sajach B'oj Tihk'ob'al

Sb'alunh Majan

Pah patx

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti':

- • Cha tihk'o'nhe' ta yilal sajach yinh stz'ajnab'alikoj tzet chu hej nixhtej unin q'opoh, tzeh maka yihla anma.
- •• Cha wetz'e' tzet chu sajachnelax hej payat sajach.
- ••• Cha yeb' tzet yu yilal ye sajach b'oj tihk'ob'al stz'ajnab'aniloj tzet chu anma yul hunun hun-nhahil.

••••
••••

Sajach b'oj Tihk'ob'al

Kow yetwanoj anma ye sayni nixhtej monteb'al sajach maka tihk'ob'al yunheb'al s-helni tzet chu maka skachiloj mach xhkajtza sk'ul yinh tzetajet chu. Ha' ti' xin x'ani yitz'atnhelohoj nixhtej sajach yet payxa, xol hej hunq'ahan payat sajach tu' ay pah patx, tz'ut tz'ur, tul tzimah, tulumpu' b'oj tzak'. Haka' ti', ay pax yaq'bilxa hej sajach maka tihk'ob'al toto x'ichi sajchelaxi yulaj konhob' maka wayanhb'al.

Pah Patx

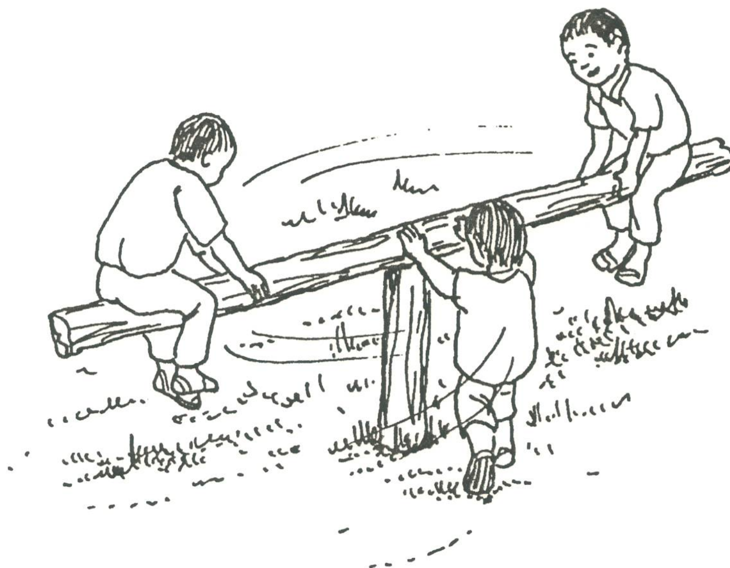

Pah patx ha' hune' etab'e watx'eb'il yinh hatx'b'en. Yul hatx'b'en tu' pichb'iliktoj te' xaj *reyna* pajtzob'il haka' kanhxukut ha' te' ti' xin ch'a'ni yalil syutz pah patx tu'. Ximb'il pax xin xaj hatxb'en tu' kat yel txihno snheh. Kow ilikoj hunuj nimej axhuxh, haktu' jilni chu pah patx tu'. Oxwanh, kanhwanh maka howanh mak chu s-sajchi yinh hun sajach ti'; hunun maka ch'ok spaha'kanh etab'e tu'; sutla yeltoj maktaj xhb'ejtzonayoj; mak xhkan slahob'al, ha' ch'i'wayi.

Tz'ut tz'ur ha' hune' sajach watx'eb'il yinh hune' sq'ab' te' konhan ye yiktajb'al. Stz'utanil yiktajb'al te' tu' xin, xh-hol-lo hune' holan b'ay ch'okojtoj tz'utna swi' hune'xa te' te' tz'unb'ilaytoj yinh k'ul yul tx'otx'otx'; yet watx'eb'ilxa ti' xin, ch'ahtoj kawanh anma yib'anh te' q'atq'om, tu' (hune' yib'anh hunun stxam te'), hune'xa mak xin xhkankanoj yiktajb'al te' q'atq'om tu' b'ay tz'utb'ab'iliktoj te' tz'unb'ilaytoj yul tx'otx'otx'. Ayxahatoj anma yib'anh hunun stxam te' q'atq'om kat yichikoj mak aykoj yiktajb'al te' s-hoynojik'oj te' tz'ut tz'ur yalanh kawanh mak

ayatoj yib'anh te'. Yunheb'al xhq'anhoj te' tz'ultz'ur tu' yinh k'ul, ch'alaxiktoj te' sat ukun yul s-holanil te'.

Tz'ut tz'ur

Tul tzimah. Hun sajach ti' etza lahan b'oj te' tulumpu'; xhwatx'i te' yinh te' tul tzimah. Xh-hol-lo swi' b'oj syutz te' tul tzimah tu' kat yaloktoj hune' te' ni'an te' haka' lawuxh yul holan tu'; haktik'a paxtu' xin s-hol-lo sk'ul te' b'ay chu yoktoj kaq'e' ch'a'ni q'anhoj te' yet xhb'ey te'.

Tulumpu'. Hune' etab'e ti', xhwatx'elo yinh te' pata', te' hotol, te' sanh maka te' sb'ajil yoj pahtza'. Xhtzehlo te' yinh k'ul, kat spahlohaytoj ch'en lawuxh yul swi' te'. Te' tulumpu' xhwatx'i yinh te' sanh, kow xhq'anh te'.

Tzak'. Hun sajach ti' sajachnhelax yinh no' k'ej ixkab', haka' no' b'inkab', no' tx'ilab' maka no' ix luk; tonhe xin xhsetb'alax no' kat yok sat no'. Kawanh, oxwanh maka tx'ihal mak chu s-sajchi tzak' ti'.

Hunq'ahan sajach ti', jichan nixhtej winaj unin ch'etani', wal nixhtej ix xin, ha' sajach munlab'al yul nha chu.

Ay pax hun majanxa sajach ix b'oj winaj xhsajchi yinh, haka' na pax eb'ab'ahil, maxhtik'a noq', axhin, maka xek xel oj.

Hak'a tik'a hunq'ahan payat sajach ti' ay pax hunq'ahan ak' sajach haka' **xanho' pelote, tak'tze' pelote, paho' pelote** maka **anheh.**

Sunil hej sajach ti' chu sajachnhen ix b'oj winaj, tz'ul unin maka yihla anma.

•• **Tihk'ob'al**

Lahwi yul heb'ya' mame sb'ey munlahoj, ta ay nixhtej tz'ul yul nhah, ch'ok heb'ya' smasa'koj yal spalanh yinh spalanh nixhtej tz'ul tu' yunheb'al mach ch'okoj sateh yinh; lahwi tu' xin, ch'ok heb'ya' xewoj. Chuhle tonhe chi' heb'ya' yip kat yok pax heb'ya' saynoj tzet chu, ay heb'ya' ch'ok poho' si',

monte' unin, xhto heb'ya' ilwal sk'atanh hunuj yetb'i maka ch'ok heb'ya' watx'e' tz'ispah. Nanannhetik'a tzet chijb'a heb'ya' yub'.

Ay pax xin mak xhto sajchoj xanho' pelote, maka tak'tze' pelote.

Ta q'inh, xhto anma matz'loj yunheb'al yok ti' tihk'ob'aloj tet.

Sunil hej sajach maka tihk'ob'al ti' kow k'ul haxkam aykan stz'ajnab'aloj tzet chu anma haka' naj wayanh, naj xewilal, naj wa'oj maka naj munil. Ha' hej sajach ti' maka hej tihk'ob'al ti' ha' xhkachni mach uk'uj anma, haxkam ti' mach k'uluj yu chetatoj tzet yektoj anma yul yatut.

••• Hej yamb'ab'ahil yinh sajach

Yunheb'al ya'lo matz'loj anma yul hej konhob' maka wayanhb'al ay hej mak xhyamb'a sb'a yinh hej sajach.

Yul konhob' Xajla', hunun hab'il yuhni sajach yinh xanho' pelote; haktik'a paxtu' tak'tze' pelote maka paho' pelote. Xol hej yamb'ab'ahil yinh xanho' pelote ay *Deportivo Jacalteco, Cruz Azul, América* b'oj *Atlante*. Hunun hab'il yuhni pax anhe yinh helilal.

Kawxeb'al tzoti'

• Tz'ib'nhehayoj sat hunuj hum tzet chu sajachnhelax tzak'.

•• Ta ay sajach mach xhb'ina yul hun majan kuyb'al ti', tzib'nhehayoj tzet sb'i hunun b'oj tzet chu sajachnhelaxi.

••• ¿Ay hunekoj xkach b'ey yinh yaman lahti'? ¿Yeli yet ay hunuj mak lanhan stzoteli sunil mak ch'ab'eni?. Yet ta hakti' yitz'atnhen sb'a anma yinh tzet xhtzotelax yinh hej yamb'ab'ahil, kow k'ul haxkam aq'ank'ulal sunil mak ch'ab'en tzet xhtzoteloyi' mach haka'hoj yet xayanxanhetik'a anma, matxa xhku txumu tzet ch'alot.

Yunheb'al mach hun-nhehoj chu stzotel anma, kow k'ul ta hunun mak sq'an sk'ul tzoteloj chikanh sq'ab' yunheb'al mak i'nhe swi'al tzoti' cha' tzoteloj mak sq'an sk'ul tzoteloj tu', haxinhwal sunil mak ch'ab'enoj tzet sq'an sk'ul yala'. Tzanojab' tzet chala' hunuj maka, yilal yab'elo tzet chala haxkam lahan yoknikoj hej tzoti' yinh stihk'ob'aliloj tzet xhtzoteloyi.

Ta kow xax xtzotelo hunuj tzetet yu sunil maktaj yamanikoj yinh **lahti'**, chu sq'amb'elo pax tet anma tzet wal yuten sb'a yinh tzet lanhan stzoteloyi. Machmi suniloj mak chija' sb'a tzet chala', yaja' yilal syijyelo tzet chal spimal anma yunheb'al mach hune'ojnhe mak xhyijyelohoj tzet chala'. Yunheb'al lemb'il chij sb'a hej tzoti' xin, mak i'nhe stx'olil tzoti' maka lahti' tu', chu yalni tet sunil anma ta chikanh sq'ab' ta scha swi' hunun hej tzetet xtzoteloyi, b'aytet taj tx'ihal mak scha swi' ha' tik'a xhyijyelohoj maka chija' sb'a.

••• ¿Chu ha b'iswa yul ab'xub'al?. Ha wohtqjxami ta tzet chu sbislo yul ab'xub'al s-hunhk'altaj chu yuteloyi; kab' xin tzet chu sb'islopaxoj. Ilwe ha' tz'ajb'anay b'isb'al ch'apni yinh b'alunhlanhk'al, haka' yeyoj ti' la:

•	hune' (1)	••—	hujeb' (7)	••• ≡	oxlanheb' (13)
••	kab' (2)	•••—	waxajeb' (8)	•••• ≡	kanhlanheb' (14)
•••	oxeb' (3)	••••—	b'alunheb' (9)	≡	holanheb' (15)
••••	kanheb' (4)	=	lahunheb' (10)	• ≡	wajlanheb' (16)
—	howeb' (5)	• =	hunlanheb' (11)	•• ≡	hujlanheb' (17)
•—	wajeb' (6)	•• =	kab'lanheb' (12)	••• ≡	waxajlanheb' (18)

••••
••••≡

b'alunhlanheb' (19)

hunhk'al (20)

kawinaj (40)

oxk'al (60)

kanhk'al (80)

hok'al (100)

wajk'al (120)

hujk'al (140)

waxajk'al (160)

b'alunhk'al (180)

lahunhk'al (200)

hunlanhk'al (220)

kab'lanhk'al (240)

oxlanhk'al (260)

kanlanhk'al (280)

holanhk'al (300)

wajlanhk'al (320)

hujlanhk'al (340

waxajlanhk'al (360)

b'alunlanh'k'al (380)

Tzotib'al

• **Anheh**: Sajach b'ay ch'anhewi anma.

•• **Lahti'**: Yamb'ab'ahil b'ay chijb'a tzoteloj sb'a anma yu stihk'onhen hunuj tzetet.

••• **Paho' pelote**: Sajach b'ay kab' majan anma spahob'tajnhen hune' pelote yib'anh hune' txim.

•••• **Xanho' pelote**: Sajach b'ay kab' majan anma xhxanhob'tajnhe hune' pelote.

— **Tak'tze' pelote**: sajach b'ay kab' majan anma xhtak'tzen hune' pelote kat yilwen yanihaytoj yul hune' chohan hak'a motx.

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj hunhq'ahan q'amb'eb'al ti' sat hunuj hum la, kat ha tz'ib'nhenpaxayoj **ho'** maka **machoj** spajoj hunun q'amb'eb'al tu' haka' tik'a chu ha txumni tzet chaliloj hunun:

• Pah patx ha' hune' sajach b'ay xhtak'tze anma pelote.................... ______________________________

•• Tzut tzur, haktu' xb'i hune' sajach b'ay xhb'eytzelo te' tulum-pu'.. ______________________________

••• Yilal yekoj sajach stz'ajoj tzet chu anma.. ______________________________

•••• Matxa chu s-sajchi yihla anma pah patx maka hunujxa payat sajach yetwanoj nixhtej unin ye, haxkam sajach.. ______________________________

— Yilal sajchi anma maka ya'ni tihk'o'toj sikilal yinh hunuj sajach maka tihk'ob'al yunheb'al mach xhkajtza sk'ul yinh tzet chu.............. ______________________________

Heb'ya' Mayab'

Slahunh Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti':

- Cha txumu' tzet yelapno ye yik'al heb'ya' Mayab' maka heb'ya' pay q'inal.

- Cha witz'atnhe' tzet chu yeltoj txumb'al k'ulal yinh hej ik'ti'.

Heb'ya' Mayab'

- **Yik'al heb'ya' Mayab'**

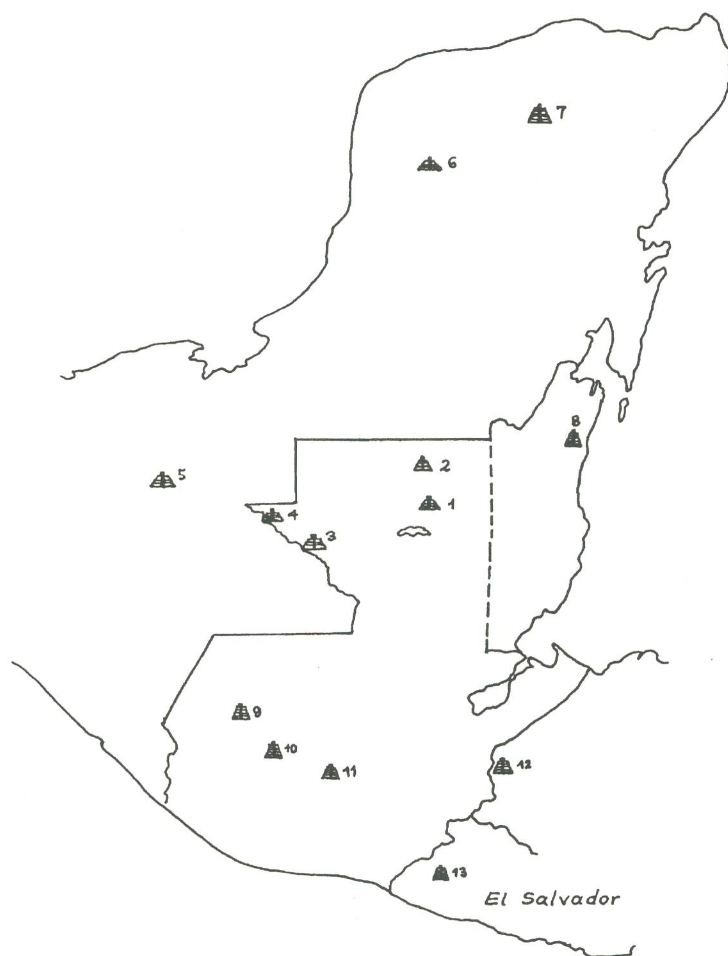
Mach ohtajb'iloj yinh kow k'ul b'ay titnajikoj yinhatil heb'ya' payq'inal. Ay mak xhalni ta hat x'eq'ayoj heb'ya' b'et Tzuluma' (*Soloma*).

Lahwi spohnitoj sb'a heb'ya' Mayab' yet payxa' oxeb' q'inal b'ay xyewiltoj tzet xu heb'ya'.

B'ab'el q'inal, hat xb'ina heb'ya' Ilob'al, Waxajktunh, Tiq'al, Kaminal Juyu' b'oj Ab'aj Takalik.

Skab' q'inal, hat kow x'ah smay heb'ya' Mayab'; heb'ya' kow xb'inalo yinh hun q'inal ti' ha' heb'ya' Palenhke, Tiq'al, Yaxchilanh, B'onampak, Txhab'al, Inuplaj, Kiriwha', Kopanh, Chalchwapa, Kaminal Juyu' b'oj Kotzumalwapa.

Syox q'inal xin, hat xhb'ina heb'ya' Tz'ib'ilchaltunh, Mayapanh, Chi Ch'en Itzaj, Tulum, Chetumal, Nitoh, Nakoh, Mixhko', Iximche', Sajkualpa, Utatlanh b'oj Saj tx'otx'. Hun slahob'al ti' yulxa stx'otx'al heb'ya' Hoyom, *Zaculeu* xin sb'i yul Kastilla.

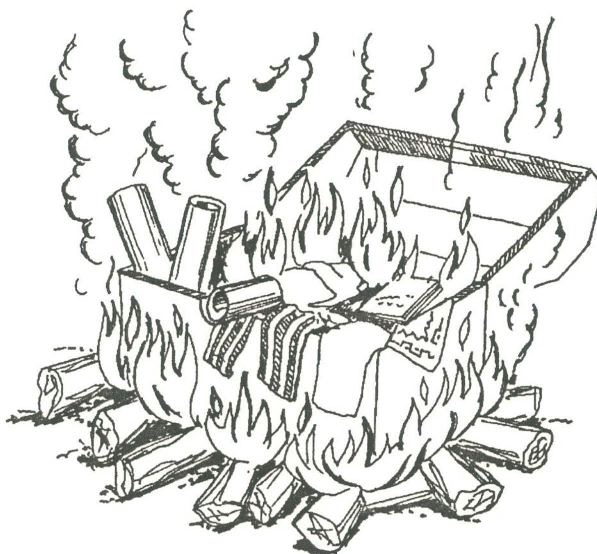

1. **Tikal**
2. **Uaxactun**
3. **Yaxchilán**
4. **Piedras Negras**
5. **Palenque**
6. **Uxmal**
7. **Chichen Itzá**
8. **Altun Ha**
9. **Zaculeu**
10. **Utatlán**
11. **Mixco Viejo**
12. **Copán**
13. **Tazumal**

Hanik'xanhe mach ch'apni kayel b'alunhk'alxa yet xul heb'naj ah Espanya b'et sat stx'otx' heb'ya' Mayab' hatu' x'ichi howal. Kow tx'ihal anma xpotx'ot, ay mak xkamtoj yulaj nhahch'en maka yu hej yab'il tzujan yinh hunq'ahan mak xul ya'a' howal tu'. X'iptzelokoj anma yinh munil, yinh tohlab'al, yinh yab'ix tiyoxh b'oj kuyu' kastiya (yab'xub'al heb'ya' wes). Haknhetu' xu smontelokoj anma yinh tx'ihal hej tzetet; haktik'apaxtu' xin xu sk'aynitoj anma tu' tx'ihal yohtajb'al ab'ilkanoj yu yik'al.

B'et Xajla' ti' slahunh oxk'al xam hab'il snhuslaxtoj te' akte' b'ay ayaytoj xil sq'ap ya' Jichmam b'oj ya' Jichmi' b'et sat ch'en yu hun majan heb'ya' mama'. Yul te' akte' tu' ayaytoj hej te' hum b'ay tz'ib'nhebilayoj yik'ti'al heb'ya' payq'inal, sunil xtz'atz'elaxtoj, haktu' xu stanhayoj tx'ihal hej ohtajb'al ab'ilkanoj tet heb'ya' Txahlom b'oj heb'ya' Ahb'e.

Yet payxa tu' kow ch'etalax anma mach kuywinajoj, wal tinanh haxkam kuywinajxa anma ayxa smay yul sat heb'ya' wes. Tx'ihalxa mak kuywinajxa yaja' cha'kanh smay spixan yik'al, ab'xub'al b'oj hej ohtajb'al ab'ilkanoj yu heb'ya' payq'inal.

•• Yohtajb'al heb'ya' Mayab'

Kow tx'ihal tzet yohtajb'al heb'ya' payq'inal xto kolchakanoj; xol ti' ay tiyoxhb'al, stxumb'anil sat yib'anh q'inal b'oj stxahulnhelax sat yib'anh q'inal. Ay hej no' noq', te' te' maka hej tzetajet aykanh smay tet anma. Mach tonhetik'a xhpotx'ot no' noq' maka hej te' te'. Ta xhtzok'lohojik'oj hunuj te' te', q'anb'il chu yek' te' tet yahaw tx'otx' tx'otx, haktik'a paxtu' xin hej no' noq. Kow xikiltaj pax ye heb'ya' yib'anh q'inal, heb'ya' tanhehom smay s-hoyil konhob', heb'ya' k'u, haka' ya' satb'ak'u, ya' Q'anil ya' kajeh b'oj ya' Itz'nal.

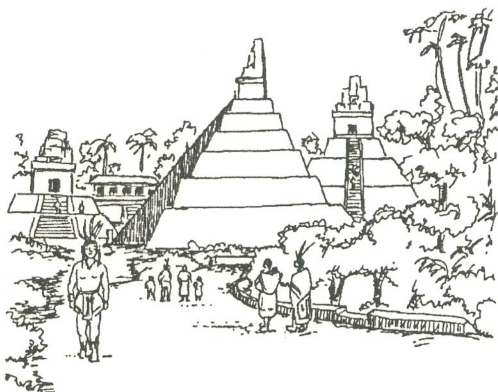
••• Sunil hej tzet xhmunlakoj yib'anh hunun tzetet

Ay heb'ya' k'u chanitij ha' nhab' ay pax heb'ya' ch'a'ni tanhojtoj ha' yuxinto xhq'ahb'alax no' haq'b'al tet heb'ya'. Satkanh b'oj sat txotx' tx'otx' aynhetik'akoj yip yinh hunun tzetet. Kumam Tz'ayik b'oj Kumi' X'ahaw xhmunlakoj heb'ya' yihn hej tzet ay sat kumi' Txotx' tx'otx'.

•••• ¿Tzetajet swatx'ekanoj heb'ya' Mayab'?

Tx'ihal tzet swatx'enhekanoj heb'ya' Mayab' yet payxa tu'. Xol tzet swatx'enajkanoj heb'ya', ay ti' la:

- Stxolil sb'isil tz'ayik yinh x'ahaw b'oj hab'il.
- Stz'ib'nheb'anil ab'xub'al.
- Tz'ujb'il ch'en b'ay tz'ib'neb'ilay tx'ihal hej ohtajb'al.
- Txahlob'al b'ay chu hej ek'tzeb'al.
- Tz'ajab' tx'otx' haka' xi, xhalu', sam maka hunujxa tz'ajab' tx'otx'.
- Swātx'eb'anil yojomal ha' ha' yunheb'al yok ha' xolaj tz'unub'.
- Hej txonhb'al.

— Hej ab'xub'al

Haka' tik'a xu stzotel-lo hunepxanayi, xpohtoj sb'a yik'al heb'ya' Mayab' yet hunhk'al el lahunhk'al hab'il xa (= 4,000). Yet tik'a xpohnitoj sb'a heb'ya' tu' xin, x'ichikoj s-helnitoj sb'a hunun yab'xub'al heb'ya'. Tinanh hunlanheb' skawinajxa (= 31) chil sb'a hej ab'xub'al pohchanajiloj yinh b'ab'el ab'xub'al Mayab'. Sb'i hunun ti' ha' ti' la:

Yulikti Xeq'a', xhtzotelax:

- Mopanh
- Itzaj
- Ch'orti'
- Chuj
- Q'anjob'al
- Sipakapense
- Poqomam
- Popti' (Jakalteko)
- Mam
- Ixil
- Awakateko
- Poqomchi'
- Q'eqchi'
- Uspanteko
- K'iche'
- Kaqchikel
- Tz'utujil
- Sakapulteko
- Achi'
- Teko (Tektiteko)
- Akateko (xhamikel)

Wal yul Mexiko xin, xhtzotelax:

- Wasteko
- Chikomuselteko
- Maya (yukateko)
- Lakantunh
- Chontal
- Ch'ol
- Sotz'il
- Tzeltal
- Tojolab'al

Q'anjob'al, Akateko, b'oj Popti' etza yetb'ito sb'a, haxkam xhto tik'a stxum sb'a anma yul hunun ab'xub'al ti'. Q'anjob'al ha' q'a' xhtzotelax b'et Jolom Konhob', Tz'uluma'; Yich K'ox (*San Juan Ixcoy*) b'oj Yalmotx (*Barillas*).

Popti' maka Jakalteko ha' ab'xub'al xhtzotelax b'et Xajla' b'oj Iwila' (Kosepsyon).

Kawxeb'al tzolti'

- Tz'ib'nhehay sat hunuj hum tzet cha tzum yib'anhiloj yik'ti'al heb'ya' Mayab'.

•• Kuy ninoj tzet chal hun ik'ti' ti' la, kat ha tz'ib'nhenayoj sat hunuj hum tzet cha txumikoj yinh itz'atb'al chalah.

No' xik

Yet payxa ab' hanhk'anhe no' xik ay hab' yuk'a'.

Hunek xchanajab'ay sb'a no' xik tu' b'ojab' no' sajche, ha' ti' xin hab' ya'lehab' no' la:

- "Kow eltich'an nixhtej ha wuk'a' cho'¿B'aytu' xa wi'a?" xhihab' no' sajche tu' tet no' xik.
- "Ha' Komam x'a'ni wetan" xhi no' xik.
- "A' ninoj wilwe'koj yinh hin wi' haxhnanhan" xhi hab' pax no' sajche tu' tet no' xik.
- "K'ultik'a" xhihab' no' xik.

Haktu' xin xu yanikoj no' sajche yuk'a' no' xik tu' yinh swi'.

Ha' yet ayxakoj uk'a' tu' yinh swi' no' sajche xin, x-hitziloj no', xq'amb'enab' no' tet no' xik:

- "¿Hanik', k'ul jilnikoj?"
- "Ho'" xhihab' no' xik. Haktu' xu s-hitziloj no' sajche, xlinhb'anab' pax sb'a no' xq'amb'en no' hunekxa:
- "Haka tinanh, ¿k'ul jilnikoj?"
- "Ho'" xhitohab' no' xik.

Yilnihab' no' sajche ta nahatxa ayiloj no', xaniloj no' ich anheh, xinikantoj no' yuk'a' no' xik. Yuhninhe ti' xin, xto no' xik awojk'ule tet ya' Komam:

- "Mamin, xelq'atoj ho' sajche wuk'a' han", xhihab' no' xik.
- "¿Tzet xin xu yelq'aniloj ho' ta wet?", xhi hab' Komam tet no' xik.
- "To kow eltich'an nixhtej ha wuk'a'", xhi ho' wetan, "ho'" kinchi han, "hin k'ame'ninoj han" xhi ho'; "k'ultik'a" kinchi' han; haktu' xu yanikoj ho' yinh swi, x-hitziloj ho' xin, xq'amb'en ho' wetan "¿hanik', k'ul jilnikoj?", "ho'"

kinchipaxan, haktik'a tu' xute pax ho', x-hitziloj ho' skayel; haxa syoxel x'elkanoj ho' yinh anhe, xelq'antoj ho' wetan.

- "A kow suk ha k'ul k'ahol' wal tinanh xin atij ha wi' tu'". Heh xhi no' xik. Haktu' hab' xu yok Komam stzab'noj stxikin no' xik sb'iwenkanoj ya' tet no'; yuxinto xnimejb'ikanoj stxikin no' xik.

...

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj hunq'ahan q'amb'eb'al ti' sat hunuj hum kat ha tz'ib'nhenpaxayoj spaj hunun.

• ¿Tzet sb'i b'ay x'ichikoj yik'al heb'ya' Mayab'?.............................. ______________________________

•• Tz'ib'nhehayoj sb'i hunuj yik'a' heb'ya' Mayab' xpohchaloj yet payxa......... ______________________________

••• ¿Hantajxa hab'ilal snhuslaxtoj te' ak'te' b'ay k'ub'ab'ilaytoj yik'ti'al ya' Jich Mam b'oj ya' Jich Mi'?...... ______________________________

•••• Tz'ib'nhehay sb'i hunuj tzet xwatx'ekanoj heb'ya' Mayab'......... ______________________________

— ¿Hantaj Mayab' ab'xub'al xhtzotelo yul Xeq'a' ti'?.................................. ______________________________

Skab' Majan Kayek'nheb'al

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hune' majan kuyb'al ti':

• Cha tzote'nhe' b'aytet-taj ek'tzeb'al chu yul ha konhob' maka ha wayanhb'al.

•• Cha tihk'o' ta lahan smunlab'anil hej ohtajb'al b'oj hunujxa munil.

••• Cha tzoti'nhe' ta ay tzet yelapno ye sajach b'oj tihk'ob'al.

•••• Cha witz'atnhe' yik'ti'al heb'ya' Mayab'.

Skab' Majan Kayek'nheb'al

Sunil tzet chu anma, tzujanikoj yinh sb'elen q'inal. Yunheb'al mach xhmahlan tzet ch'oknikoj yu anma, aynhetik'akoj ya'ni smay tzet chu, haktu' xin xu yichikoj hej munil, yaja' kow ya' xikiltajnheb'il sat yib'anh q'inal, haxkam ha' i'nhehonh, haktu' xu skankanoj hej ek'tzeb'al tet anma yu heb'ya' Mayb' yunheb'al mach xhnahulnhelaxtoj tzet yekoj anma sat yib'an q'inal. Haka' tik'a pax ti' xin, haktik'a paxtu' yekanoj hej munil ay yohtaajb'alil, sajach b'oj tihk'ob'al xol sunil tzet chu anma tu'.

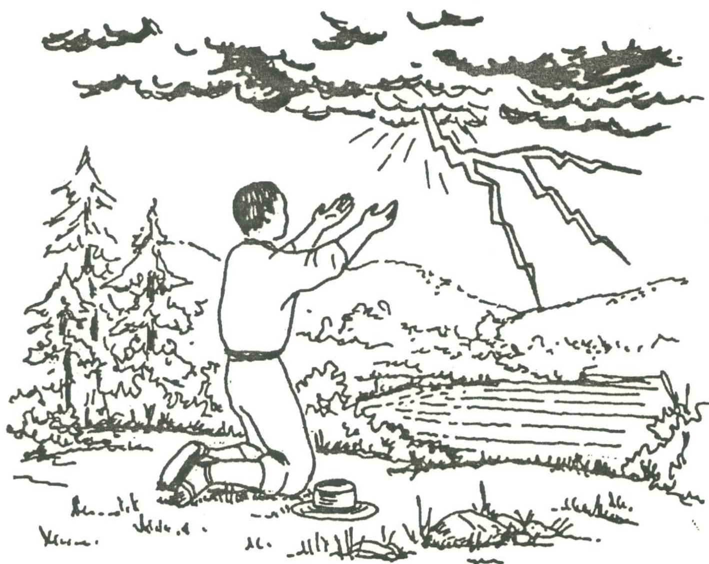
- **Hej ek'tzeb'al**

Yinh sb'elen q'inal, tx'ihal hej ek'tzeb'al txol'b'ab'ilikoj yunheb'al sq'inhtzeni maka sxikiltajnhen anma.

Yet yalanhto mach chulikoj heb'ya' paleh, kow xikiltaj yek'tzelo ljom Hab'il, haxkam yinh sb'elen q'inal tzujanikoj tzet cha'lekoj anma.

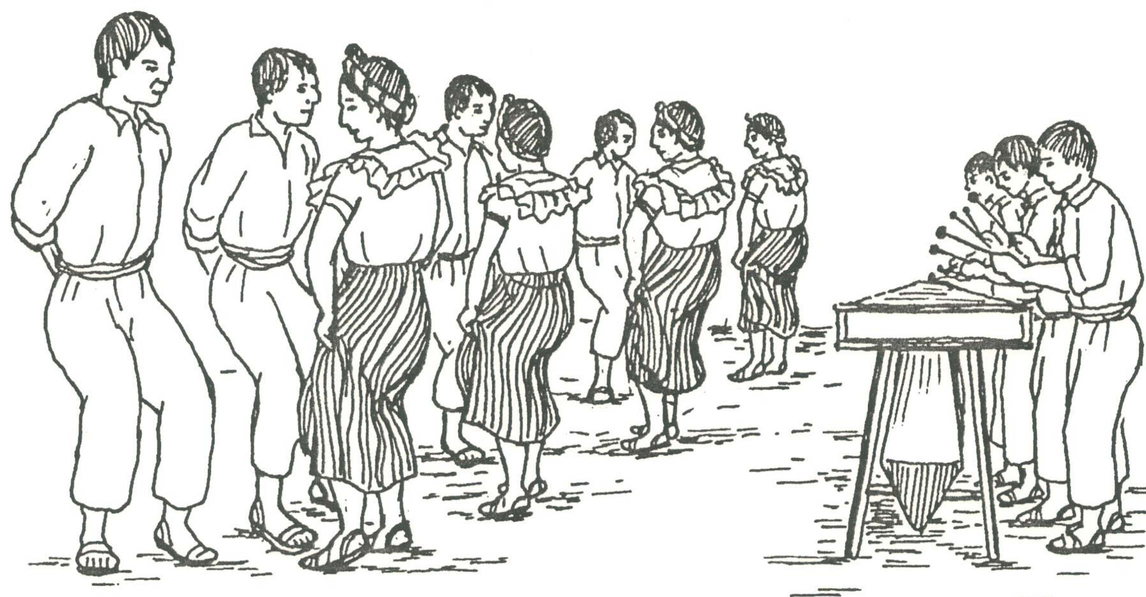
Xikiltajnheb'il b'el patnab'al yet ch'ay tx'otx' patan b'oj, tx'otx' sah; yet ch'ay tz'unub', yet chu telaj aq'in ab'oj telaj lah; haktik'a paxtu' yet chu hatx'oh maka yet ch'uxut sat hej tz'unub'.

Yet xhmahlan ha' nhab' maka yet kow ay ha' haktik'a paxtu' yet kow ay kaq'e' maka hej yab'il ay stxahb'anil yunheb'al mach hej huchan xhtanhtzeniloj hej tzetet.

Kow tzalal tet anma yet ch'ayiloj Poh Xuwew, haxkam yinh ti' ch'ek'tzelo stanhb'al naj wahilal.

Sunil tzetet ay yek'tzeb'anil. Ay yek'tzeb'anil b'isk'ulal, tzalalal b'oj hej txahulq'inal. Yet ch'ayiloj Stz'ayikal Heb'aya' Kamom, ay yek'tzeb'anil haxkam hat xhnab'elax anma kamnajtoj. Yaja' mach sunil b'isk'ulaloj, haxkamto ay pax hej q'inh ch'ek'tzelo yulb'al hab'il, haka' na pax Anhele Wakax, Anhele Chiyoq', Kanhal Hur, Kanhal Salap b'oj Kanhal Sajche b'ay smontekoj sb'a nixhtej unin kat smujlikoj yihla anma.

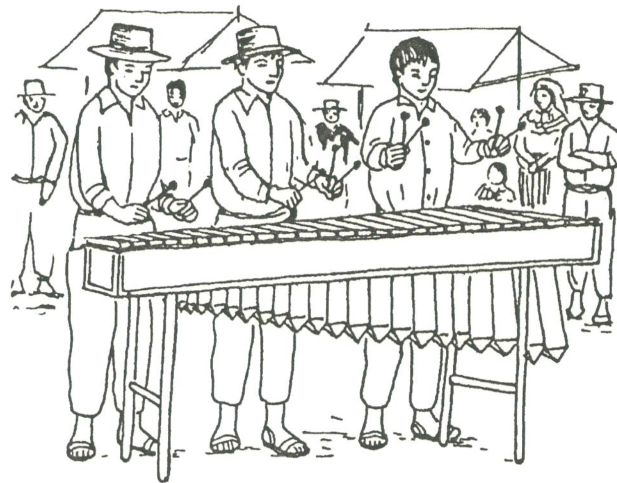

Yet-tax hulnaj heb'ya' Paleh, tx'ihal hej ek'tzeb'al xk'ayayoj; yaja' xin aypax hej ek'tzeb'al x'ichikanh. Tinanh, kow ay smay sq'inh hej konhob' maka hej wayanb'al. Haka'na pax yul Xajla', kow ay smay sq'inhal Kumi' Kantel, yinh ti' tzujanikoj tx'ihal hej ek'tzeb'al haka' kanhal Moro, kanhal Kortes, kanhal Hoyom, kanhal Sajche; hakpaxtu' hej nab'eb'al, yokb'al Haq'b'al (te' ek' b'oj te' kaj ch'eyaj); hej sajach b'oj hej komon kanhal. Yulaj kantonh ay pax sq'inh hunun kapiya yulb'al hab'il. Ha' ti' xin hej ek'tzeb'al ch'a'ni smay Xajla'.

·· Hej ohtajb'al

Ohtjb'al sb'i hej munil mach lahanoj b'oj xoltelaj munil. Xol ohtajb'al ay watx'eb'al sintah, watx'eb'al chanheh, watx'eb'al xil q'apeh, watx'eb'al b'ok'wi'eh, watx'eb'al xanhab', watx'eb'al nhah, anhtewal, watx'eb'al munlab'al

b'oj hoso' te'. Haka' tik'a pax ti' ay yohtajb'al heb'ya' sonlom b'oj heb'ya' b'itnom.

Nanan-nhetik'a st'inhb'anikoj sb'a anma yinh hej munil, yinh tzet chu yuhni yul yitz'atb'al.

... Hej munil

Kajxan xu xtzoteloyi, ha' munil ch'a'ni tz'ajb'anojikoj sb'a anma yinh tzet ch'oknikoj yu, yuxinto kow xikiltajnheb'il hej munil chu swatx'en anma. Ha' ti' xin ch'a'ni st'inhb'a'koj mame-mi'e yuninal yinh munil yunheb'al mach isaloj chu.

Xol heb'ya' Mayab' sunil munil tzujanikoj yinh xoltelajil munil; haktik'a tu' xu swatx'enikoj sb'a heb'ya' yinh hej ohtajb'al b'ay xhb'ina heb'ya' Ahb'eh b'oj heb'ya' swi'al konhob'; haktik'a paxtu' yinh hej txonh.

Tinanh, ayto tik'a smay xoltelajil munil, yaja' ayxa pax munil yinh hej ohtajb'al b'oj hunujxa ak' munil kuyb'il yu anma yul kuyum; xol ti' ay heb'ya' anhtewom, heb'ya' kuywahom, heb'ya' paleh b'oj txihalxa hej munil nanan-nhetik'a sb'i.

Heb'ya' ix b'elay skuyni heb'ya' hej ak' munil; matxatajnhe watx'e' yulnhah k'ul heb'ya'. Ayxa heb'ya' ix kuywahom maka anhtewom haxkam kuywinajxa heb'ya'.

.... Sajach b'oj tihk'ob'al

Haka' tik'a syilalil ye munil, wa'oj b'oj wayoj, haktik'a paxtu' syilalil ye sajach b'oj tihk'b'al tet anma; haxkam xhtib'ayiloj, xhkajtzalo maka xhsikiloj anma yinh tzet chu. Yu ti' xin, yuxinto ay pax sajach b'oj tihk'ob'al.

Tzeh, q'opoh maka yihla anma, tzan-nhetik'a nixhtej tzinhk'anyetal chijb'a yub' yet lahwi yul sb'ey munlahoj; chuhle ch'ok poho', si', k'ocho' ixim, watx'e' peyab', i'okanh telaj s-hoyil nhah; maka stoh ilo' peyab', stoh yila' tzoteloj sb'a b'oj hunuj makah maka yok xewoj yet kow sikinaj yul sb'ey munlahoj. Ay pax mame mi'e ch'ijb'a sajchoj sb'a yinh nixhtej yuninal lahwi yuteniloj smunil.

Yet payxa, tzeh, q'opoh maka hixhtej unin ch'ok sajchoj tz'ut tz'ur, eb'ab'ahil, maxhtik'a noq', tulumpu', tzak', tul tzima b'oj pah patx. Tinanh matxa mak kow xhsajchi yinh hunq'ahan sajach ti', haxkam ayxa hej ak' sajach ch'eliloj.

Xol tik'a hej ak' sajach chu sajachnhen yihla anma maka nixhtej unin, ay pelote (*futbol*), tak'tzewal pelote (*basketbol*) b'oj paho' pelote (*boli bol*).

— **Heb'ya' Mayab'**

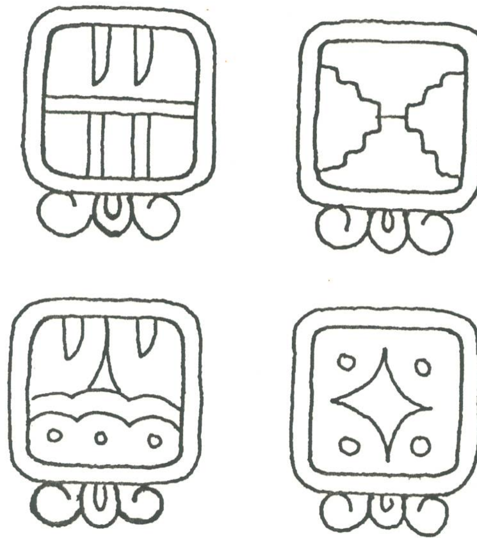
Mayab', haktu' sb'i anma titnajikoj yik'al tx'ihal anma ay sat tx'otx' sunil Xeq'a' tinanh. Yinh heb'ya' ti' xin xpohnajiloj sb'a ya' Jich Mam b'oj ya' Jich mi' yet kow payxa.

Kow tx'ihal tzet yichenajkantij heb'ya' Mayab' yet payxa tu'. Xol tu' ay ichamtaj nimejtaj q'och ch'en txahb'al tz'ub'an yehkanh q'a' nimejto stel sataj te' nimej tz'isis. Swatx'enaj heb'ya' smunlab'al okninajikoj yu yinh xol telaj munil b'oj q'uyb'al yul nhah.

Ha' heb'ya' Mayab' ilnhenaj maka nachanajtij yu stx'otx'al ixim ixim. Wal chu yalot, hune' b'ay nachanajtij ixim ixim tu' ha' b'et Paxil (Payil). Ha' xin ixim ti' okninajikoj stz'ajb'anilay snimanil heb'ya' kanhwanh winaj b'ay titnajikoj yik'al anma chu yalot.

Ha' heb'ya' Mayab' b'ay titnajikoj hune' skawinaj ab'xub'al aykan yul Xeq'a' ti'. St'inhb'anajpaxkan heb'ya' Mayab' sb'isb'anil q'inal yinh stz'ayikal, x'ahawil b'oj s-hab'ilal; haktik'a paxtu' stz'ib'al ab'xub'al.

Kawxeb'al tzoti'

- Aynhetik'a smunil hej tzoti' yulaj ab'xub'al, b'inojta xhjal txahloj, hakti' yoknib'anilikoj yul ab'xub'al la:

Xax ek'i	Lanhan yuhi	Xhto huhuj
- Xkin txahli han	- Chin txahlih han	- Chin txahlojan
- Xkach txahlih	- Chach txahlih	- Chach txahloj
- Xtxahlih ya'	- Xhtxahlih ya'	- Xhtxahloj ya'
- Xkonh txahlih	- Chonh txahlih	- Chonh txahloj
- xkex txahlih	- Chex txahlih	- Chex txahloj
- Xtxahlih heb'	- Xhtxahlih heb'	- Xhtxahloj heb'

Ta chonh ok tuknuj ku txumu'luj, yinh oxeb' majan tzoti' ti', hune'nhetik'a tzet xhb'ina yub' hunun anmahil: ha' **txahloj**, tonhe xin nanannhetik'a yoknib'anilikoj yet **xax ek'** yuteb'anil, yet **lanhan yuhi** maka **xhto huhuj**. Haka' tik'a hune' tzoti' txahloj ti' ay pax yaq'bilxa xhalni tzet chu hunun anmahil; haka' na pax ek'tzewoj, munlawoj, sonloj, b'itnoj, sajchoj maka hunujxa, tzoti' chu smunlabhelo hakti'.

•• Hej s-helil b'ihe

Yul ab'xub'al, mach yilaloj xhb'ina sb'i hej anma, no' noq' maka hunujxa tzoti' yinh hej tzoteb'al, ha' ti' xin b'ay ch'ichikoj ti' la:

→ Hununtajil

- Sb'ab'el anma:........ hayin, hin (w-);
- Skab' anma:............. hach, ha (w-);
- Syox anma:............... Ya', naj, ix, xo', ho' (s-), (y-), ti', tu'.

→ Tx'ihaltajil

- Sb'ab'el anma:........ hayonh, ku, jet
- Skab' anma:............. hex, he, yet (y-)
- Syox anma:............... heb', yet (y-) (s-)

••• Teq'b'ab'al b'ihe

Yul ab'xub'al Popti', ta sq'an ku k'ul jala' sb'i hunuj tzetet ay hune' tzoti' xhb'ab'ikoj sataj b'ihe tu'; smunil xin, ha' steq'bani maka st'inhb'anikoj stxumb'anil tzetet tu'; b'inojta xhjal **sintah**, yilal janojikoj **tx'al** satajiloj, yuxinto t'inhan jab'en **tx'al sintah**; haxkam yinh tx'al watx'eb'ilayoj sintah tu'; ha' ti' ch'a'ni ku txumu'iloj ta mach yetwanoj jalwi **te' sintah, ch'en sintah** maka **ha' sintah**. Xol hej tzoti' hakti' xhmunla yul ab'xub'al Popti' ti' ay: Ya', xo', ho', naj maka ix yinh stzoteb'anil sb'i hunuj anma ix maka winaj; haka' ti', ay pax no', metx, ha', tx'otx', tx'anh, tx'al b'oj ixim, yet nanannhetik'a tzet xhb'inayi.

•••• Stxumb'anil hej itz'atb'al

Kab' majan stxumb'anil tzet chu st'inhb'alokoj itz'atb'al. Yunheb'al hab'an stxumlu tu' xin chu sq'amb'eloyi: "¿makah?" b'oj "¿tzet chuh?". Binojta xhku kuy hune' itz'atb'al ti' la:

Xhmunla ya' Kaxh.

Ta xhku q'amb'e ¿mak **xhmunla** tu'?; spaj xin: **Ya' kaxh**. Taka xhku q'amb'e xin ¿tzet chu **ya' Kaxh**?; spaj xin: **xhmunla ya'**. Kab' majan txumb'al ti' kow ay tzet yelapno ye yinh stxumb'anil tzet chu swatx'ihayoj hej itz'atb'al yulaj ab'xub'al.

— **¿Taxka k'ul yet hun-nhe chu stzotel anma yinh hej yamb'ab'ahil?**

Aymi hunekoj xa wil yet huneknhetik'a xhtzotel anma; yet hakti' chu stzotel anma matxa mak xhji' tzet chalah; yu ti' xin, yilal st'inhb'an sb'a anma yinh tzet chu stzotel yinh hej yamb'ab'ahil. kow k'ul ta aq'ank'ulal sq'an tzoteloj sb'a anma yunheb'al ch'ab'elaxoj tzet chala'. Ay mak chikanh sq'ab' yunheb'al ya'lax tzoteloj yu mak i'nhe stx'olil hej lahti'.

Tzanojab' tzet chal hunun mak yinh yamb'ab'ahil, yilal yab'elax tzet chalah, haxkam lahan-nhetik'a ay smay tzet yohtaj hunun maka.

···· Hej ab'xub'al Mayab'

Yul Xeq'a' ti', hune' skawinaj ab'xub'al titnajikoj yinh heb'ya' Mayab' xhto tzotel loyi; yaja' ay pax huntaj majanxa xh-tzotel-lo yul Mexiko, *Belice* b'oj *Honduras.*

Sb'i hej ab'xub'al xhtzotel-lo yul Xeq'a' ti' ha' ti' la: Mopanh, Itzaj, Ch'orti, Chuj, Q'anjob'al, Popti', Mam, Ixil, Awakateko, Uspanteko, K'iche', Kaqchikel, Tz'utujil, Sakapulteko, Sipakapense, Poqomchi', Achi, Poqomam, Q'eqchi' Teko b'oj Akateko (Xhamikel).

Xol hej ab'xub'al hoynhe Xajla' ti', ay, Chuj, Akateko, Q'anjob'al b'oj Mam (yab'xub'al heb'ya' Hoyom).

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj hunhq'ahan q'amb'eb'al b'oj hej spaj yunheb'al lahwitu' chach okoj ha sik'le'iltoj xol syoxeb'al spaj hunun kat ha wok ha, hotz'nhe' yinh hunuj tz'ib'lob'al hune' stoholal spaj hunun.

• Ek'tzeb'al kow sq'inh Xajla' tinanh ha':

- Kanhal Hur
- Poh Xuwew
- Sq'inh Kumi' Kantel.

•• Xol hej sajach payatxa ay:

- Pah patx
- Paho' Pelote
- Tak'tze' Pelote.

••• Sb'i heb'ya' b'ay titnajikoj ya' Jich Mam b'oj ya' Jich Mi' ha':

- Heb'ya' Hoyom
- Heb'ya' Xeq'a'
- Heb'ya' Mayab'

•••• Xol hej s-helil b'ihe ay:

- T'iw
- Hach
- Tx'ah

— Xol steq'b'ab'al b'ihe ay:

- Metx
- Sintah
- Ek'

Tiyoxhb'al

S-hunlanh Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti':

- Cha yeb' tzetajet chu yutelax tiyoxhb'al.
- Cha tz'ib'nhe' hunuj ik'ti' b'ay xhtzoteloj kawanhoj anma.

Tiyoxhb'al

Sunilb'al sq'inal hej anma ch'ek' yinh yetb'inhen sb'a b'oj hej mak ay sk'atanh; ha' ti' x'ani st'inhb'akoj sb'a anma yinh stxumni sk'ul tzet wal stzotel tet hunun maka, tzanojab' tzet yilot. Yet xitz'atnhen anma tzet chu yetb'inhen sb'a xol hunun xin x'ichikoj ya'ni smay hunun mak yinh tiyoxhb'al.

- **¿Tzet chaliloj tiyoxhab'al?**

Tiyoxhb'al ha' tzoteb'al xol anma xhtxumikoj smay hunun. Stzoteb'anil tiyoxhb'al ti' ch'oknikoj yocheb'alikoj sk'ulal yek'b'anil hunun tz'ayik yu anma; ha' ti' xin stxumb'anil tiyoxhb'al.

- **Stitb'alikoj tiyoxhb'al**

Haka' xu stz'ib'nhelo yi, tiyoxhb'al aykanoj xol hej anma yu ya'ni smay hunun; haktu' yekanoj st'inhb'ab'anilikoj yinh tzet chu yetb'inhenikoj sba hej anma. Ti' xin, ch'ichikoj skuylu yulaj yatut anma yinh sni'antohal yu smam smi'.

Stiyoxhb'al anma yet payxa, hakti' stzoteb'anil la:

Yet kow payxa, humni (ta ix) b'oj humna (ta winaj) tet mak xhtiyoxhli anma. Lahwitu', q'a miyay (tet ix) q'a mamin (tet winaj). Tinanh xin amiyay (ta ix) amamin (ta winaj) tzet chu stiyoxhli anma tet hunun.

Yet xhtiyoxhli anma , skulusnhek'oj sq'ab' yib'anh stxam sk'ul kat yihnihay swi' tet mak b'ay xhtiyoxhloj tu'. Ta tz'ultu mak xhtiyoxhli, tet mak xhtiyoxhli tu' chak'oj sq'ab' yinh spalanh tiyoxhlom tu'; taka yihla anma maktaj xhtiyoxhli tet hunun xin, lapan skulusnhek'oj sq'ab' yib'anh stxam sk'ul kat yanihay swi' tet hunun; tet mak xu tiyoxhb'al xin xhtak'woj: heh mam (ta winaj) heh mi' (ta ix). Taka txanto mak xhtiyoxhli xin, xpaj stiyoxb'al cha' yihla anma ha heh tz'ul.

Yul Xajla' Jichanxanhe jab'en amamin (ta winaj mak b'ay ch'a'lo tiyoxhb'al). Matxa mak xhkulusnhe sq'ab' yib'anh stxam sk'ul kat yanihay swi' tet hunun; ta winaj maktaj xhtiyoxhli tet hunun, toxanhe cha' sq'ab' tet hunun.

Xol heb'ya' swi'a'l konhob', heb'ya' Txahlom, Ahb'e maka **Maltuma**, yet ch'ek' heb'ya' **nimq'omloj** tet hunun, ha' ch'apni heb'ya' sti' nhah b'ay ay schejab' tu' chal heb'ya': **"tixhi mamin, tixhi miyay, ¿ayexmik'oj, ya'mi' ta haknheti' xkex sahk'ani?"**. Ha' ti' stiyoxhb'al heb'ya' yalanhto mach ch'oktoj heb'ya' yala' schejab' tet yahaw nhah.

••• Kuyilb'a chal heb'ya' icham maka ixnam

Kow tx'ihal hej itz'atb'al cha' heb'ya' icham maka heb'ya' ixnamxa. Yu ayxa sq'inal heb'ya', kow k'ul tzet chal heb'ya' tu' yuninal maka syih txikin. Xol tzet chal heb'ya' tu' ay ti' la:

- Skuylax nixhtej unin yinh naj tiyoxhb'al, naj munil, naj sak'anil b'oj yijyewal.

- Ta ay ixim sat ixim pak'anayoj, yilal sik'lokanh ixim haxkam xikiltaj ye kumi' to ku lob'e ixim.

- Ta ay potx'o' noq' maka i'ok'oj te', q'anb'il chu yok sq'ab' anma yinh hej tzetet tu'.

- Yilal sxikiltajnhelax heb'ya' yihla anma, haxkam nanan-nhetik'a sq'inal smay heb'ya'.

- Ay spixan tzetet ta xahan xhjila.

- Huhnheb'il yilaxkanh kumi' ixim, huhnheb'il yah kumi' q'oye sat ka', huhnheb'il yaytoj ixim wah yul te' k'ot, latz'b'il pax yaytoj ixim yul te' k'ot yunheb'al ay spixan. Haktik'a paxtu' ye s-hatx'loloj ixim nhal, xh-huhnhe heb'ya' winaj sq'ab' yalanhto mach stzab'ikoj heb'ya' s-hatx'wi.

- Qanb'il skawil anma, konhob', hej munil, hej tz'unub', hej yalomal sat yib'anh q'inal.

•••• Smunlab'anil hej koplal

Hunun koplal yinh hej q'inh ch'ichikoj yet schani heb'ya' swi'al koplal. Oxeb'to x'ahaw yalanhto q'inh, yuhni kutx. Lanhanxa q'inh xin, sq'umlan sb'a heb'ya' sat koplal kat yitxq'an heb'ya' hej munil yinh; tzet chuhuj ch'eltoj stxupal i'om xaj tah, i'om xaj ch'ib', i'om haq'b'al, heb'ya' ix xhmunlahoj yinh lotzeb'al; ch'a'lax pax stxup heb'ya' sonlom; heb'ya' i'om xaj hab'al b'oj heb'ya' a'om yab'ixtiyoxh. Heb'ya' swi'al koplal, ha' heb'ya' xhchani anma yul nha, hi hatik'a pax heb'ya' xht'inhb'anoj tzetajet ch'oknojikoj.

Yet kow q'inh tu', xhyamikoj hej anma kat sto yatut tiyoxh ya'akan sq'ahb'ab'al. Slahwi q'inh, xhyamikoj anma yul yatut ya' swi'al koplal kat yek'tzen heb'ya' q'inh tu'; hah lahwitu', ch'ok heb'ya' saynoj mak ch'okoj swi'al koplal yinh hunxa ek'tzeb'al yet hunab'. Haktu' chu yichipaxkanh smunilal yek'tzeb'al q'inh hunekojxa.

Kawxeb'al tzoti'

• Ta ay mak xhtzetOl yinh sat hunuj yaman anma, ch'ichikoj stzotel yinh tiyoxhb'al; hakti' xin chu yichikoj la:

- Mamin-miyay, chin tiyoxhli te yet han; ya'mi ta k'ul xu he sahk'ani, haktik'a paxtu', he qejb'inoj. (Lahwi ti' xin, ch'ichikoj yalni yab'ix tet maktaj yamanikoj tu').

•• B'inojta xchayoj sb'a kawanhoj maka; hune' mak kow tzehto, yok hune'xa mak ichamxa, tz'ib'-nhehay yik'ti'al tzet chu stzotewoj heb'ya' yib'anhiloj skoplalil te' haq'b'al yinh q'inh.

••• Yul ab'xub'al Popti' ay oxeb' majan tzoti' ch'oknikoj swatx'eb'onil itz'atb'al. B'inojta chonh ok ku kuyu' tzet chal ti' la:

- Xhtiyoxhli ya' Manel tet ya' icham Kux.

Ta xhko q'amb'e ¿mak xhtiyoxhli tet ya' Kux? ¿Yeli **ya' Manel**? Ta xhko q'amb'e pax xin ¿tzet chuh ya' Manel? ¿Yeli, **xhtiyoxhli** ya'?

Taka xhko q'amb'e pax xin ¿Mak tet xhtiyoxhli ya' Manel? ¿Yeli **tet ya' Kux**?

Oxeb' q'amb'eb'al ti' xin, ha' xht'inhb'anikoj tzet chu swatx'elohay hunuj tz'ajan itz'atb'al.

Ta xhjilwe ku q'amb'en ti' yinh swatx'eb'anilay oxeb'xa itz'atb'al ti' la; xhtik'a elojikoj spaj hunun:

- Watx'e' haq'b'al chu ix Malin.
- Xax x-hel-lo sat koplal yet te' ek'.
- Xhtoj ya' Xhuxh b'et yalanh Xechew i'o' ek'.

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj hunun q'amb'eb'al ti' sat hunuj hum kat ha tz'ib'nhenpaxayoj spaj hunun.

• ¿Tzet chu stiyoxhli heb'ya' txahlom tet hunun?... ______________________________

•• ¿Tzet sb'i chejab' maka ab'ix ch'ek' yub' heb'ya' txahlom xol hunun?... ______________________________

••• Ta q'amanin chu stiyoxhli anma tet heb'ya' winaj ¿tzet chu stiyoxhli pax anma tet heb'ya' ix?......................... ______________________________

•••• ¿Tzet sb'i yamanb'ahil b'ay xhkutxikoj anma yek'tze' hunuj q'inh?... ______________________________

— ¿Tzet sb'i ya' chejab'lom xol heb'ya' swi'al konhob'?.................................. ______________________________

Yul Popb'al

Skab'lanh Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti':

- Cha tihk'o'iltoj tzet yelapno ye st'inhb'ab'anil tzet chu swatx'enikoj sb'a anma yinh sik'loltoj swi'al hej konhob'.

•• Cha sik'le'iltoj b'aytet swi'al konhob' q'a' k'ultu xol swi'al konhob' yet payxa yalanhto mach chulikoj heb'ya' wes b'oj swi'al konhob' x'ichikanh yet xul heb'ya' tu'.

••• Cha txolb'a hej tzoti' nanan stz'ib'lob'anil yaja' lahan chaliloj.

÷

Yul Popb'al

Yet x'ichitij tu', nananhetik'a sayni anma tzet chu yek' yu; ha' xilni anma ta ay slahanil xol hunun mak xin, x'ichikoj yilwen stzotel tet hunun. Yet x'ichi stz'ajnalo sk'ul, xtxumni ta ay tzet k'ul ch'elikoj yet syamb'a sb'a anma yinh hej munil, skolken sb'a tet hej tx'oj chuyi, x'ok stz'ajnab'aloj sk'ul ta lahan ay smay hunun maka, lahan pax xin ch'oknikoj; xyeniltoj sb'a maktaj k'ul yitz'atb'al yinh tzet wal st'inhb'anikoj sb'a anma yinh stoholal tzet chuyi; ha' tu' xin x'ichikoj sayniltoj maktaj ch'i'noj b'e yinh hej tzet chu sunil maka. X'ok smuniloj heb'ya' swi'al konhob' st'inhb'anojikoj anma yinh tohol sk'ulal b'elen.

• Heb'ya' yul Popb'al

Yet payxa yul Xajla' swi'al konhob' aykan smuniloj ya' Watx' Winaj, ya' Ahb'e, ya' B'ab'el Txahlom, ya' Skab' Txahlom, ya' Maltuma, heb'ya' Lextol b'oj heb'ya' Mayor. Ha' heb'ya' ti' sq'an-ni' skawil walil anma, hej no' noq', hej te' te' b'oj **b'el patnab'al**. Haktik'a paxtu' xin sq'an-ni heb'ya ha' nhab' yet mach ha'.

Hat kachan-nhe ya' Watx' Winaj b'oj ya' Ahb'e mach x-heli, wal pax yaq'b'ilxa heb'ya' hunun hab'il s-heli hebya'.

Yet ayej tzet chuyi, ch'ok heb'ya' swi'al konhob' sq'umla' sb'a Yul Popb'al; ha' b'etu' xhsay heb'ya' st'inhanil tzet wal yuhni yinh hunuj tzetet. Yet ch'ayiloj ljom Hab'il kow xikiltaj tet sunil heb'ya'; ta mach syijye heb'ya' xin, ay huchan yinh tzet chub' heb'ya'. Kow yijyeb'il tzet chu heb'ya' Yul Popb'al, haxkam ha' heb'ya' i'nhe stxolil tzet chu konhob'.

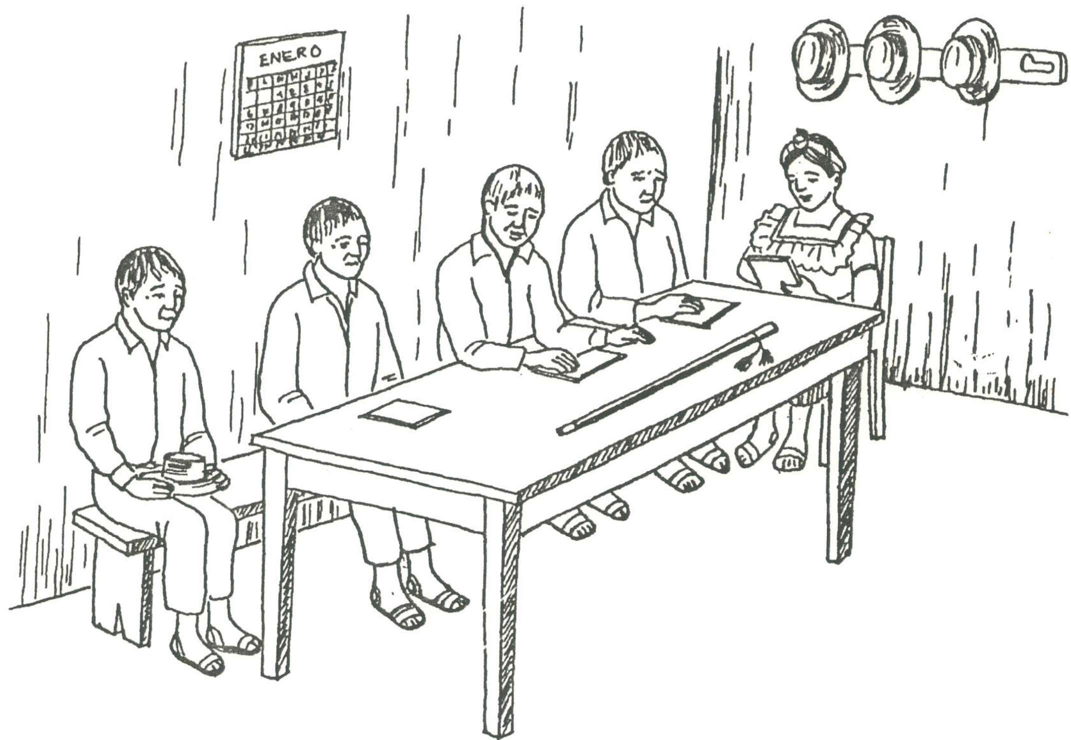
•• Hej koplal

Lahwi yok heb'ya' wes b'oj heb'ya' pale yulaj konhob', x-hel-lotoj yib'aniltoj tzet st'inhb'anikoj sb'a konhob' yinh tzet chu; heb'ya' wes b'oj heb'ya' pale x'ichenkanh syamb'an anma yinh yek'tzeb'anil hunun hej q'inh yulaj kantonh haktu' xu yichikoj hej koplal.

Machnhe q'inh x'oknipaxikoj hej koplal yet payxa tu', hune'xa smunil pax koplal ha' syami hej swi'al konhob' yinh hej lahti' maka q'umlab'al.

••• Ya' Alkal

Yet xtanhtzelokan heb'ya Alkal Txah maka heb'ya' Txahlom, x'ek' swi'al konhob' yul sq'ab' heb'ya' wes; ha' tu' xin x'ichikanh kapiltu b'ay sik'leb'ililtoj ya' Alkal swi'aloj konhob'; ayikoj yetb'ihoj heb'ya' Lextol b'oj heb'ya' siniko xin ya' Alkal tu'.

Ya' Alkal kow swi'al yulb'al konhob' ye ya'; yaja' yulaj hej wayanhb'al ay pax heb'ya' Awsilyar b'oj heb'ya' Mayor. Aykoj schejab'oj heb'ya' ti' stinhb'an tzetajet chu yul swayanhb'al. Hunun konhob' ay yul hunun **spohilb'a** Xeq'a' ay yalkalil.

.... Swi'al pohilb'a

Pohilb'a ha' huntaj majan hej konhob' yamanikoj yinh Xeq'a. Tinanh kab' skawinaj (⁛) pohilb'a (*Departamento*) yamanikoj yinh. Kow swi'al hunun pohilb'a ti', haka' tik'a ay yalkalil, ay pax hune'xa yib'anhiloj swi'al tzab'nhe hunun kapiltu; hune'xa stzotelb'anil ti', b'inojta haka' Chinab'ul ay alkal kow yet niman konhob' tu'; yaja' yinh Chinab'ul ti' xin, yaman paxikoj hej yaq'b'ilxa tz'ulik konhob' haka' Xhamikel, Tzuluma', Xajla', Iwila', Chantan maka yaq'b'ilxa hej konhob' yetwanoj; ha' ti' xin xhyamikoj yinh pohilb'a; yul kastiya, ha' ti' chij "*Gobernador*".

— Ehilal Xeq'a'

Sunil anma ayikti yul Xeq'a' ti', stxumikoj sb'a yinh tzet yekoj xol hunun, ha' ti' xin **<u>Ehilal</u>**. Ehilal ti' haka' tik'a hunuj snimanil anma yeyi haxkam, ay swi', ay sq'ab' b'oj yoj ch'a'ni b'ilenoj; haka' ti' xin, ox pohil ye yipal sunil st'inhb'ab'anil tzet ye Xeq'a'. Hunun yipal ti' chij *Ejecutivo, Legislativo* b'oj *Judicial*" sb'ihoj yul kastiya.

Ejecutivo ha' swi'al snimanil hej konhob' Xeq'a'. Hun yipal xeq'a' ti' xin yamanikoj yinh ya' "*Presidente*", hune' mak ch'ok ti' schejab'oj ha' kow swi'al sunil Xeq'a'.

Legislativo, ha' yipal smay konhob' xhmunlanhen st'inhb'ab'anil yitz'ati' tzet chu smunla maktaj ayikoj satoj konhob'.

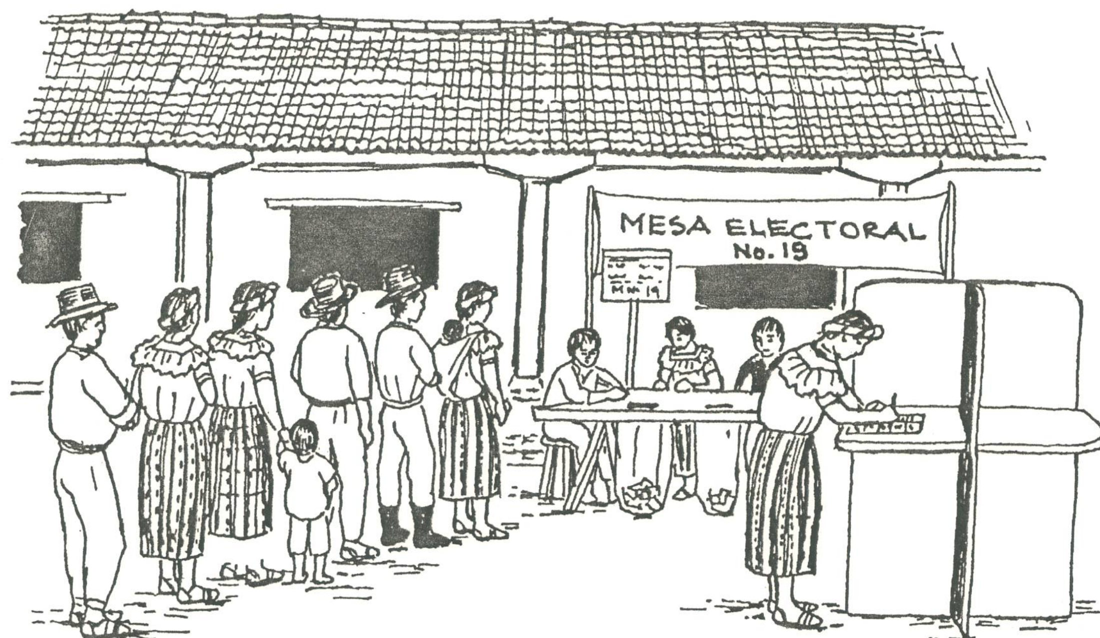
Judicial, ha' yipal Ehilal ch'oknikoj yu yilni ta k'ul maka tx'oj tzet chu sunil anma; ha' xht'inhb'anikoj anma yinh stxumb'anil tzetajet chuyi anma, ta k'ul maka tx'oj.

Sunil ch'ichikoj yinh ya' Alkal b'oj heb'ya' aykoj satoj yipal Ehilal yul Xeq'a'; ayikoj schejab'oj heb'ya' ya'ni yip smay spixan sunil anma ay yul hunun konhob' yamanikoj yinh Xeq'a'. Ha' ti' swi'al st'inhanil tzet smunlanhelo swi'al hej konhob' tinanh.

Hej mak ch'ok swi'aloj hej konhob' yul Xeq'a' sik'leb'il chu yok yu sunil yihla anma tz'ajanxa waxajlanheb' hab'il maka ib'ilxahiltij yum yu.

Hunun mak ch'ok yinh sik'leb'aniltoj sw'ialoj hej konhob' ab'ilikoj yu huntaj yaman anma ohtajb'il yu heb'ya' aykoj ti' smuniloj, heb'ya' xhmunla yinh sik'leb'aniltoj swi'al hej konhob'.

Yinh alkalil, sunil mak tz'ajanxa waxajlanheb' hab'il chu yalokoj yu sik'leloltoj yunheb'al yuhni hun chejab' tu', tanhe xin ay hunuj yamb'ab'ahil ch'anihay sb'i b'et heb'ya' munlawon yinh sik'leb'aniltoj swi'al konhob'.

Ku hunil yilal ku kolken ku b'a yunheb'al st'inhb'alokoj hej munil yetwanoj konhob' yeyi yinh tzet chu ya' Alkal maka tzet chu heb'ya' swilal konhob'.

Kawxeb'al tzoti'

- Yul ab'xub'al aynhetik'a sb'i hej anma, no' noq', hej te' te' b'oj hej ch'en ch'en; ay xin hunun tzoti', ti' etza lahan chaliloj xol hunun yaja', nanan stzoteb'anil; haka'napax **chew** b'oj **sik**; **chejab'** b'oj **chejb'anil**, **lab'an** b'oj **piq'inh**, **saq'al**, **k'ulch'an**, b'oj **eltich'an**.

Tz'ib'nhehay hununoj xijan itz'at tzoti' b'ay k'ul yoknikoj hunun tzoti' ti', okojab' kab' ti' yewob'al tawet la:

- **chew** chab'e ya' Mikin.
- SIK xa ixim wah.

Ta ay yaq'b'ilxa tzoti' haka' ti', tz'ib'nhehayoj kat ha yehni tzet b'ay ch'oknikoj yinh hej xijan itz'at tzoti'.

•• Haka' tik'a lanhan jilniloj ti', ay pax sb'i hej anma, noq', te' maka tzetet lahan stz'i'b'lob'anil yaja' nanan tzet chaliloj; xol hej tzoti' ti' ay: **kab'** (b'isb'al) b'oj **kab'** (no' kab'); **k'ul** (k'ule) b'oj **k'ul** (k'ulnhe); **sat** (sateh) b'oj **sat** (yib'anh maka yullb'al).

Syeb'anil tzet chaliloj hunuj mohan tzoti, ti' ha' ti' la:

- **Kab'** malil no' **kab'** xtxonhlotoj.

Tzib'nhehayoj syeb'anil snananil yaq'bilxa hej tzoti' lahan stz'ib'nheb'anil ti' yaja' nanan tzet chaliloj.

Ta ay yaq'b'ilxa tzoti' hakti' ha wohtaj, tz'ib'nhehayoj.

Tzoti'b'al

• **B'el Patbab'al**: sunil smuhlab'anil hej tz'unub'.

•• **Ehilal**: tzet yekanoj st'inhb'ab'anil tzet ye syamanil hej konhob'. Yitz'atb'al stxolil tzet chu anma, ha' ti' chij "Estado" yul kastiya.

••• **Spohilb'a**: hej nimej spohb'anil hune' nimej konhob' b'ay yamanikoj hej tz'ulik konhob', haka'napax Chinab'ul, Xelawub' b'oj, Xeq'a', ay hej tz'ulik konhob' yamanikoj yinh hunun. Pohilb'a ha' chij "*Departamento*" xb'ihoj yul katiya.

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj hunun q'amb'eb'al ti' sat hunuj hum; kat xin ha tz'ib'nhenpaxayoj **ho'** maka **machoj** spajoj hunun q'amb'eb'al tu', haka' tik'a chu ha txumnikoj tzet sq'amb'e hunun.

• Heb'ya' swi'al konhob' yet yalanhto mach chulikoj heb'ya' wes, mach tohlab'iloj heb'ya', yaja' kow xakoj heb'ya' yinh sk'ul syijyen schejab' sataj heb'ya' Alkal ay tinanh.

____

•• Tzoti' lahan stz'ib'nheb'anil yaja' nanan tzet chaliloj lahan haka' **kab'** (b'isb'al) b'oj **kab'** (no' kab').

____

••• **Chew** b'oj **sik** nananhetik'a stz'ib'nheb'anil yaja' etza lahan tzet chaliloj.

____

•••• Yet payxa ya' Watx' Winaj b'oj ya' Ahb'e mach xh-hel-loltoj heb'ya' yinh swi'aloj konhob'.

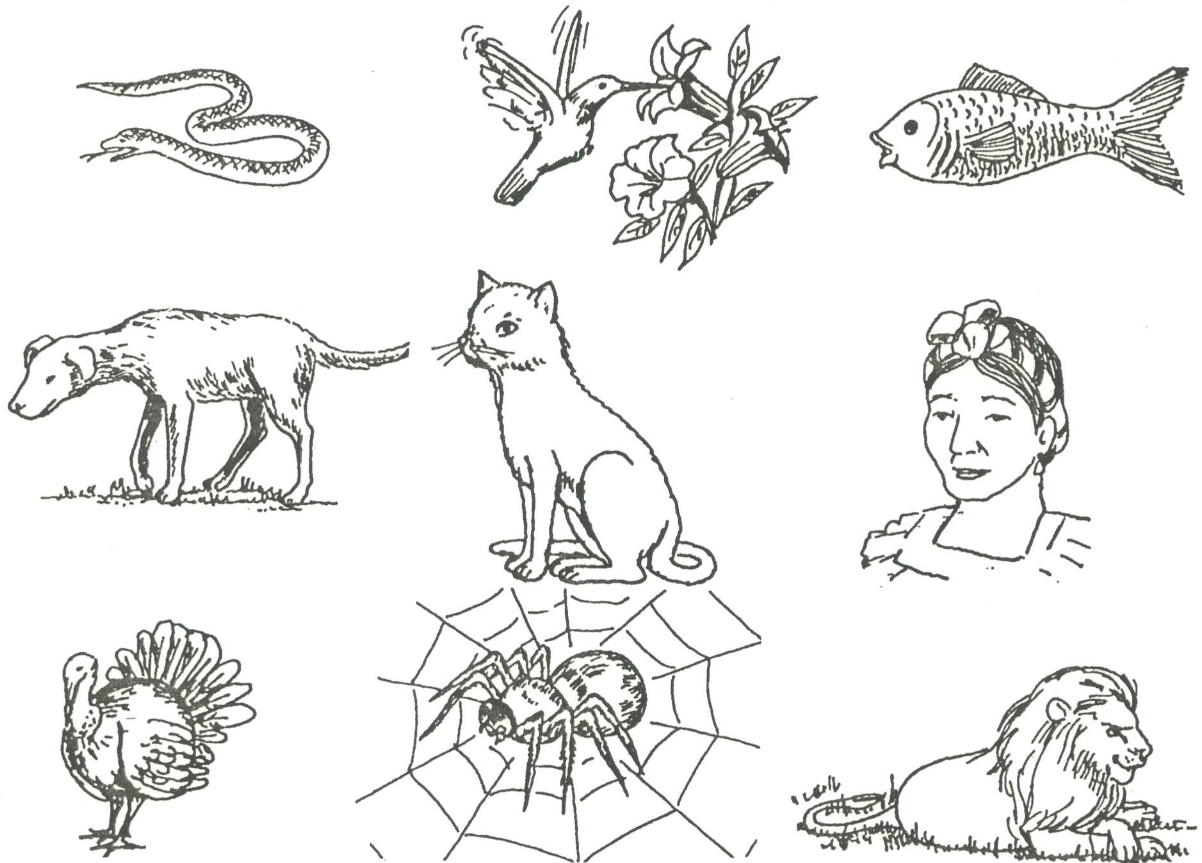
____

— Yet syamb'an sb'a heb'ya' swi'al konhob' sq'umla' sb'a, hat xhyamikoj heb'ya' Yul Popb'al.

____

Tzetajyet Itzitz

Syoxlanh Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti':

• Cha tzote' b'oj heb'ya' ha wetb'i tzetajet ha wohtaj yib'anhiloj yichob'anil sat yib'anh q'inal.

•• Cha wa'a' smay tzetajet itzitz sat yib'anh q'inal.

••• Cha sik'le' tzoti' yichob'anilikoj b'oj yelb'anilikoj hej tzetet.

•••• Cha sik'le' hej b'ihe mach chu yetnheloyi.

Tzetajyet Itzitz

Yet yalanhto tu' yet yichob'anil sat yib'anh q'inal, mach ninoj tzetet; tz'inan sat tx'otx' tx'otx' b'oj satkanh; mach hunuj anma, noq' maka ch'en; schukilnhe ha' ha' b'oj satkanh ayah. Tz'inan sunil. Haka' hunuj aq'b'al mach stanhb'al haktu' yekanoj.

Hanhk'anhe heb'ya' Ichehom b'oj Watx'ehom: Tepew b'oj K'uk'umatz ayaytoj yul ha' ha' b'ay ay hun ni'an sajil q'inal. Nimej yohtajb'al heb'ya' tu', ha' heb'ya' Yahaw satkanh b'oj Yahaw Sat Tx'otx' tx'otx'.

Ya' Tepew b'oj ya' K'uk'umatz tu' xq'umla sb'a heb'ya'. X-hunb'a heb'ya' stzoti' b'oj yitz'atil swi'. Haktu' xin xu yijb'an heb'ya' swatx'e' te' te' b'oj te' aq'. Yultik'a sk'ejolohal hun aq'b'al tu', xwatx'e heb'ya' naj winaj;yaja' hato skanhel el xwatx'ikan anma ay tinanh; haktu' xin xu yichikanh sat yib'anh q'inal ti'.

- **Yab'ixal Yahaw Satkanh b'oj Sat tx'otx' tx'otx'**

Tx'ihal anma xpitzk'akanh yet hune' niman aq'b'al tu'; sunil mak hakankanh yilni satkanh yechman sajb'ilo; ha' tu' xin xalni anma yab'ix tet Yahaw Satkanh b'oj Yahaw Tx'otx' tx'otx' hakti' la:

¡Sajb'ojab'iloj! ¡hach Ichehom, hach Watx'ehom! Ilonhwejan, ab'ehonhwejan; mach chonh he yakanojan, mach chonh he **hin-nhetojan**; hachti' Yahaw Satkanh b'oj Sat Tx'otx' tx'otx', spixan satkanh b'oj sat tx'otx' tx'otx'; yehiltoj yechelal, syelal jetan yet ch'ayoj tz'ayik, sajil q'inal. ¡Sajb'ojab'iloj!

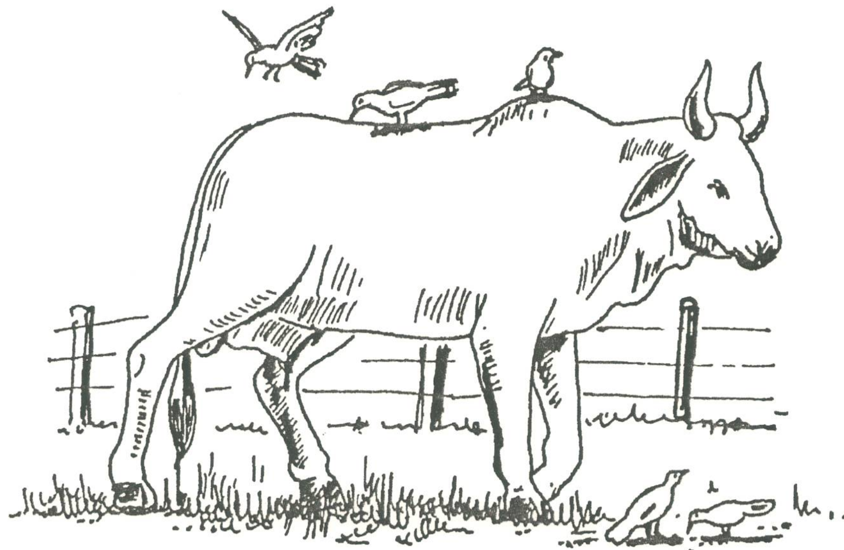
Ahonhwejikoj yinh tx'ihal syelal b'eh, k'ul, panhan, sajpoq'-ponhe, nimej b'oj panhan, yinh kow sk'ulal anma; yinh kow sk'ulal q'inal.

Hej anma b'oj hej tzetet itzitz

Anma, no' noq', te' te' b'oj ch'en ch'en aykanoj smay maka yalomaloj tx'otx'otx' yu heb'ya' Yanma Satkanh b'oj Yanma Tx'otx' tx'otx' haka' xekxeb'il sb'a xol hunun, haxkam lahan ch'oknikoj; ha' ti' xin x'ani yala' hune' ya' komam swi'al hune' konhob' tet hune'xa ya': ¿tzet taxka xhtanhoj anma ta matxa te' te' b'oj hej no' noq'? Ta sunil xhtzanhtzelohayoj, xhtanh paxayoj anma , haxkam tzet chijle no' noq' b'oj hej te' te' chijle' pax anma.

Ta chonh ok tuknu jila', no' noq' ch'oknikoj te' te' maka telaj yu, chuhle yunheb'al sloni no' maka yu slohni no' nixhtej noq' xhwaykanh yinh te'. Haka' tik'a pax ti' xin, no noq' ch'oknipaxikoj no' tet te' te'; haka' na pax no' ch'ik chijik'oj no' yinhatil hej te' te' tu' b'aytu'alikoj, haktu' xin chu spohchaloj te'; no' lujum xhmunla pax no', haxkam hej holan s-hol no' yul tx'otx'otx' ch'oknikoj sb'elaloj ha' ha' ch'apni yinh xe' hej te' te' maka hej tz'unub'. Anma xin lahan ch'oknikoj te' te' b'oj hej no' noq' yu.

Tzanxanhetik'a tzet: noq', te' maka ch'en lahanxanhetik'a ch'oknikoj sat yib'anh q'inal; yuxinto ta xhmahlan hej tzetet ti', xhsemk'otoj sat yib'anh q'inal; haxkam ta matxa hej no' noq', haknhetu' chu smahlan hej tzetet, matxa ha' nhab', xhtanhtoj syaxil tx'otx'otx' kat smahlankanh slob'e anma.

••• ¿Tzet yu xhmahlan hej tzetet?

Haka' tik'a lanhanto stzoteloyi b'elay xhsemk'otoj tzet yekoj sunil hej tzetet sat tx'otx'otx' yet xhtanhay hej yalomal tx'otx'otx'. Tzet ch'a'ni mahlanoj hej tzetet, chuhle yu smul anma; xol ti' ay b'olob', tzumb'e' maka potx'o' noq' haka' paxhyal tx'i' maka paxhyal ch'en; haktik'a paxtu' k'ojo' ch'ik, tzok'ok'oj hej te' te' b'oj, anh ch'ok xol hej tz'unub'; ha' ti' xin ch'a'ni tanhojiloj hej no' noq' maka hej te' te'.

••• ¿Tzet wal yuhni anma yunheb'al skachlo ti'?

Yet payxa mach xhnhuslax patan maka sah, wal tinanh ay mak ch'uteni yaja' mach chitz'atnhe sb'a maka sq'umla tzet wal yuhni yuxinto ch'el b'olob' yu; ta xhnusluhuj hunuj tx'otx'otx' jichan xhmunlanhelax ti' yet mach kaq'e haxkam, ha' tu' k'ul yok q'a'q'a'; yilal yil-lo paxoj ta k'ul ye s-hamb'anil maka stz'isb'anil s-hoyil patan maka sah yunheb'al mach ch'elojtoj q'a' q'a'yaja'; ta chuyi xin q'a' k'ul ta mach xhnhuslu hej sah maka patan yunheb'al skachlo hej huchan. Maktaj xhsik'li maka chakoj q'a' xol smunil yilal yilni sb'utu' q'a' q'a' lahwi yoknikoj q'a' yu anma.

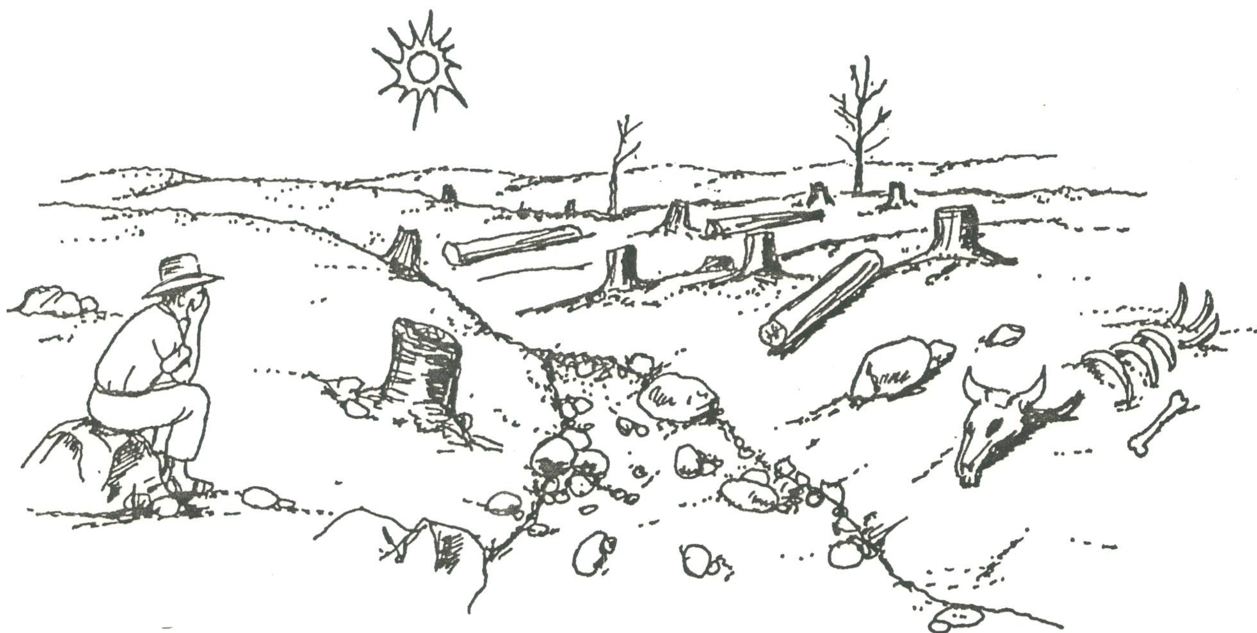
Mach tonhetik'ahoj xhpotx'ot no' noq'. Ta ay smul no' yinh hej tz'unub' chu spotx'ot no'.

Sunil hej te' te', b'oj hej no' noq', q'an-b'il heb' tet yahaw q'inal yunheb'al stzok'lok'oj maka spotx'ot hunuj oknojkob'alil. Ta te' te' ch'ilohayoj yilal stz'unlu howeb'oj selel te' yunheb'al mach xhtanhpaxkanoj te'. Ta skawilal hunuj snuq'ha' ay hej te' te' kachb'il stzok'lok'oj te', haxkam ha' te' i'nhe sq'inal snuq' ha' ha' tu'.

Mach k'uluj yalokoj anh yinh potx'b'al telaj maka hej no' noq' haxkam s-howal anh tu' chu stx'ojb'i sk'ul anma yu.

K'ul yoknikoj hej te' te' maka hej no' noq' yu anma yaja' mach k'uluj stanhtzepaxkaniloj anma hej tzetet tu'; yu ti', yilal stxumnipax anma tzet wal yuhni yunheb'al mach semk'onhetoj sq'ab'; haxkam ta mach hej te' te' maka hej no' noq', xhtanhtoj ha' ha' maka ha' nhab', haktik'a paxtu' hej tz'unub'.

Kawxeb'al tzoti'

• Tzotelanh b'oj heb'ya' ha wetb'i tzet yelapno ye hej no' noq' b'oj te' te' sat yib'anh q'inal.

•• Tz'ib'nhehayoj sat hunuj hum tzet cha txum yib'anhiloj hun majan kuyb'al ti'.

••• ¿Tzet ch'elikoj ta xhtanhkantoj hej te' te' b'oj hej no' noq'?

•••• Yul ab'xub'al Popti' ay hune' majan tzoti' mach chu yetnhejoyi haka'napax satkanh b'oj tx'umel, haxkam mach scha jalni hin satkanh, ha satkanh maka he satkanh; hin tx'umel, ha tx'umel maka he tx'umel. Ta ay yaq'b'ilxa tzoti' b'ihe hakti' ha wohtaj tz'ib'nhehayoj sat hunuj hum.

Tzotib'al

• **Hin-nhetojan**: hin-nheb'al, hinan. Mach ocheb'iloj.

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj sat hunuj hum sunil hej q'amb'eb'al ti' la kat ha tz'ib'nhenpax **ho'** maka **machoj** spajoj hunun.

• Lahan ch'oknikoj hej te' te' b'oj hej no' noq' sat yib'anh q'inal.

____

•• Ta xhtanhayoj hej te' te' b'oj hej no' noq' hab'an stanhpaxayoj anma.

____

••• Ch'oknikoj no' ch'ik yijb'anilik'oj yinhat hej te' te'.

____

•••• Yet stzok'ok'oj hunuj anma hunuj te' te', yilal stz'un-ni paxoj howeb'ojselel te'.

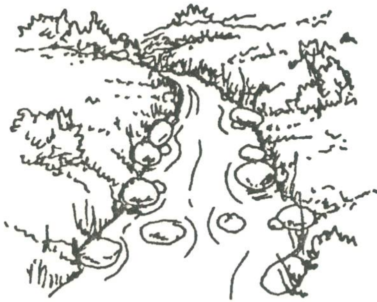
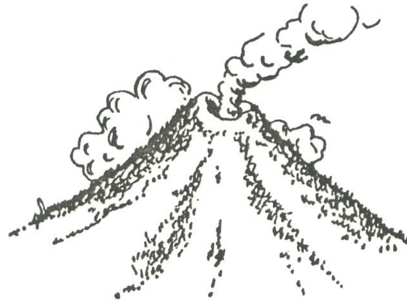
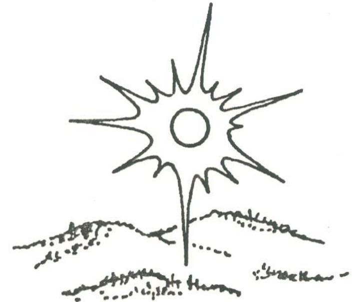
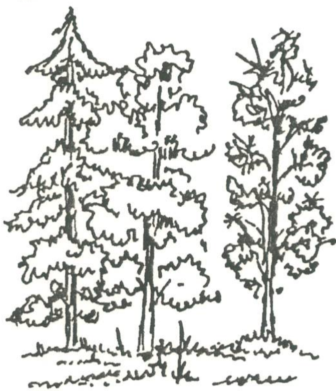
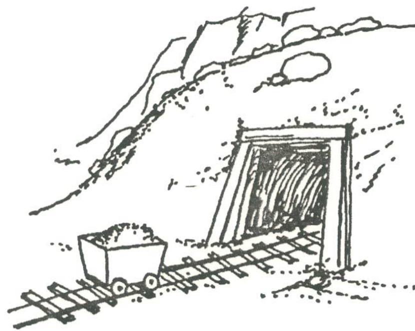
____

— Ta xhtzok'lokanik'oj sunil te' te' ¿taxka xhtanhojtoj hej snuq' ha' ha'?

____

Hej Oknojkob'al

Skanhlanh Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti':

• Cha txumu'nhe'iltoj tzet yelapno ye stohol aq'ank'ulal xol tzetajet ay sat tx'otx' tx'otx'.

•• Cha tzotinhe' tzet wal yuhni anma yunheb'al xhkol-lo hej tzet ch'oknikoj sat yib'anh q'inal yu anma.

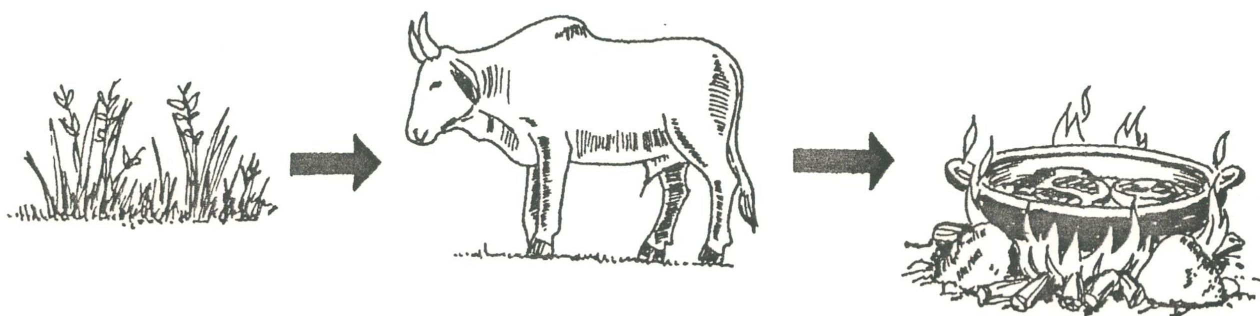
Hej Oknojkob'al

Haka' tik'a xu stzotel-loyi sunil tzet ay sat yib'anh q'inal ab'ilkanoj yu yoknikoj b'oj skolken sb'a xol hunun, yaja' mach yu yetalaxtoj. No' noq', te' te', q'a' q'a', ch'en ch'en, kaq'e', ha' ha' maka tx'otx' tx'otx' aykanoj oknojkob'aliloj yu hej tzet itzitz.

Haka' yoknikoj kaq'e' yu no' noq' b'oj te' te', haktik'a paxtu' yoknikoj tu' yu anma; haktik'a paxtu' xin yinh ha' ha', q'a' q'a', (tz'ayik) maka tx'otx' tx'otx'.

Xol tzetajet itzitz ayej skolke sb'a xol hunun. Ay hej no' noq' b'oj heh te' te' xkolke sb'a xol hunun; haka'napax no' lohom si´xhloniloj no' sip yinh no' wakax maka no' snoq'al kab' ch'inik'oj yinhatil xumak hej te' te' haq'b'al maka hej te' haq'b'al.

Xol sunil tzetet itzitz, ha' anma ay stxumb'al; yu ti', yilal stxahulnhen hej tzetet tu'; haxkam ta xhmahlan hej tzetet, ha' tik'a anma ch'ijlenoj.

Yet xtxumni anma ta ay hej te' te' maka hej no' noq' ch'oknikoj yu, x'ichikoj stz'unub'nheni maka yalomnhneni; hakti' xu yichikanh munil; haktik'a paxtu' xuyichikoj xya'ilnhela sunil tzet ay sat tx'otx' tx'otx'.

- **¿Ay hunekoj xkach ok tuknu ha txumu'luj ta xhtanhtoj sat tx'otx' tx'otx'?**

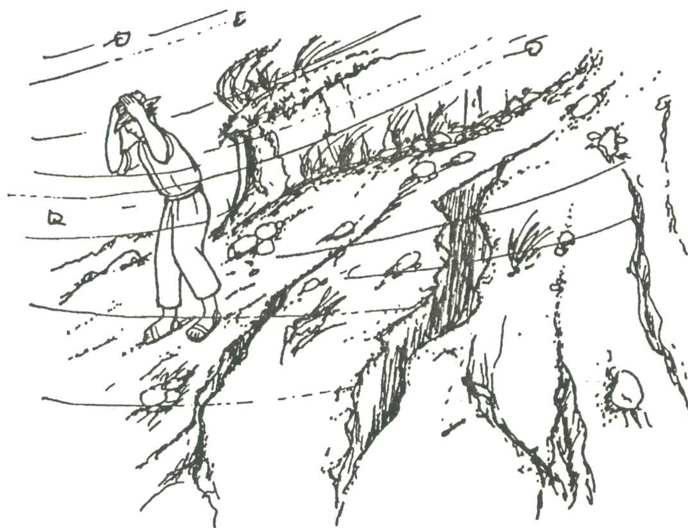
Xaxmi ha wila yet cha'ni ha' nhab' kow tat ha' eloma'; ¿ha wohtaj tzet yu chuh ti'? Statil ha' eloma' xhjil tu' ha' tx'otx'otx' chijtoj ha' ha'; chu ti' xin haxkam mach hej te' te' maka telaj xhkachni yulitij tx'otx'otx' tu'. Ta tz'ajab' tx'otx' maka ch'enlaj xhkankan b'ay ch'ulitij tx'otx'otx' tu' matzet cha' sat haxkam tzet chijtoj ha', ha' tx'otx'otx' b'ay xhwaykanh hej hinhat.

B'inojta chijkantoj ha' ha' sat tx'otx'otx', schukilxanhe tz'ajab'laj maka ch'enlaj xhkankanoj; matxam

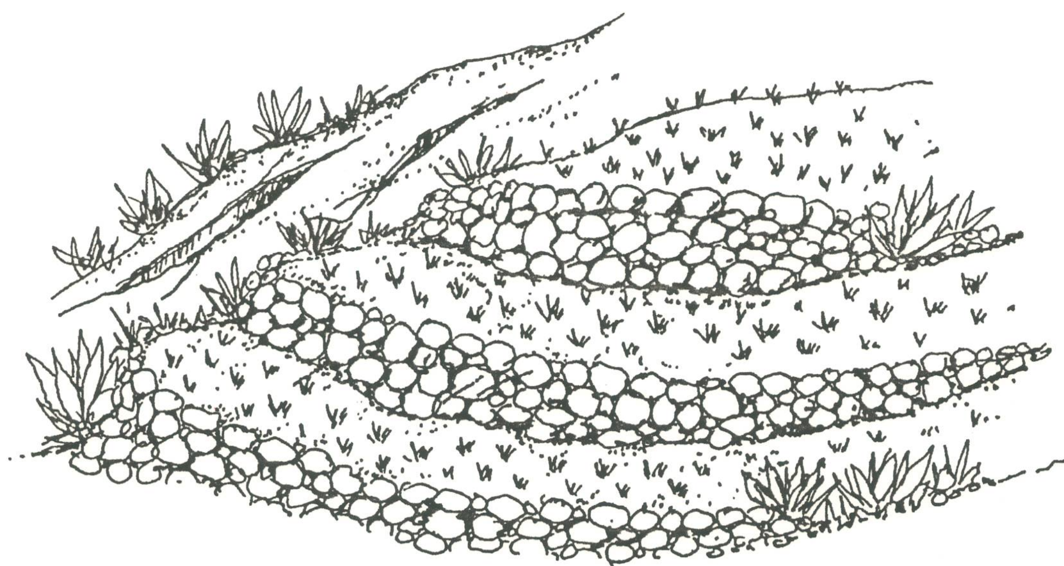
tz'unub' cha'a', haknhetu' xin stanhay hej te' te' b'oj hej no' noq'.

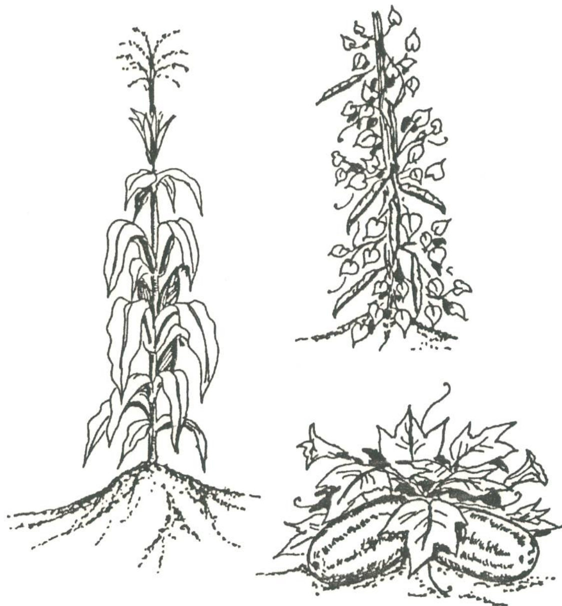
Haka' xu stzotel-lo hunepxa, aynhetik'a smunil hunun tzetet aykanoj sat yib'anh q'inal. Ta mach q'eb'taj, mach ha' ha', haxkam ha' hej te' te' xhnhik'nitij asun cha'nitij ha' nhab'.

Jichan b'ay yichlaj q'eb'taj hat ay snuq' hej ha' ha'. Yet-tik'a mach pax hej te' te' xh-hotx'witoj satlaj tx'otx' tx'otx' yu ha' ha' b'oj kaq'e', haxkamto hej xe' te' skachni yijlotoj tx'otx'otx' yu eloma'; xh-hotx'wipaxtoj tx'otx'otx' yu kaq'e' yet chuhni hej nimej kaq'e' maka kaj xuchkum.

Yunheb'al xhkachlo s-hotx'witoj sat tx'otx' tx'otx' k'ul stz'unlu hej te' te' s-hoyil hej peyab'. Ta tzalan ye b'ay ay hej tz'unub', chu stxol-lotoj stz'unb'anil te' te' nahatil cha'a, haka' te' chik'u maka te' sajchi; txolan xin chutuj skachikoj mach xh-hotx'witoj sat hej te' te' tu' tx'otx'otx'. Taka ay hej ch'en ch'en, chu slatz'lo paxtoj ch'en yulb'al sat tx'otx'ot'.

Tz'unub' kow ay smay yet payxa ha' ixim awal, te' hub'al b'oj te' k'um maka te' q'o'. Ixim awal, ch'ok ixim stel hub'aloj; hatik'a te' hub'al ti' xin ch'oknikoj yu ya'lo yip maka schi'al tx'otx'otx'; te' k'um maka te' q'o', ch'oknikoj te' ya'ni schewal sat tx'otx'otx' kat yoknikoj xaj te' skachb'aloj mach xhlowitoj tx'otx'otx' yich tz'unub' yu yoj ha' nhab'.

Ta tzalan ye sat tx'otx'otx', machit sje yoknikoj s-hamb'aloj hej tz'unub'; yunheb'al xe' telaj xhto kan, oknojkoj skachiloj mach xh-hotx'witoj sat tx'otx'otx'. Sah xin, mach xhnhuslutoj, tonhe xhmujlutoj yul tx'otx' tx'otx' yunheb'al yet xhq'a'ojtoj ch'oknojikoj yaq'b'iloj tx'otx'otx' tu'.

Ta ay yub'anil sje ya'lo xewoj tx'otx'otx' kanheb' maka howeb'oj hab'ilal; taka mach xin, xh-helehob'tajnhelax tz'unub' ch'ay sat tx'otx' yunheb'al chi' tx'otx' yip yinh s-sahil tz'unub' tu'.

Hej q'alem

Kow k'ulch'an jilni yet xhtx'ahtx'on ye yulaj nhah, ta ahnaj q'alem maka latz'b'ab'il hej tzetet yinh k'ul.

Hayonh anmahonh ti', q'a' tx'ihal q'alem ch'eltoj ju yulaj nhah; haxkamto tx'ihal tzet xhko tzab' oknojikoj ju; yu ti' yilal janipaxikoj yinh ku k'ul ku kutxb'anikoj hej q'alen yunheb'al mach xhkistalb'itoj yulaj b'ayonh.

Ay mak xhk'ay sk'ul b'ay xhpohchatij no' us, peq' maka tx'ow; yaja' ohtajb'ilxa ta yinh hej q'alem xhwaykanh maka xhpohchaloj hej no' noq' ti'.

¿Tzet chu skachlo ti?

Yunheb'al mach xhpohchakanh hej yab'il maka hej no' noq', kow k'ul:

- Stz'islo q'alem yul b'oj s-hoyil nha. S-sulu maka stxahlo hej tzetet; s-helehob'taj-nhelax yehob'al hej tzetet yunheb'al mach xhpohchaloj hej no' noq' b'ay ayayoj tu', haka' no' xekab' no' ixkab', no' lab'a maka hej no' ponhom.

- Mach ch'alokanoj sq'al itah b'ay wab'al maka tzan b'aytu'alikoj; haxkam ha' ti' ch'a'ni' pohchahoj no' us b'oj no' peq'.

- Yilal s-hamlo s-hoyil te' nhah yunheb'al mach hej no' xoltelajil noq' ch'oktoj yul nhah tu'.

- Chu spohlo hej q'alem yunheb'al saylo tzet wal yutelaxtoj; nan ch'e hej te', itah, ch'en maka hunujxa tzetet. Ta te' maka sq'al itah chu smujlutuj; ta ch'en maka pohil xi chu yoknikoj stz'unb'aloj haq'b'al. Haka' ta naylo q'alem sje snhuslutoj haxkam ti' lanho xhq'a'toj yul tx'otx'otx'.

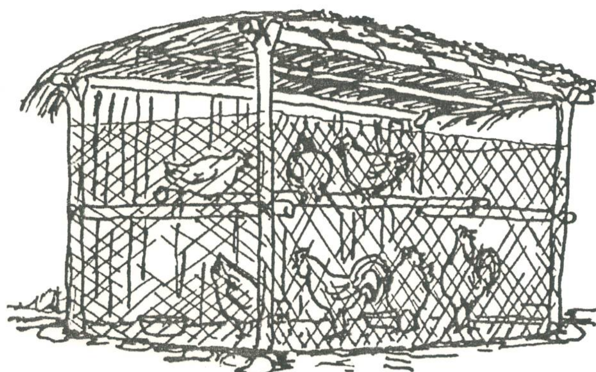
- Ta ay hej b'ay etxan ha' ha' haka' pohil netb'al maka hej oq' chu s-huchalaxto yunheb'al matxa ch'etxi ha' ha' yul, haxkan b'eti' xhwaykanh hej no' xen.

- Kow k'ul swatx'elo speyab' maka yatut hej no' noq' haka' no' chiyoh maka no' txitam, haknhetu' chu skachlo yek'iktoj hej no' yulaj nhah kat stz'ilnhento no' hej tzetet.

- Skachlo stz'ilnhelaxtoj hej snuq' maka yojomal hej ha' ha', haxkam **okb'ehal** ye ha' tet sunil anma, no' noq' maka hej te' te'.

∴

- Yunheb'al mach tzan-nhe b'ay ch'ek'ay anma txuluj maka hatxulwuj, sje swatx'elo txulub'al.

Kawxeb'al tzoti'

Tz'ib'nhe sat hunuj hum tzet yu k'ul maka tx'oj hunun itz'atb'al ti' la:

• Q'a' tx'ihalto tzet chetatoj anma sataj no' noq' b'oj hej te' te'.

•• K'ul s-helehob'tajnhelax tz'unub' yunheb'al chi' tx'otx'otx' yip.

••• Yet payxa aytik'a hej no' noq' haka' no' b'alam, no' **kaj koh**, no' stelajil txitam b'oj no' t'iw; haktik'a paxtu' xin hej te' te' b'oj hej snuq' ha' ha' ¿Taxka k'ul haxkam xtanhayoj hej tzetet ti'?

Tzoti'b'al

• **Kaj koh**: Hune' no' noq' haka' no' b'alam; tonhe xin wejanikoj xil swi' no' "*león*" sb'i no' yul kastilla.

•• **Okb'ehal**: Hej tzetet chu yoknikoj yu anma, hej no' noq' maka hej te' te'.

Ilweb'al

Tz'ihb'nhehayoj hunun q'amb'eb'al ti' sat hunuj hum kat xin ha wok ha tz'ib'nhenojpaxayoj **ho'** maka **machoj** hunun haka' tzet chu ha txumnikoj tzet chal hunun.

• Ta matxa hej q'eb'taj, xhtanhtoj hej snuq' ha' ha'.

____

•• Mataj q'alem ch'a'ni pohchahojiloj hej no' us, no' peq' maka no' tx'ow.

____

••• Chu skachlo s-hotx'witoj tx'otx'otx' ta xhtz'unlu te' sajchi maka te' chik'u b'ay tehan ye sat tx'otx'otx'.

____

•••• Tx'otx'otx', ha' ha', q'a' q'a' b'oj kaq'e' oknojkob'al yekanoj tet anma, no' noq' b'oj hej te' te'.

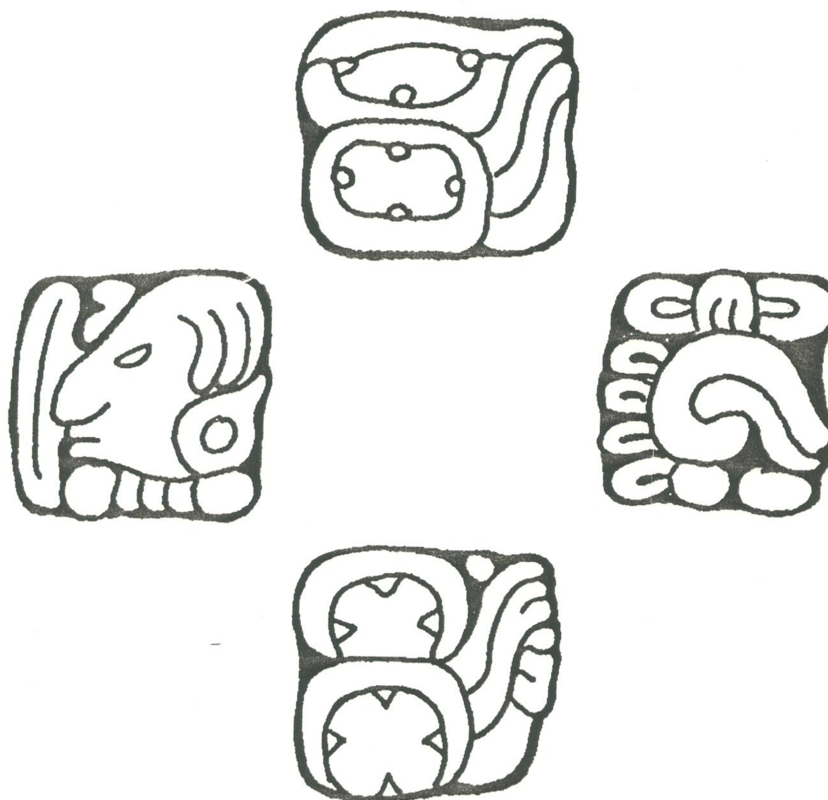
____

— Yetwanoj anma ye skolni, stz'un-ni maka spohchaniloj hej te' te' b'oj hej no' noq', haxkam ha' anma tu' ay yitz'atil swi' yinh tzet chu.

____

Hej Elaweh

S-holanh Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti':

• Cha tzoti'nhe'iltoj b'aytet-taj yelaw sat yib'anh q'inal.

•• Cha wala' tzet chuluj ha k'ul yu hej elaweh.

••• Cha tihk'o'nhe' tzet chaliloj yelaw hej xil q'ape.

•••• Cha txolb'a' hej tzoti' ch'oknikoj sb'ihoj yelaw hej tzetet.

Hej Elaweh

Yinh hune' tzoti' **elaweh** ti' xhtxumlukuj sb'i yelaw hej tzetet.

Ta xhjil hej tzetet ay sat yib'anh q'inal nanan-nhetik'a yelaw. Hej telaj etza yaxnhetik'a sunil; ay hej te' haq'b'al q'an jilni xumak, haka' na pax te' txikilah; ay pax te' haq'b'al kaj xumak; te' aq'al k'ej jilni te'; ch'en txoh saj jilni ch'en; ha' ti' xin sb'i yelaw hej tzetet.

- **¿Tzet chaliloj hunun elaweh yul stxumk'ulal heb'ya' payat anma?**

Tx'ihal tzet chu stxumni anma tzet chaliloj hunun elaweh; yaja' ay xin b'ay lahan stxumni hunun maka.

- Yax: lahan b'oj itzitzal haxkam syaxil hej te' te' ha' xhyeniltoj yitzitzal te' b'oj tzet xhkawxikoj sq'inal yinh te'.

- Saj: lahan chaliloj b'oj xhtx'ahtx'oni, mach stz'ilal; sajil q'inal, syelal hej tzetet b'oj b'a'j.

- Kaj: lahan b'oj chik', howal, yipal tzetet b'oj sq'aq'al tzetet.

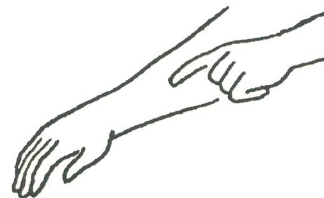
- Q'an: lahan b'oj sat maka xumak hej te' te'; tahnajxa ha' chal paxiloj hune' tzoti' ti'; ta xhko lahb'a q'an b'oj kaj, etza manh ipal chal paxiloj.

- K'ej: lahan b'oj b'isk'ulal, xiwkilal manh itz'atil maka sukal.

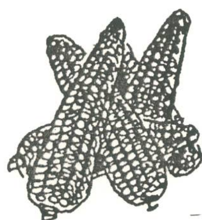
Yul stxumk'ulal heb'ya' Ahb'e yet payxa, sb'i hunun elaweh ti' ayikoj syeb'aniloj skanhxukutal sat yib'anh q'inal. B'inojta xhko linhb'akanh ku b'a kat janitoj ku watx q'ab' b'ay ch'ahiloj tz'ayik, ha' tu' xhkankan kaj; wal pax b'ay xhtanhayoj tz'ayik xin ha' tu' xhkankan k'ej, ku sataj hat xhkan saj, jinhtaj hat xhkankan q'an walpax yalanh xin, b'ay linhanonh **(tx'otx'otx')** ayikoj yax yelawoj.

Kanheb' elaweh ay tzet yelapno ye yinh tzet swatx'eb'anil anma: kaj ha' chaliloj schik'il anma, saj ha' b'aj, k'ej ha' xilwi'e, q'an stz'umal anma; haktu' xin yalni heb'ya' Ahb'e.

Kanheb' yelaw ixim ixim: ixim q'an sat, ixim saj wa, ixim tz'ib' sat b'oj ixim kaj sat.

•• Yelaw hej xil q'ape

Xilq'ape xakoj anma yet payxa mach kow tx'ihaloj yelaw. Heb'ya' ix xakoj heb'ya' q'ap kole saj, q'ap chanhe k'ej sat b'oj ch'en uwe kaj.

Tinanh nananxanhetik'a yelaw xil sq'ap heb'ya' ix chakoj; wal pax heb'ya' winaj xin saj q'ape' xil sq'ap heb'ya' chakoj. Saj q'ap kamixhe, saj q'ap wexeh, k'ej no' chok'an. Q'ap tx'anhb'ale xin kaj, k'ej maka yax kamkonhe jilni yelaw q'ap. Te' b'ok'wi'e q'an jilni te'.

Tinanh, kanhwanh, oxwanh maka howanhxanhe heb'ya' mama' xhto anikoj q'ap saj q'ape'inh yul konhob' Xajla'; b'ay kow xhto alaxikoj q'ap ha' b'et Wik'u (Sahanres).

Kawxeb'al tzoti'

• Tz'ib'nhehayoj sat hunuj hum tzet cha wab'e maka tzet chuluj ha k'ul yet cha wilni hunun elawe ti' la:

- kaj
- saj
- k'ej
- q'an
- yax

•• Ay mak xhalni ta mach sb'i elaweh haka' jilni satkanh yet hajan yuxinto yaxnhetik'a sb'i waxanhka nan yok jilni syaxil telaj b'oj satkanh tu' ¿Taxka yel xhalot tu'?. Ta xhko puhtoj hun tzoti' ti' kab' tzoti'almi chuhiloj **sat** b'oj **kanh**. ¿Taxka mataj ha' sb'i hune' elaweh tu' chaliloj **kanh**? ¿Hanik' ha txumnikoj ti'?

••• Haka' stxumluyi, hunun tzoti' ch'oknikoj yinh hunun elaweh ti' mach kow b'ihehoj chu yitz'atnhelo stxumb'anil haxkam haka' xil sq'ap tzetet nhe ye hunun; b'inojtato xhjal **yax** te', ayonhikoj jalni ta yax jilni te' te'; ta xhjal **kaj** nhal ayonhikoj jalni ta kaj jilni sat ixim nhal; ha' ti' xin xhyeniltoj ta yelaw hej tzetet yinhtajnhe yekoj yinh stxumb'anil tzet kow yelapno ye tzetet b'ay xhb'inakoj elaweh tu'. Ilwe ha walni tinanh tzet smunil hunun tzoti' xhb'inanhen yelaw hununxa tzetet b'ay xhb'ina ti' la.

- **Saj** nhah

- **Uwe** kaj

- Tx'anhb'ale **yax**

- Etab'e **q'an**

- K'ej aq'al

•••• ¿Ay hununojxa elaweh ha wohtaj sb'i?. Ta haktu', tz'ib'nhehayoj sb'i sat hum kat ha walnihayoj tzet chaliloj.

Tzotib'al

• **Elaweh**: Ha' ti' sb'i hej tzoti' xhalni sb'i yelaw hej tzetet, haka' na pax kaj, k'ej, saj, q'an maka yax.

•• **Kanh**: Haxkam matxa ohtajb'iloj tzet sb'i yelaw satkanh yet hajan, sje yok hun tzoti' ti' sb'ihoj hun elaweh tu'.

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj hunun q'amb'eb'al ti' sat hunuj hum; lahewitu' ha wok ha tz'ib'nhenojpaxayoj spaj hunun.

• ¿Tzet sb'i hun majan tzoti' ch'oknikoj sb'ihoj tzet jilni hej tzetet?

____

•• ¿Tzet sb'i yelaw satkanh yet hajan?

____

••• ¿Tzet jilni yelaw swex heb'ya' mama' yul Xajla' yet payxa?

____

•••• ¿Tzet sb'i yelaw tx'otx' tx'otx' yalni heb'ya' payat xa?

____

— ¿Tzet sb'i yetk'ulal skanhxukutal sat yib'nh q'inal b'ay ch'ahiloj tz'ayik?

____

Syox Majan Kayek'nheb'al

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hune' majan kuyb'al ti':

• Cha yeb' tzet chu stiyoxhli anma tet hunun yet payxa.

•• Cha tihk'o'nhe'iltoj tzet chu st'inhb'anikoj sb'a anma yinh swi'al hej konhob'.

••• Cha wa'a' smay hej tzetet itzitz sat yib'anh q'inal.

•••• Cha txumu' tzet yelapno ye hej oknojkob'al sat yib'anh q'inal.

— Cha tzote'nhe'iltoj tzet yelapno ye hej elaweh yul stxumk'ulal anma.

Yulb'al hune' majan kuyb'al ti', xhkayek'nhelohoj tzet xkuylu yib'anhiloj tiyoxhb'al, yul popb'al, tzetajet itzitz, oknojkob'al b'oj hej elaweh.

- **Tiyoxhb'al**

Yet payxa kow ya' kuyb'il nixhtej unin yinh tiyoxhb'al. Tiyoxhb'al ti' ha' tzoteb'al xol anma xhtxumikoj smay hunun.

Stitb'alikoj tiyoxhb'al ha' yulaj nhah b'ay mame-mi'e xhkuyni yuninal yinh tiyoxhloj. Nanan-nhetik'a xin stzoteb'anil tiyoxhb'al xol anma yet payxa.

Tiyoxhb'al tet heb'ya' ix, x'ichikoj yinh **humni**, lahwitu' x'ek'toj yinh **q'amiyay**; tinanh xin **amiyay** xanhe chal anma yet xhtiyoxhli tet heb'ya' mimi'. Spaj cha' heb'ya' mimi' tu' xin hune'-nhetik'a: **Heh tz'ul** maka **heh**.

Tet heb'ya' winaj, **humna** chal anma yet kow payxa; lahwi tu' **q'amamin** xa paxoj; tinanh xin haxanhe **amamin** chal anma tet heb'ya' mama'. Lahantik'a spaj ch'a'lo pax tet hunun tiyoxhb'al ti': **Heh tz'ul** maka **heh**.

Ta kow tz'ultu' nixhtej unin, cha' swi' stzab'a' mak b'ay xhtiyoxhli tu'. Ta nimejxa nixhtej unin; tzeh, q'opoh maka yihla anma mak xhtiyoxhli tet hunuj mak ayxa sq'inal tonhe slaq' sq'ab' yib'anh stxam sk'ul kat yahnihay swi' tet mak b'ay xhtiyoxhli. Yet etza lahan sq'inal mak xhtiyoxhli tet hunun, tonhe slaq' sq'ab' hunun mak yib'anh stxam sk'ul, kat yahnihay swi' tet hunun.

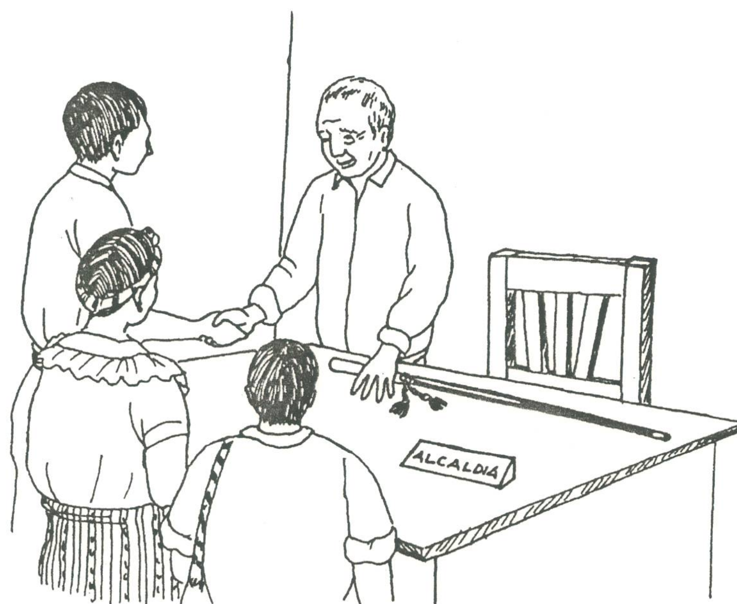
Ta txanto anma kow yetwanoj ya'ni smay spixan hej mame-mi'e, mam ichame, mi' ixname maka hej nan anmahil yihla anma xa.

•• Yul Popb'al

Haka' tik'am ay smay spixan hej mame-mi'e b'oj yihla anma yulaj nhah, haktik'a paxtu' ye smay spixan anma ayikoj swi'aloj hej konhob'.

Yet payxa, kow ay smay heb'ya' swi'al konhob' haka' ya' Watx' Winaj, ya' Ahb'e, ya' B'ab'el Txahlom, ya' skab' Txahlom, ya' Maltuma, heb'ya' Lextol b'oj heb'ya' Mayor. Smunil heb'ya' ti' yekan stanhen smay konhob' b'oj sq'an-ni skawil walil anma, hej no' noq', hej te' te' b'oj hej b'el patnab'al. Haktik'a paxtu' sq'an-ni heb'ya' ha' nhab' yet mach ha'.

Yet xul heb'ya' wes b'oj heb'ya' Paleh, xk'ayayoj heb'ya' payat Swi'al Konhob' maka yul Popb'al; Haktu' xin xu yichipaxkanh hej koplal yinh yek'tzeb'al hej q'inh. Tinanh Swi'al "ele" konhob' ayik'oj yul sq'ab' heb'ya' Alkal yul hej konhob' b'oj heb'ya' Awsilyar yul hej wayanhb'al.

Hak'a ti' ay paxkanh smay hej yamb'ab'ahil yulaj hej konhob', haka' hej Komiteh b'oj koplal.

••• Tzetajyet itzitz

Sunil anma no' noq', te' te' b'oj hej ch'en ch'en, aykanoj smayoj tx'otx' tx'otx'; haktu' xin yoknikoj hunun yinh st'inhb'ab'anil tzet chu sat tx'otx' tx'otx'. Mach tonhetik'ahoj xhpotx'lo tzetet itzitz haka' hej te' te' b'oj hej no' noq', masanto ay yoknib'anilikoj, yaja' q'anb'il ti' tet yahaw spixan sat yib'anh q'inal.

Ta tonhetik'a xhtanhtzelaxiloj hej tzetet, b'elay yichikoj smahlani. Xol tzet ch'ani mahlanoj hej tzetet ay b'olob', tzumb'e' noq', potx'o' noq', tzok'ok'oj hej te' te' b'oj yahlokoj hej anh xol hej tz'unub'. Yilal stxumni anma stx'ojal tzet chu anma yet chuhni ti' yuxinto yilal st'inhb'anikoj sb'a anma tu' yinh ya'ni smay hej tzetet.

•••• Oknojkob'al

Sunil tzet itzitz sat tx'otx' tx'otx' kanheb' tzetet ch'a'ni smay sq'inal; ha' ha', kaq'e', sq'aq'al tz'ayik b'oj tx'otx' tx'otx'. Anma, noq' maka te', lahan ch'oknikoj ti' yu, yaja' mak q'a' ay smul yinh yetalotoj ti' ha' anma. B'inojta chu hej b'olob' maka xhtzok'lokanik'oj hej te' te' xhtanhotoj ha' ha', xhkamojtoj hej no' noq', haktik'a paxtu' stanhojtoj sat tx'otx' tx'otx' yu eloma' kat xin stanhay hej tz'unub'. Kow yeli, hayonh anmahonh ti', hayonh q'a' ch'oknikoj tzetet itzitz maka mach itzitzoj sat tx'otx' tx'otx' ju; yu ti' yilal jechen ku b'a yinh tzet xhju yunheb'al mach xhko tanhtzelo sunil tzet ay sat yib'anh q'inal.

Haka' tik'a mach xhtecha nhub' xol kaq'e' yu; haktik'a paxtu' mach xhtecha ti' ju no' noq'; yaja' ¿mak ay smul? Lahantik'a pax ti' b'oj hej tz'il maka q'alem yul ha' ha', haxkam mach ch'uk'cha ha' yu anma.

Yunheb'al matzet xhmahlani maka ch'etaxtoj tzet hoynhehonh, yilal ku xikiltajnheni maka jechen-nhen ku b'a yinh hej tzetet sat yib'anh q'inal. Xol ti' ay tz'unu' te', skachlo potx'o' noq', tzok'o' te' maka a'oloj b'olob'.

— Hej elaweh

Elaweh ha' tzet jilni yinh hej tzetet. Yul ab'xub'al Popti' howeb' sb'i yelaw hej tzetet; ha' ti' xin chij saj, kaj, q'an, yax b'oj k'ej sb'ihoj. Yul stxumk'ulal anma sb'i hunun elaweh ti' ay tzet yelapno ye yinh yitz'atb'anil skanhxukutal sat yib'anh q'inal. Kaj ha' okilb'a b'ay ch'ahiloj tz'ayik; k'ej, ha' elilb'a b'ay xhto tz'ayik; saj, ha' ahilb'a; q'an, ha' ayilb'a; wal yax xin, ha' yechel syaxil sat tx'otx' tx'otx'.

Kawxeb'al tzoti'

• Swatx'eb'anilayoj itz'atb'al yul ab'xub'al Popti', chuhle oxeb' tzet chu st'inhb'alohayoj. B'inojta xhko kuy hune' itz'atb'al ti' la:

Xhtiyoxhli naj Pel tet ya' Anah.

Ta xhku q'amb'e ¿mak xhtiyoxhli? hab'an jalnoj ta ha' **naj Pel**. Ta xhku q'amb'e' paxoj ¿tzet chu naj Pel? **xhtiyoxhli naj** ¿Mak tet xhtiyoxhli naj Pel tu'?, xhjala' ta ha' **tet ya' Anah**.

•• **Sb'i hej tzetet**

Yulaj ab'xub'al ay huntaj majan tzoti' ch'oknikoj yalnitoj sb'i hej tzetet; yu ti' yuxinto chij b'ihe sb'ihoj hune' majan tzoti' ti'. Ay xin hej b'ine ti' etza lahan-nhetik'a tzet chaliloj hunun; haka' na pax:

Chew b'oj sik
Chejab' b'oj chejb'anil
Saq'al b'oj k'ulch'an maka eltich'an.

Etza haka' tik'a pax hune' majan b'ihe ti' ay pax hej tzoti' hune'nhetik'a stzoteb'anil yaja' nanan tzet chaliloj hunun, haka':

Kab' (b'isb'al) b'oj kab' (no' kab')
K'ul (k'uleh) b'oj k'ul (k'ulnhe)
Sat (sateh) b'oj sat (satb'al maka yib'anh)

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj hunun q'amb'eb'al ti' sat hunuj hum kat ha wok ha tz'ib'nhenojpaxayoj spaj hunuj.

• Oxeb' tzet chu stiyoxhli anma tet heb'ya' ix ¿tzet chu stiyoxhli anma tet heb'ya' ix tu' yet kow payxa?

____

•• Tz'ib'nhehayoj sb'i hunuj heb'ya' ayikoj yinh Swi'aloj konhob' yet payxa.

____

••• Xol anma, no' noq' b'oj hej te' te' ¿B'aytet taxka q'a' ch'etantoj hej tzetet?

____

•••• ¿Taxka yilal ku ya'ilnhen hayonh anmahonh ti' sunil tzet ay sat tx'otx' tx'otx'?

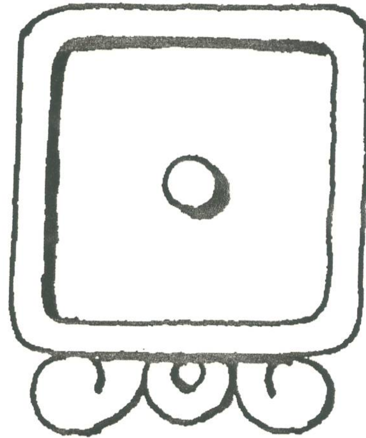
____

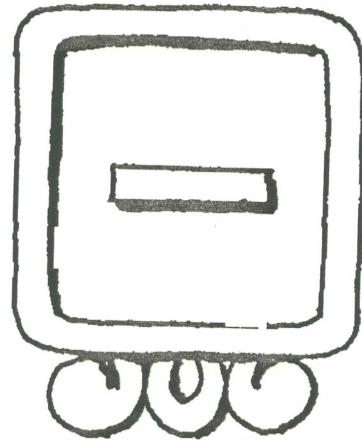
— Xol howeb' sb'i hej elaweh ¿b'aytet xhyeniltoj yelaw sat tx'otx' tx'otx'?

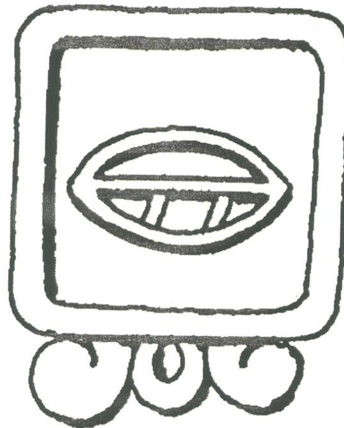
____

B'isb'al

Swajlanh Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti':

• Cha txumu' tzet chu sb'islo yul ab'xub'al Popti'.

•• Chach b'iswahoj yul ab'xub'al Popti'.

••• Ch'oknojikoj b'isb'ale ta wu yinh stxumb'anil s-hantajb'anil hej tzetet.

B'isb'al

Sunil anma chu sb'iswa yul hej yab'xub'al, haxkam b'iswal ayikoj stz'ajoj yohtajb'al anma tu'.

- **¿Taxka yilal b'iswal?**

Ku txumu' q'anab' hun ik'ti' ti' la:

Yet may, xchejlaxtoj ix Malin loq'o' tx'al, tonhe xin nimej sat ch'en melyu xitoj ix spoho'. Ha' yet xmeltzo ix, xa'ni ix spohil ch'en melyu xpaxti yu tet smam. Ha' xb'isni ya'mama' ch'en melyu; mach tz'ajanoj ch'e yu ti' x'ok ya' mama' tu' smaya' ix ni'an. Yinh ti' xin, xhjililoj syilalil johtajnhen b'iswal.

•• **B'iswal yul Popti'**

Yunheb'al mach chonh etalax haka' xa'le ix ni'an Malin yinh hun ik'ti' xjil ti', ku kuyu' ku b'iswa yul jab'xub'al. Stxumb'anil tzet chu sb'islo yul ab'xub'al Popti' hakti' yeyi la: **hununtajilnhe** b'oj **s-hunhk'altajilnhe**.

S-hununtajilnhe chu ku b'iswa yul huntaj majan s-hunhk'altajil. Hune'xa stxumb'anil ti', lahwi jek'b'alni yib'anh hunhk'al, huntaj majan b'isb'al yib'anhiloj tu' s-hunhk'altajil sb'islotoj. B'ab'el majan hunhk'al b'isb'al ha' xht'inhb'anikoj tzet chu sb'islo yib'anhiloj b'ab'el hunhk'al; jila' q'anab' yinh ti' la:

hune'	wajeb'	hunlanheb'	wajlanheb'
kab'	hujeb'	kab'lanheb'	hujlanheb'
oxeb'	waxajeb'	oxlanheb'	waxajlanheb'
kanheb'	b'alunheb'	kanhlanheb'	b'alunhlanheb'
howeb'	lahunheb'	holanheb'	hunhk'al

Hunhk'al ti' xin, chij pax **hunwinaj** haxkam yinh hune' winajil (maka ixil) xhtanhikoj sb'isil yiximal q'ab'e. Stxumb'anil pax b'isb'al ti', ha' b'ay xhalot: ta yitz'atb'anil b'isb'al hat ch'ichikanh yinh sb'isil syamanil yiximal sq'ab' hunuj anma; ha' ti' xin chija' **hune'** majan, **hun**teq'an maka **hunh**-k'al; yu ti' chij hunhk'al b'ab'el teq'an b'isb'al; haxa xhlahwi b'ab'el majan maka hune' hunhk'al, xhtzab'lopaxtij **skab'** hunhk'al; ha' ti' xin **ka**-winaj maka **kak'al**.

Yu ti', yet xhb'islo slahwi hunhk'al, xhb'islo hakti' la:

hune' skawinaj
kab' skawinaj
oxeb' skawinaj
kanheb' skawinaj
howeb' skawinaj
wajeb' skawinaj
hujeb' skawinaj
waxajeb' skawinaj
b'alunheb' skawinaj
lahunheb' skawinaj

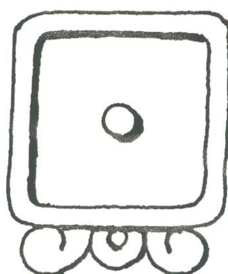
hunlanheb' skawinaj
kab'lanheb' skawinaj
oxlanheb' skawinaj
kanhlanheb' skawinaj
holanheb' skawinaj
wajlanheb' skawinaj
hujlanheb' skawinaj
waxajlanheb' skawinaj
b'alunhlanheb' skawinaj
kawinaj (kak'al)

Stxumb'anil ti' ha' chij hunhk'altajil haxkam hunhk'altajnhe chu sb'iswalo. Hab'an jilni ta yulb'al hunun hunhk'al, ch'ichikoj sb'islotoj yinh hunhe' hunhk'alil, haxkam haknhetik'a ti' sb'islo yulb'al tzanojab' tzet hunhk'altajil masanta b'ay ay stzoteb'anil b'isb'al.

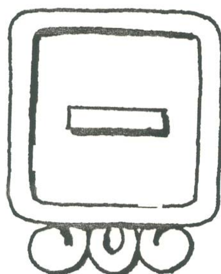
Yul ab'xub'al Popti', hab'an sb'islo b'isb'al ch'ichikoj yinh hune' masanta b'alunhk'al (b'lunheb' el hunk'al); stz'ib'nheb'anil b'alunhk'al ti' xin ha' ti' la:

••• Stz'ib'al b'isb'al

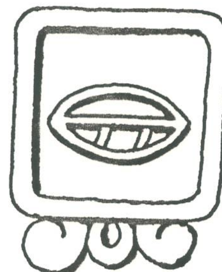
Stz'ib'al b'isb'al, oxeb'nhe ye syeb'anil, ay **tz'ub'**, **hitz'** b'oj mik'in maka sat kakaw, haka' ti' la:

tz'ub'

hitz'

mik'in maka kakaw

Yulb'al hunun hunhk'altajil kanheb'nhe yokb'al hunun tz'ub' (•); oxeb'nhe ye yoknib'anilikoj hunun hitz' (—) yok hune'nhe yoknib'anilikoj mik'in maka kakaw ( ) yulb'al huntaj hunhk'altajil. Steq'b'ab'anil hunun hunhk'altajil yah latz'oyi; b'ab'el hunhk'al xhkan yalanh; yib'anh ti' xin ch'ah txolo yaq'b'ilxa huntaj majan hunhk'altajil.

•••• Ab'alikoj b'oj ib'aliloj

Ab'alikoj ha' hune' itz'atb'al b'ay xhb'islo sb'itzantajil huntaj majan tzetet chu sb'isloyi. Ib'aliloj, ha' itz'atb'al b'ay ch'iloloj sb'itzantajil hej tzetet xhb'isloyi.

Binojta xhjutekoj ta ya' Petlon xb'ey ya' txonhb'al b'ay xloq' ya' hun uk'b'ehal motx te' hub'al yinh lahunheb' syoxk'al ketzal yok hune' k'alan te' tah xij kab'lanheb' ketzal. Ta hok'al ketzal sat ch'en melyu xitoj ya' Petlon yinh loq'b'al tu' ¿hantaj ch'en melyu xk'ay ya'?. Ku b'isb'a'toj ti' haxhnanh:

- Hune' uk'b'ehal motx hub'al xij lahunheb' syoxk'al (•• ═) ketzal.
- Hune' k'alan te' tah xij (•• ═) kab'lanheb' ketzal.

Ha' yet xhku hunb'an kab' b'isil ti' xin, ch'elikoj hakti' la:

	•• ══	+ (syeb'anil **yaq'b'ilnheb'al** maka yokb'al)
	•• ══	
Ch'elikoj	••• ••	

Xhku txum chaltu' ta sb'isil ch'en melyu xk'ay ya' Petlon yinh kab' majan tzetet xsloq' tu' ha' kab' skanhk'al ketzal; ta haktu' chaltu' ¿Hantajto ch'en melyu xhto kan yul sq'ab' ya' mimi' Petlon yinh ch'en hok'al ketzal?.

Ta hok'al sat ch'en melyu xitoj ya' Petlon yinh loq'b'al, kab' skanhk'al ch'en melyu xk'ay ya' ¿Hantajto ch'en melyu xpaxti' yu ya'?. Ha' yet xhku t'inhb'anhen ti' ha' ti' ch'elikoj la:

maxhto k'ayb'iloj	— (shell)	— (Syeb'anil **ib'aliloj**)
k'ayb'ilxa	••• ••	
xhto kani	• ••• ═══	

Ch'en melyu xhto kan tet ya' Petlon oxeb' xyoxk'al (•/•••/═══) ketzal.

Hunun tz'ib' yewob'al ch'oknikoj yinh ab'alikoj b'oj ib'aliloj xin ha' ti' la:

Hune' kulus **+** chaliloj yok maka **aq'b'ilnheb'al**. Ta xhjil ti' xin, xhko txumu' ta ayonhikoj ku hunb'an b'isb'al.

Hune'xa tz'ulik hitz' **—**; chaliloj ib'aliloj maka elb'al; ha' ti' xhyehni ta ayonhikoj jiniloj hune' b'isb'al yinh hune'xa.

Kawxeb'al tzolti'

- Tz'ajb'a b'isb'al xol hunun b'isb'al ti' la:

hune'

howeb'

hunhk'al

kawinaj

oxk'al

kanhk'al

hok'al

wajk'al

hujk'al

waxajk'al

b'alunhk'al

lahunhk'al

hunlanhk'al

kab'lanhk'al

oxlanhk'al

kanhlanhk'al

holanhk'al

wajlanhk'al

hujlanhk'al

waxajlanhk'al

b'alunhlanhk'al

•• Yul ab'xub'al Popti' ay hej tzoti' ch'oknikoj yinh sb'itzantajilnheb'al tzoti', yu ti' xin hej tzoti' ti' chij **b'itzantajnheb'al**; haka' na pax ti' la:

Ta anma, hune'nhe yetwanoj chu sb'itzantajnhelaxi, yuxinto xhjal kawanh, oxwanh, kanhwanh, howanh, wajwanh, hujwanh, lahunhwanh, maka hunhk'alwanh anma.

Ta noq' xin nan pax yok sb'itzantajnheb'anil, haxkam kak'onh, oxk'onh, kanhk'onh, hok'onh, wajk'onh, hujk'onh, lahunhk'onh maka hunhk'alk'onh chu sb'isloyi.

Ta hunujxa tzetet xhb'isloyi, tanhe mach anma maka noq'oj, stoholal b'isb'al ch'oknikoj sb'itzantajnheb'aniloj; yuxinto xhjal hune', kab', oxeb' kanheb', wajeb', waxajeb' maka hunhk'al tzimah, itz'atb'al, tzoti' maka hunujxa tzetet mach anma maka noq'oj.

Tzotib'al

- **Ab'alikoj**: Hakti' sb'i yet xhb'itzantajnhelax sb'isil kab'oj tzetet.
- **Aq'b'ilnheb'al**: Hakti' sb'i yet ch'alokoj yaq'ib'il sb'isil hej tzet.
- **B'itzantajnheb'al**: Hakti' sb'i hune' majan tzoti' xhteq'b'an hej tzetet ta anma, noq' maka hunujxa tzetetal.
- **Hitz'**: Hotz'b'en xhkan yechel yu hunuj tz'ib'lob'al.
- **Huntajilnhe**: Sb'i b'isb'al yalanhto hunhk'al.
- **Hunwinaj**: Hune' winajil yinh sb'isil yiximal sq'ab' anma.
- **Ib'aliloj**: Tzet chu yilaxiloj sb'isb'anil hej tzet.
- **Kak'al**: kawinaj.
- **S-hunhk'altajilnhe**: Tzet chu st'inhikoj b'isb'al yinh huntaj hunhk'al.
- **Tz'ub'**: Yechel swi' hunuj tz'ib'lob'al (*lapiz*) ch'ay tz'utnuj sat hum.
- **Yaq'b'ilnehb'al**: Tzet chu yalokoj yaq'b'il sb'isil hej tzetet.

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj hunun q'amb'eb'al ti' sat huuj hum kat ha tz'ib'nhenpaxayoj spaj hunun.

- Tz'ib'nhe tzet sb'i hunun b'isb'al ti' la:

  🐚 ______________________________

  — ______________________________

  • ______________________________

•• ¿Tzet chaliloj hunhk'al?

••• ¿Hantaj chaliloj lahunhk'al?

•••• Ayoj spaj hunun ab'alikoj ti' la:

	•••	+ (yok)
	•	
Spaj		

	•••• —	+ (yok)
	•••	
Spaj		

— Ayoj spaj hunun ib'aliloj ti' la:

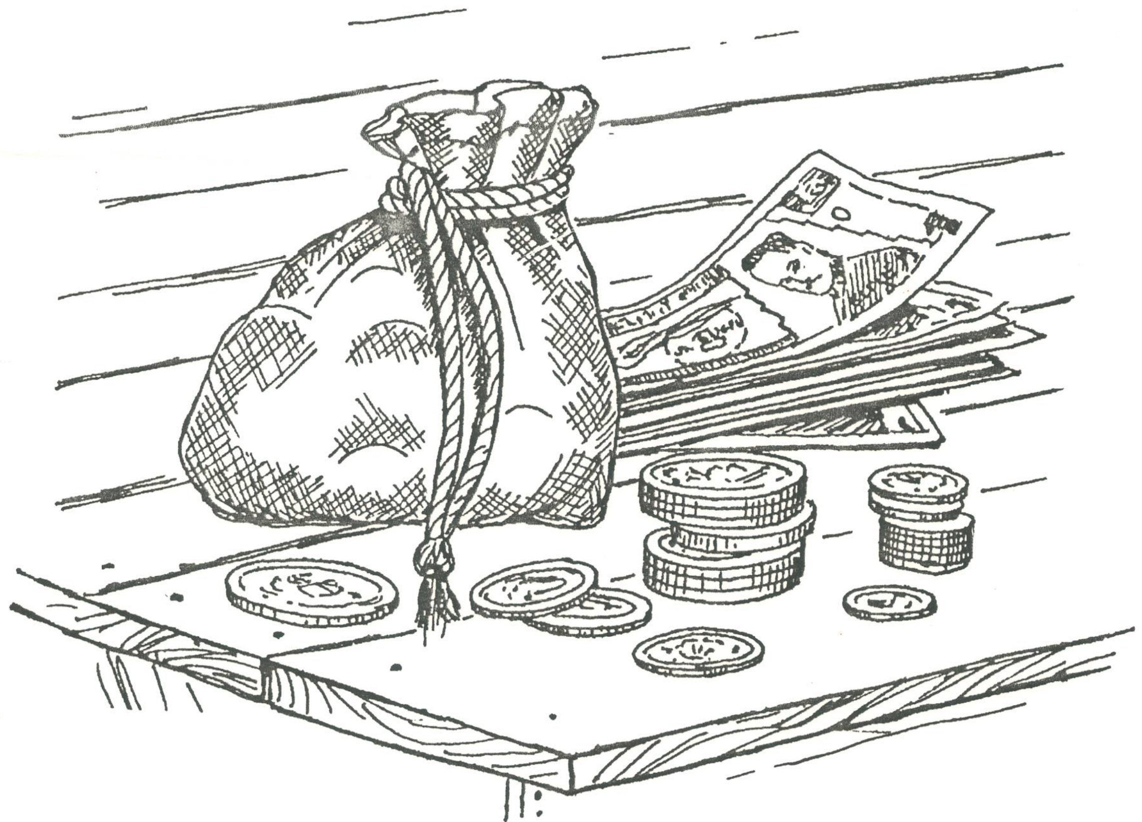
	••• — —	— (yelb'al)
	•••	
Spaj		

	••	— (yelb'al)
	•	
Spaj		

•
— Tz'ib'nhe b'aytet k'ul yeyoj yinh hunhq'ahan b'itzantajnheb'al ti' la:
- Kanhk'onh anma
- Kanhwanh anma.

Ch'en Melyu

S-hujlanh Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'a ti':

• Cha tzote' tzet chu sloq'wa anma yet payxa.

•• Cha txumu' tzetajet slahanil b'oj snananil tzet chu sloq'wi anma yet payxa b'oj tinanh.

••• Cha txumu' tzet yu hune'nhetik'a tzet ch'ok loq'b'al tinanh.

Yet payxa, heleb'ilnhe chu yi'ni anma hej stzetet; wal tinanh, etza loq'b'ilxanhe chu yi'ni tzetajet ch'oknikoj yu. ¿Tzet taxka yu nanxa yok tinanh?

- **Helewal b'oj loq'wal**

Yet payxa, b'inojtato ay tzet mach hunuj tzetet hunuj maka, chijb'a anma s-hele' hej stzetet b'oj hunujxa maka yunhe stz'ajb'a sb'ah xol hunun. Ta ixim yet hunuj maka, sq'umla sb'ah b'oj hunujxa mak ch'utenik'oj yinh tu' seleloj hunujxa tzetet (si', hub'al maka hunujxa tzetet.

Yet x'ahkanh stohol te' kakaw, haxa te' x'oknikoj loq'b'aloj tzetet. Yet payxa tu', sb'isil, sb'etxal maka smalil xu yoknikoj te' kakaw stohlab'aniloj hej tzetet xol anma.

Ha' te' kakaw ti' kow x'oknikoj payxa yinh loq'wal; yaja' yet mach te' tet anma, hato tik'a helewal x'oknikoj yu anma yunyeb'al yi'ni stzetet.

Yet xul heb'ya' wes speto Espanya *(España)*, b'et kow nahat q'axepxa ha' **nima'**; hato tu' x-heliltoj te' kakaw tu'; x'ok xin ch'en melyu tohlab'al hej tzetet. Haxkam ya'taj chil anma yinh ch'en melyu, xto tik'a oknikoj heleb'al tzetet yu anma; ayto xin mak xhto uten ti' tinanh, tonhe sin sb'isil xanhe tzet xhla s-hele anma xol hunun, haka' ixim ixim (nhal, tahnaj ixim), kohnaj kape, hub'al, hox maka hunuj tzet ch'oknikoj lob'ehal.

Haxkam stoholal aq'ank'ulal s-helehob'tajnhe anma hej stzetet, aq'an sk'ul yinh tzet chu. Machmi kow tz'ajan lahan stohol tzetajet s-helehob'tajnhe, aq'an-nhetik'a sk'ul yinh tzet chi'a. Tinanh xin, kajxam yalni anma: "kow lanho xhjil yinh ch'en melyu; waxanhka lanho chij sb'ah satni hej tz'unub', ha' q'a' hab'anto yok heleb'al"; yuxinto xhto helehob'tajnhelax tzetet yet mach ch'en melyu.

¿Tzet yelapno ye ch'en melyu xol anma?

Yet payxa ch'en melyu etza stzab'q'ab'nhe heb'ya' txonhwom ye ch'en, haxkam ha' ch'en cha' heb'ya' yinh sloq'b'al tzet stxonho; hatik'a pax ch'en chi'a' heb'ya' s-heleloj stxonh tu'; kow hakto tu' xin ye tinanh. Yu ti' kow ay smay heb'ya' txonhwom.

Yaja' machnhetaj heb'ya' txonhwom ay smay yet payxa tu', ay pax smay anma sak'an sq'ab' smunlayi, tx'ihal smunil swatx'e kat ya'ni yet smunil mak k'amte'lom. Ta mach melyuhoj, ixim, tzantzet ch'ok stoholoj anma munlawom.

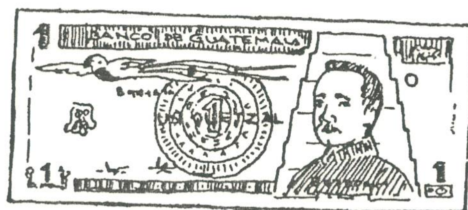
Ay mak xhsak'an-nhe sb'ah yinh munil, ay spixan ch'en melyu tet mach jila'ojnhe chu yahkanh; haktu' xin yahpaxkanh smay anma tu'. Heb'ya' yul sat anma. Haktu' xin yinh hej q'inh maka yaman munil sayb'il heb'ya' haxkam soman tik'a ye pax swi' heb'ya' skolwa yinh hej tzet chuyi.

••• Sb'ih hej ch'en melyu

Yet-tax oknaj ch'en melyu yet payxa, nananhetik'a sb'ih ch'en: ay ch'en peso, ch'en real b'oj ch'en kwartiyo.

Tinanh, tzet cha' smay yinh loq'wal, ha' ch'en ketzal. Hakti' xin sb'ih ch'en haxkam haktu' sb'ih no' ch'ik aykoj sb'ihoj ch'en yul kastilla. Sb'ih hun no' ch'ik ti' yul jab'xub'al xin ha' no' chij **k'uk'**; ha' pax xin no' ayikoj smay spixanoj sunil yul Xeq'a'; yuxinto ayikoj yechel no' yinh ch'en melyu' (ch'en maka hum hojab'i).

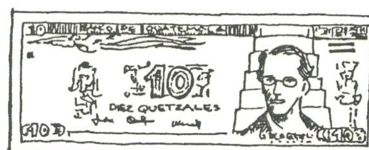

Ch'en ch'en melyu kanheb' ye sb'isil hej sat ch'en: hune', howeb', lahunheb' b'oj ch'en howeb' skawinaj sentawo (*centavo*) sat. Ch'en hum melyu xin, wajeb' ye sb'isil sat ch'en: ay ch'en lahunheb' syoxk'al sentawo (𝋬), ch'en hok'al sentawo maka hune' ketzal (•), ch'en howeb' ketzal (—), lahunheb' ketzal (═), hunk'al ketzal (𝋡𝋠), ch'en lahunheb' syoxk'al ketzal (𝋬), b'oj ch'en hok'al ketzal sat (𝋪𝋠).

Yelawoj ch'en hum melyu b'oj hunun ch'en ch'en melyu ayikoj stz'ib' heb'ya' Mayab' yinh ch'en.

Loq'woj b'oj txonhwoj

Yet payxa tx'ihal hej txonhb'al ay b'aytu'alikoj; yulaj hej txonhb'al ti', xhyamikoj anma txonhwoj maka loq'woj. Aynhe xin stz'ayikal chu txonh tu'.

Stxolb'ab'anil hej txonh yul txonhb'al, hakti' yeyi la:

- Txonhb'al tzetajet ch'en yeyi b'oj hej xi' (xil hej no' ch'ik).

- Txonhb'al kakaw b'oj q'ape.
- Txonhb'al lob'e haka' ixim, hub'al b'oj te' tzes.

- Txonhb'al atz'am, no' chiyoh, no' tunuk, pohwi', no' **xik**, no' sajcheh b'oj no' pech.

- Txonhb'al kab', ich, hox, ixpix b'oj kok' ixpix.

- Txonhb'al lob'ehal haka' te' onh, pata', is, isaq', tz'inte', has, moxhpit, chulul, ch'iw b'oj te' sachil.

- Txonhb'al kay, pahtza', chap, xotx b'oj no' wayap.

- Txonhb'al hum, pom, txoh, si' ste'al nhah, sajchi, tz'um, eche b'oj tz'ujub'.

- Txonhb'al tx'ab'in, muh, ahan, isis b'oj te' wale'.

Yulaj txonhb'al ay mak ayikoj smuniloj yilni ta mach eleq'oj tzet xhtxonhloyi. Ha' ti' xhyeniltoj ta kachb'il eleq' xol anma yet payxa.

Kawxeb'al tzoti'

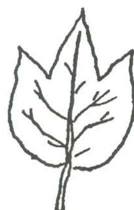
• Nimejal, lahan b'oj tz'ulik

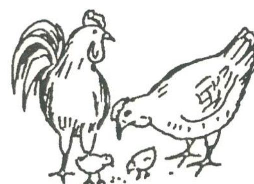
Nanan-nhetik'a hantajunun hej tzetet, haktik'a tu' yitz'atnheloyi maka stxumluyi; b'inojta xhko lahb'a stelb'al te' si' b'oj te' peyab', hab'an ku txumni ta q'a' nimejalto ch'utelo stel te' peyab' tu' sataj te' si'; haktik'a paxtu', ta xhko lahb'a hunuj te' kucham b'oj hunuj te' k'ax; no' cheh b'oj no' sajcheh, no' tunuk b'oj no' chiyoh, ch'en k'ahch'en b'oj ch'en b'alch'en maka hunuj yihla anma b'oj hunuj tz'ul unin nananhetik'a s-hantajilhunun.

Haka' tik'a ay nimej b'oj tz'ulik, haktik'apaxtu' ay lahan s-hantajilal; hak'anapax ch'en melyu: ay ch'en lahan-nhetik'a ta hune'nhetik'a sb'isil sat ch'en. Ha' ti' ch'a'ni jala' ta oxeb' stxumb'anil hantajunun hej tzetet, ha' ti' chij nimejal lahan maka tz'ulik.

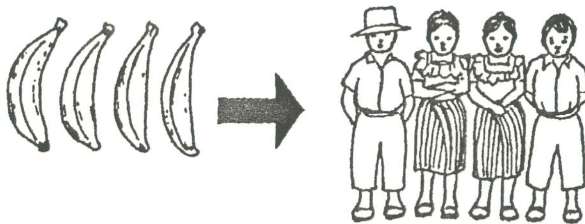

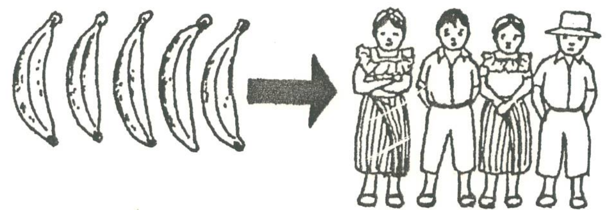
•• Ponhilal b'oj pohchab'al

Ay hej tzetet chu yitxq'alotoj maka spohlotoj. Haka' ta ay hunuj te' lahanxhexh chu sb'ixmalotoj te'; haktu' pax hunujxa tzetet chu yitxq'alotoj. Stxumb'anil ti' xin: nune'nhe tzetet xhpohlotoj maka xhb'ixmalotoj; yuxinto chij pohilal. Walpax pohchab'al xin, ha' b'ay xhhunikoj kab'oj tzetet yu sb'itzantjnhen sb'ah; b'inojta xhjal yinh hej anma, yet smohb'an sb'ah xhpohchaloj yinh hej yuninal; yaja' mach xhb'ixmatoj sb'ah haka' te' lahanxhexh maka hunujxa tzetet. Jilwe' ku yehni stxumb'anil kab' itz'atb'al ti', hakti' la:

Ta ay howeb'oj te' kenya, sq'an ha k'ul xin ha witxq'a'toj te' tet howanhojxa pax nixhtej ha wuninal ¿hantaj te' kenya tu' cha wa'a' tet hunun? Yeli, hune' kenya cha wa'a' tet hunun haxkam tz'ajan te' yinh s-howanhil; yaja' ¿tzet cha wute' ta kanhwanh-nhe ha wuninal b'ay cha witxq'a' paxtoj te' howeb' kenya tu'?

Yunheb'al mach mak ch'el wal, chu ha wa'ni hune' kenya tet hunun maka, kat xin ha witxq'anay te' s-ho' kenya yinh kanh pohilal yunheb'al ha' tu' cha witxq'a'toj tet skanhwanhil ha wuninal tu'. ¿Hantaj te' kenya chi'a' hunun mak chaltu'?. Tet hunun maka cha wa'a' hune' kenya yok hune' skanh q'axepalxa te' s-ho' kenya.

Tzotib'al:

- **K'uk'**: Sb'i hune' no' chik yax tz'antz'onhe jilni yinh. Nimejal snheh no', yaja' kaj jilni stxam sk'ul no'. Ha' no' ch'ik ti' ayikoj yechel yinh ch'en hum melyu; ketzal xin sb'i no' ti' yul kastiya.

•• **Nima'**: Sb'i ha' nimej ha' mach stanhb'anil jilnitoj. K'achi' jab'len ha' tu'. "*Mar*" sb'i ha' yul kastilla.

Ilweb'al

Tz'ib'nheyayoj sat hunuj hum hunun q'amb'eb'al ti' la kat ha wok paxoj ha wa'ni spaj hunun.

• ¿Tzet sb'i tzet chu yi'ni anma stzetet yet payxa?

____

•• ¿Tzet sb'i te' sb'aq' (maka yinhat) te' x'oknikoj sloq'b'anil tzetet yet payxa?

____

••• ¿Tzet sb'i no' ch'ik ayikoj sb'ihoj ch'en melyu ch'oknikoj loq'b'al tinanh yul Xeq'a'?

____

•••• ¿Hantaj sat ch'en hum melyu kow aykanh stohol ch'oknikoj tinanh?

____

— Oxeb' tzet chu stxumlu hej tzetet; ay tzetet lahannhetik'a jilni b'oj tzetet tz'ulik paxoj ¿tzet sb'i hune'xa?

____

Txonhb'al

Swaxajlanh Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti':

• Cha yeb'iltoj tzetajet ch'oknikoj b'oj tzetajet chu yinh txonhwoj.

•• Cha b'isb'a'toj tzetajet xhtxonhlax yul txonhb'al.

••• Cha txumu', b'aytet-taj howeb'snuq'al ab'xub'al Popti'.

Txonhb'al ha' b'ay chu txonhwoj b'oj loq'woj. Txonhwoj chu anma ta ay tzetet chitoj txonhb'al yunheb'al yi'ni melyu seleloj stxonh tu'; walpax loq'woj xin, ha' chu anma yet xhb'eyik'oj txonhb'al yi'a' tzet ch'oknikoj yu. Txonhb'al hat xhyamikoj anma yu s-helehob'tajnhen tzantzet txonhal yinh ch'en melyu.

- **Hej txonh**

Yulaj txonhb'al tx'ihal hej tzetet txonhb'hal yeyi. Xol tzetajet xhtxonhlo yul txonhb'al ay ixim ixim, te' hub'al, te' ich, te' tx'ab'in, te' tzes, te' k'um, te' hox, no' kab', no' chiyoh, no' kay, atz'am atz'am, hej lob'ehal, ch'en txoh; hej anh, etab'e, netb'al, tzab'q'ab' b'oj tx'ihalxa hej tzetet.

Yet xhb'ey anma loq'woj yul txonhb'al, jichan b'abel ch'ek' sq'amb'eb'al chub'il stohol tzetajet sq'an sk'ul sloq'o'. Lahwi ti' xin, yok anma yila' b'aytu' q'a' k'ul hej txonh b'oj q'a' k'ojb'ilto yinh; hato tu' xin xhloq' hej stzetet.

Waxanhka kow ay smay nimej txonhb'al b'ay xhyamikoj anma loq'woj maka txonhowoj tinanh, etza kow jichanxanhe jilni pax hej txonh yulaj nhah; tonhe xin b'eti' mach kow komon txonh xhtxonloyi. B'et hunhq'ahan txonh ti', ayxakoj stohol maka chub'il chij hunun tzetet, yuxinto matxa steye anma loq'won tzet sq'an sk'ul sloq'o'.

Yunheb'al mach xhk'asli anma yulaj txonh, kow k'ul ta st'inhbakoj sb'a anma yinh hantaj smelyu b'oj tzet yilal sloq'ni. Ay mak xhtxolb'an tzet wal sloq'ni; xol ti' xin, sik'leltoj tzetet kow yilal sloq'noj kat yanikan yaq'b'ilxa sloq'o' yet ay hanik'ojxa smelyu hunekojxa. Haka' tik'a pax ti', ay pax mak sk'ub'a hanik'ojxa smelyu yunheb'al yoknikoj yu yinh tzet mach echmab'iloj yu haka'napax yab'il. Bet ay hune' nhah b'ay chu sk'ub'alo ch'en melyu, b'ay xin chi' ch'en hanik'oj yal.

Yultik'a pax hej txonhb'al ay b'ay xhtxonhot hej tzetet watx'eb'il yu anma ayej yohtajb'al, haka'na pax te' b'ok'wi'e' hej xilq'ape (chanhe, koleh, wexeh, kamixheh maka chok'an); hej xanhab'e; hej chem, tx'at maka mexhah b'oj hej netb'al, haka' tx'otx' xi, tx'otx' choq', tx'otx' sam, tx'otx' xhaluh maka hunujxa tzetet watx'eb'il yinh tz'ajab' tx'otx'.

·· ¿Tzet chu anma yinh hej txonh?

Haka' xu stzotel-lo yichob'anil hun majan kuyb'al ti' ay tzet yetwanoj yuhni anma yinh hej txonh. Mak xhtxonhwi, ayikoj yaltento tzet ay yu, haxkam choche smelyub'iloj tu'. Mach hab'anoj yok stohol hej tzetet, yaja' yet xh-hunikoj txonhwom b'oj loq'wom, xht'inhikoj stohol hej tzetet yet ch'ok ya' loq'wom steye' txonh tet ya' txonhwom; haktu' chu

st'inhb'anikoj sb'a anma yinh ya'ni stohol b'oj smay txonh b'oj ch'en melyu s-helehob'tajnhe anma yet xhloq'wi maka xhtxonhwi.

Yet chuhni txonh, ayikoj anma stz'ajb'an sb'ah yinh tzet ch'oknikoj yu hunun, haxkam haka' tik'a yoknikoj ch'en melyu yu ya' xhtxonhi haktik'a paxtu' yoknikoj txonh sloq' ya' xhloq'i.

Txonhwoj b'oj loq'woj lahan chetb'inhe sb'a ta aq'ank'ulal chuyi. Ya' txonhwom, yilal stxumni ya' ta' mach smunil ya' ta mach mak xhloq'wi; yu ti', yilal stxumlu paxoj ta k'ul stxonhwi ya', haxkam yinh ti' tzujan yahb'al smay stxonh ya'. Haka' ti', haktu' ye pax tzet yetwanoj yuhni ya' loq'wom: yilal stxumni pax ya' ta mak xhtxonwi aypax smay tzet chu ya' tet hej anma.

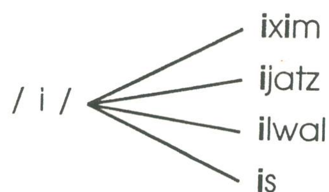
Kawxeb'al tzoti'

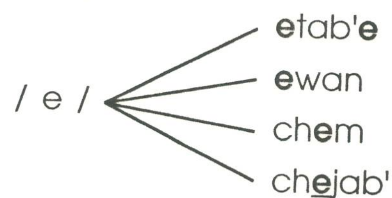
- **Snuq'al tzoti' b'oj sti'al tzoti'**

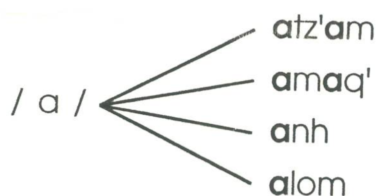
Yul hej ab'xub'al kab' majan **snuq'al** hej tzoti': **snuq'al** b'oj **sti'al tzoti'**. Snuq'al tzoti' haktu' sb'ih hej **snixhtejch'anil** tzet xhwatx'enayoj hej tzoti', yaja' hat ch'ichikoj yulta snuq' anma.

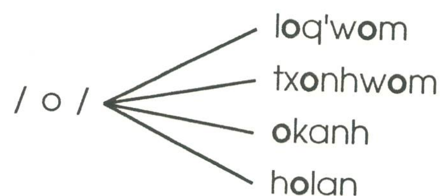
Wal sti'al tzoti' xin ha' pax hej **snixhtejch'anil** xhwatx'enayoj hej tzoti', tonhe xin hat xa xhwatx'ipaxayoj yulxa st'i anma, b'ay ch'oknikoj yaq', s-homal sti', yinhtaj sat ye b'oj xaj sti' yinh swatx'eb'anil.

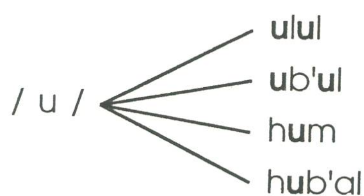
Snuq'al tzoti' ha' chij "*vocal*" yul kastiya; howeb' chil sb'a yul ab'xub'al Popti', ha' ti': **i, e, a, o, u**. Hakti' xin syeb'anil tzet chu yoknikoj yinh stz'ib'lob'anil hej tzoti' la:

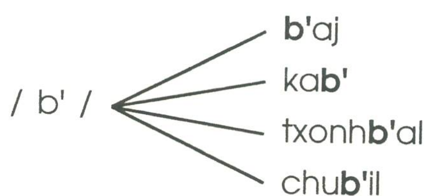

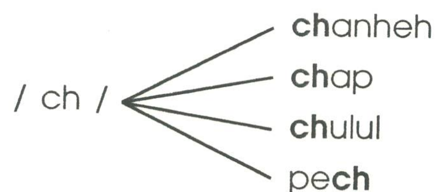

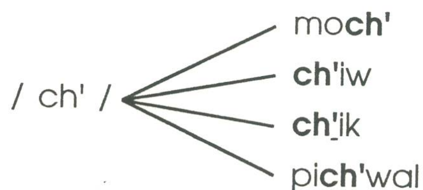

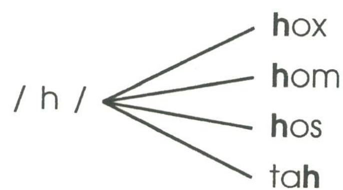
Sti'al tzoti', ha' chij "*consonante*" yul kastiya; wajeb' skawinaj chil sb'a yul ab'xub'al Popti' ti'. Hakti' stz'ib'nheb'anil la:

b', ch, ch', h, j, k, k', l, m, n, nh, p, q', r, s, t, t', tx, tx', tz, tz', w, x, xh, y, ', (saltiyo). hakti' yokb'anilkoj hunun sti'al tzoti' ti' la:

/ j /
- ijatz
- k'o**j**b'il
- tz'a**j**an
- b'a**j**

/ k /
- **k**alan
- ho**k**an
- **k**apeh
- **k**ohnaj

/ k' /
- **k'**am
- **k'**as
- a**k'**
- **k'**ul

/ l /
- **l**ahan
- ho**l**an
- a**l**
- ek'b'a**l**

/ m /
- **m**elyu
- **m**al
- **m**atzet
- ha**m**an

/ n /
- **n**a**n**
- **n**oh**n**aj
- **n**i'a**n**ch'a**n**-**n**he
- xaha**n**

/ nh /
- **nh**ohan
- ha**nh**an
- o**nh**
- **nh**ah

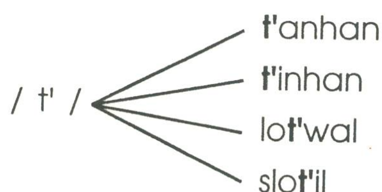
/ p /
- s**p**ohil
- ho**p**an
- **p**ich'wal
- hi**p**

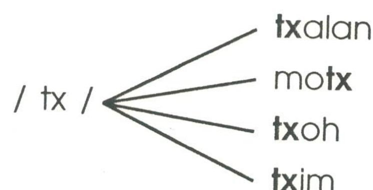
/ q' /
- **q'**an
- a**q'**ank'ulal
- lo**q'**wal
- lo**q'**om

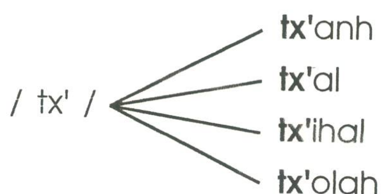
/ r /
- **r**asan
- hi**r**b'il
- **R**ap
- ta**r**anayoj

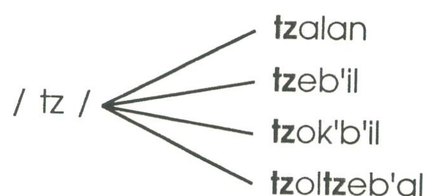
/ s /
- **s**up
- **s**aq'al
- k'a**s**
- **s**ak'an

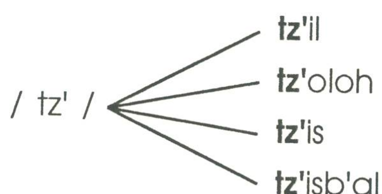
/ t /
- **t**aq'ewal
- **t**ohlab'il
- s**t**ohol
- ma**t**an

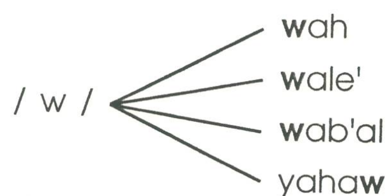

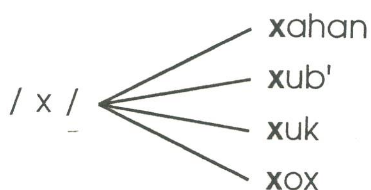

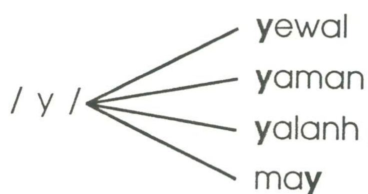

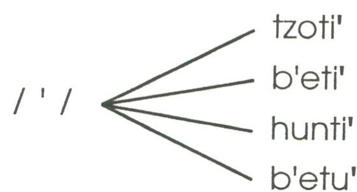

Tzotib'al

- **Snuq'al tzoti'**: Hakti' sb'i howeb' snuq' tzoti' mach ya'tajoj swatx'ihayoj yo snuq' anma. Syeb'anil hunq'ahan snuq'al tzoti ti' ha' hunq'ahan tz'ib' ti' la: **i, e, a, o, u.** Ha' ti' chik *vocal* yul kastiya.

•• **Sti'al**: Ha' ti' sb'i snuq'al tzoti' ya'taj swatx'ihayoj yul nuq' anma haka' **b', ch, ch', h, j, k, l, m, n** b'oj yaq'b'ilxa yeb'il yu stz'ib'al ab'xub'al ti'. Ha' ti' chij *consonante* yul kastiya.

Hej tzetet xhtxonhot yul txonhb'al maka yulaj txonh

Haka' xu jalni, yul txonhb'al kow tx'ihal hej tzetet xhtxonhloyi; ayto xin ti' mach xb'ina b'eti'. Tz'ib'nhehayoj sat hunuj hum sb'ih howeb'ojxa txonh mach xb'ina yul hune' majan kuyb'al ti'.

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj hunun q'amb'eb'al ti' sat hunuj hum kat xin ha wok ha tz'ib'nhenojpaxayoj spaj hunun.

• Ayoj spaj hunq'ahan q'amb'eb'al ti' la:

Ta txonhb'al sb'i b'ay xhtxonhwi anma ¿tzet sb'i tzet stxonh anma tu'?

____

•• Ta txonhwom sb'ih mak xhtxonhwi ¿tzet sb'i mak xhloq'wi?

____

••• Ayoj oxeb'oj tzoti' ch'ichikoj yinh snuq'al tzoti'.

____

____

____

Q'inale

Sb'alunhlanhe Majan

Ilb'al.

Mamin-miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti':

- Ch'oknojikoj tzet cha txumu' yib'anhiloj q'inale yinh ha tihk'onojiltoj tzetajet cha w'alekoj.

- Ch'oknojikoj tawu txumb'al **yalanhto** b'oj **slahwitu'** yinh stzoteb'anil tzet chu anma.

••••
•••

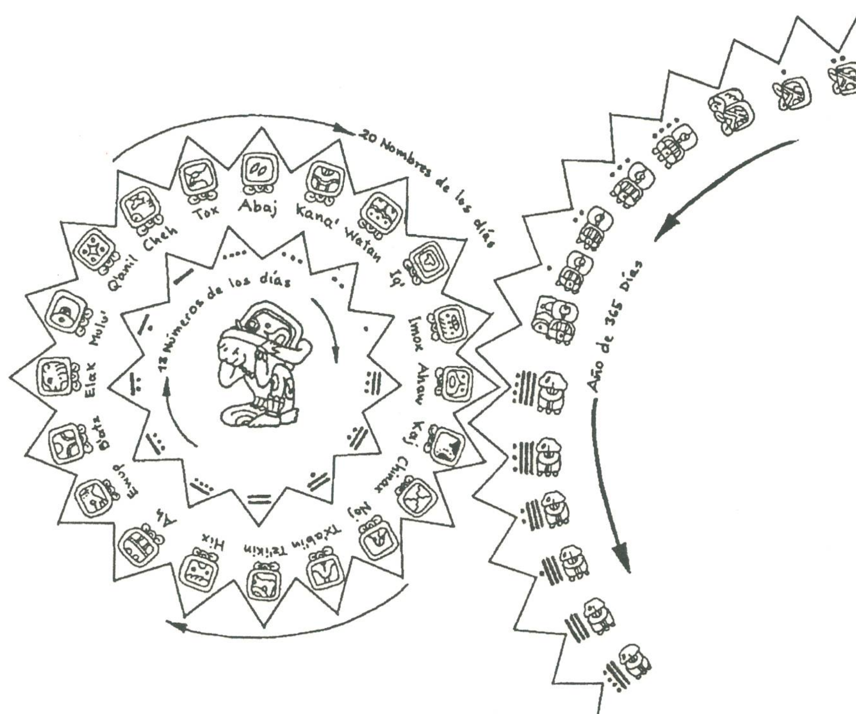
Q'inale

Sunil tzetajet itzitz maka mach itzitzoj tzujan sq'inal yinh sb'elen q'inale.

- **Sb'i heb'ya' tz'ayik b'oj heb'ya' Ijom Hab'il**

B'et Xajla' ti', yet yalanhto maxhto chulikoj heb'ya' wes, sunil stxumb'anil sat yib'anh q'inal kow ohtajb'il yu heb'ya' Ahb'e, ha' xin heb'ya' ti' i'nhe yohtajb'anil tzet wal yuhni anma maka heb'ya' Swi'al Konhob'.

Sb'isil tz'ayik yet payxa txolb'ab'il yinh sb'i hunhk'al tz'ayik; ha' ti' xin sb'i hunun tu' la: **Imox, Iq', Watan, Kana', Ab'aj, Tox, Cheh, Q'anil, Mulu', Elak, B'atz', Ewup, Ah, Hix, Tz'ikin, Tx'ab'in, Noj, Chinax, Kaj** b'oj **Ahaw.** Xol hunhk'al tz'ayik ti' ay kanheb' heb'ya' **Ijom Hab'il**, ha' heb'ya' ti' ya' **Ah**, ya' **Chinax**, ya' **Watan** b'oj ya' **Q'anil.**

Ha' hunhk'al tz'ayik ti', ha' ch'utenikoj hune' x'ahaw.

Hune' hab'il, waxajlanheb' x'ahaw ib'il yu yok howeb'xa tz'ayik yet **Wayeb'**. Wayeb' ti' xikiltaj yeyi, haxkam hat xht'inhi b'aytet ya' Ijom Hab'il. Ya' Ijom Hab'il yet hunun hab'il, ch'ok ya' slahob'al "*febrero*" maka yichob'anil "*marzo*".

•• Hej b'isb'al tz'ayik

Syoxeb'al majan b'isb'al tz'ayik x'oknikoj yu heb'ya' Mayab' ha' ti' la: hune' x'oknikoj yu heb'ya' Txahlom, hune' x'oknikoj yu komon anma yinh **sb'el patnab'al** b'oj hune'xa yinh sb'isil **steq'b'ab'anil** hej hab'il.

Hune' b'isb'al tz'ayik kow yetwanoj heb'ya' txahlom yeyi ha' hune' chij **Txolq'inh** sb'ihoj; **oxlanhk'al** tz'ayik xin sb'isil.

Hune'xa sb'isil tz'ayik yet sb'el patnab'al, ha' waxajlanhk'al tz'ayik sb'isil yok howeb'xa yet Wayeb' b'ay xikiltaj q'inal, haxkam hat chil sb'ah mak heb'ya' ch'okoj yinh ljom Hab'il.

Wal hune'xa sb'isb'anil q'inal ha' chij steq'b'ab'anil q'inal. Matxa tz'ayikoj sb'isa, to haxanhe hej hab'il b'ay ch'il-lotoj b'aq'inh chija' sb'a yapnoj hune' majan hab'il etza lahan yub'anil yulb'al kab'lanheb' syoxk'al hab'il.

•••• Sb'isil tz'ayik hulnajkan yu heb'ya' wes

Haxkam iptzeb'il anma yet payxa yu heb'ya' pale b'oj heb'ya' wes, nixhtejalnhe xu s-helnitoj b'isb'al tx'ayik ib'il stxolil yu heb'ya' Ahb'e yet payxa; yu ti', yuxinto sunilxa mak xhtxumnikoj sb'ih hej tz'ayik yinh hujeb' b'ihe tinanh: *lunes, martes, miércoles, jueves, viernes, sábado* b'oj *domingo*. Hune' hab'il ib'iltij yu heb'ya' wes xin, xhwatx'ihayoj yinh kab'lanheb' x'ahaw. *Enero,* hunlanheb' skawinaj tz'ayik ayikoj yinh; *febrero* chuhle waxajeb' maka lahunheb' skawinaj tz'ayik ib'il yu (b'inojta hune' hab'il tinanh -1,996-, b'alunheb' skawinaj tz'ayik ib'il yu). *Marzo,* hunlanheb' skawinaj tz'ayik; *abril,* lahunheb' skwinaj tz'ayik; *mayo,* hunlanheb' skawinaj tz'ayik; *junio,* lahunheb' skawinaj tz'ayik; *julio,* hunlanheb' skawinaj tz'ayik; *agosto,* hunlanheb' skawinaj tz'ayik, *septiembre,* lahunheb' skawinaj tz'ayik; *octubre,* hunlanheb' skawinaj tz'ayik; *noviembre,* lahunheb' skawinaj tz'ayik; *diciembre,* hunlanheb' skawinaj tz'ayik.

Hune' hab'il 1,996 ti' nimej yulb'al haxkam x'ahaw "*febrero*", b'alunheb' skawinaj tz'ayik yetb'i, yaja' machnhetik'a hakojti' hun x'ahaw ti'; tonhe xin skanheb'to hab'ilal kat yahtoj hun'exa tz'ayikti' yaq'b'iloj.

Yinh sb'isil tz'ayik yet heb'ya' wes, ayayoj yechel b'aq'inh ay x'ahaw, chalot Nohnaj X'ahawil, Skanhil Spaxb'alayoj, Ak' X'ahaw b'oj Skanhil schib'-b'anil x'ahaw.

Ha' tik'a yulaj stxolal sb'isil tz'ayik yet heb'ya' wes ti', txolb'ab'il paxtoj sunil hej q'inh chek'tze anma yulaj konhob' yulb'al hab'il.

... S-helil sat yib'anh q'inal

yulb'al hab'il, ay hej s-helil sat yib'anh q'inal chuyi, chu jilni yinh xaj maka xumak hej te' te'; haktik'a paxtu' jilni yinh sb'elen ha' ha', yinh hej asun b'oj ta ay ha' nhab'.

Kab' s-helil sat yib'anh q'inal kow hab'an jilni yul b'ayonh ti', ha' nhab'il b'oj tajinh ayil. Nhab'il ha' yet kow ch'ay ha' nhab' yulb'al *"mayo"* masanta stz'ayik heb'ya' kamom (yinh yichob'anil *noviembre*).

Sunil tzet chu sat yib'anh q'inal ti' ay hej te' te' b'oj hej no' noq' xhyehniloj; aypax xin anma ay yohtajb'al chu stiq'anheni b'aq'inh hajan maka ch'a' ha' nhab' yet ch'ok heb'ya' yila' satkanh, hej asun, maka hej no' noq' b'oj yet xhq'anh hej k'u; haktik'a paxtu' xin yinh hej kaq'e'.

Tinanh b'elay stanhayo hej q'eb'taj b'oj hej no' noq', haxkam matxa xhyijyelo stxahulnheb'al sq'inal hej tzetet haka' yalni heb'ya' ay yohtajb'al yib'anhiloj ti'.

Hune'xa tzet chu jilni s-heleb'anil, sat yib'anh q'inal yulb'al tz'ayik ha' xhjal aq'b'alil b'oj tz'aykalil. Ay sb'ih xin huntaj xijan yulb'al hunun ti'.

Yulb'al tz'aykalil ay k'ejto tanhto, ay niman sahk'al, sahk'alil (yet xax ahiloj tz'ayik), chuman (yet tz'utan tz'ayik), aq'b'alil b'oj chuman aq'b'al; ha' ti' xin yitxq'ab'aniltoj hune' tz'ayik yul stzoti'b'al anma.

Wal yul stxumb'anil tz'ayik yu heb'ya' wes xin, ay yitxq'ab'aniltoj yinh nixhtejch'anil.

Hune' tz'ayik itxq'ab'iltoj yinh kanheb' skawinaj ora. Hune' ora, itxq'abiltoj yinh oxk'al "*minuto*"; hune' "*minuto*" itxq'ab'iltoj yinh oxk'al "*segundo*". Ta xhjitoj ku b'isb'al yinh tzet ye yitxq'ab'anil hune' tz'ayik chaltu', xhku txumu' ta kanheb' skawinaj ora ayikoj yinh. Ch'ichikoj sb'isb'anil hune' tz'ayik yinh chuman aq'b'al masanta yinh hunxa chuman aq'b'al.

Yunheb'al mach xhk'aytoj anma yinh hantaj ye sb'isil ora ay yulb'al tz'ayik, ay ch'en b'isb'al ora "*reloj*" sb'i yul kastiya.

Kawxeb'al tzoti'

Yul ab'xub'al Popti' ay hej tzoti' ch'oknikoj s-heleloj sb'ih anma yet lanhan stzoteli, hun majan tzoti' ti' xin chij s-helel b'ihe, haxkam ha' tu' smunil. Yinh sb'isil tzet chaliloj, kab' majan ye stxumb'anil: hune'nhenil b'oj tx'ihalil. Hune'nhehil ha' yet hune'nhe anma xhb'ina yinh tzoti'; tx'ihalil xin, ha' yet kawanh, oxwanh maka tx'ihal anma xhb'inayi.

Hej selel b'ihe yinh hune'nhehil ha': **hayin, hach, ix** maka **naj**. Walpax selel b'ihe yinh tx'ihalil xin ha' **hayonh, hex** boj **heb'**.

Ta ch'oknikoj hunun selel b'ihe ti' yinh stzoteb'anil tzet chu hej anma hakti' ch'elikoj la:

	Hune'nhehil	Tx'ihalil
B'ab'el anma	hayin chin-b'elwih-an	chonh-b'elwih
Skab' anma	hach chach-b'elwih	chex-b'elwih
Syox anma	xh-b'elwih (ix,naj)	xh-b'elwih (hej)

Hune' tzoti' xku kal b'oj selel b'ihe ti', hune'nhetik'a: b'elwoj; yaja' xhnanb'itoj ni'an tzet chaliloj yu tzet chaliloj hunun selel b'ihe ayikoj sk'atanh haxkam mach lahanoj chaliloj **hayin chin b'elwi-han** b'oj **chonh b'elwih** waxanhka b'ab'el anma yekoj hunun ti' yinh hun'enhehil b'oj tx'ihalil. Haktik'a paxtu', ta xhko lahb'a tzet chaliloj **hach chach be'lwih** b'oj **xh-b'elwih** (ix, naj, maka ya').

Ta chonh ok ku txumu' sunil tzet x'elikoj hune' yeb'al ti', hab'an ku txumni ta tzet chaliloj wajeb' itz'atb'al x'elikoj tu', hune'nhetik'a q'inale b'ay chu tzet chaliloj; haxkam **chin b'elwi, chach b'elwi, xhb'elwi, chinh b'elwi, chex b'elwi** b'oj **xhb'elwi hej**, q'inale b'ay lanhan yuhni tzet chal hunun, ha' tinanh. Ta sq'an ku k'ul jalapax hune' itz'atb'al ti' yinh ayxana yuhni, hakti' ch'elikoj la:

	Hun'enhehil	Tx'ihalil
B'ab'el anma	hayin xkin-b'elwih-an	xkonh b'elwih
Skab' anma	hach xkach b'elwih	xkex b'elwih
Syox anma	x-b'elwih (haj , ix ya')	x-b'elwih (hej)

Tinanh, halayoh tzet yu mach lahanoj tzet chal pax hun'exa yeb'al ti' b'oj hune' sb'ab'el.

Ilwe ha wetb'inhen hununxa tzoti' ti' yinh hunujx tzoti' haka', **sajchoj** b'oj **tzeb'oj** haka' xu yutelo yinh kab' yeb'al ti'.

Tzotib'al

- **Ijom hab'i**: Ha' ti' sb'i yet xh-heli hab'il yet payxa yul st'inhb'ab'anil sb'isil tz'ayik yu heb'ya' Ahb'e. Hune' hab'il tinanh (1996) x'ay Ijom Hab'il yinh b'ab'el tz'ayik "*marzo*".

•• **Txolq'inh**: Hune' hab'il oxlanhk'al tz'ayik ib'il yu.

••• **Wayeb'**: Hakti' sb'i hune' tz'ulik x'ahaw howeb'nhe tz'ayik ib'il yu. Kanheb' tz'ayik s-helehob'tajnhe sb'a yinh wayeb' ti' ha': Ah, Chinax, Watan b'oj Q'anil. Kow xin xikiltaj howeb' tz'ayik yetb'i Ijom Hab'il ti'.

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj hunun q'amb'eb'al ti' sat hunuj hum kat ha wok pax ha tz'ib'nhenojpaxayoj spaj hunun.

• Tz'ib'nhehayoj sb'i kanheb'oj heb'ya' tz'ayik yinh sb'isb'al q'inale.

____

____

____

____

•• ¿Hantaj tz'ayik yetb'i hune' x'ahaw yinh sb'isil q'inal yet heb'ya' Mayab'?

____

••• ¿Tzet sb'i skanhwanhil heb'ya' ljom Hab'il?

____

____

____

____

•••• ¿Hantaj tz'ayik yetb'i Wayeb'?

____

Lahantajil B'oj Nanantajil

S-hunhk'al Majan

Ilb'al.

Mamin- miyay, lahwi ha kuynujiloj hun majan kuyb'al ti':

- • Cha txolb'a' hej maleb'al b'oj pax hej tzoti' ch'oknikoj sb'ihoj.
- •• Cha tzote'nhe'iltoj hej , maleb'al b'oj tzet b'ay ch'oknikoj hunun.

Lahantajil b'oj Nanantajil

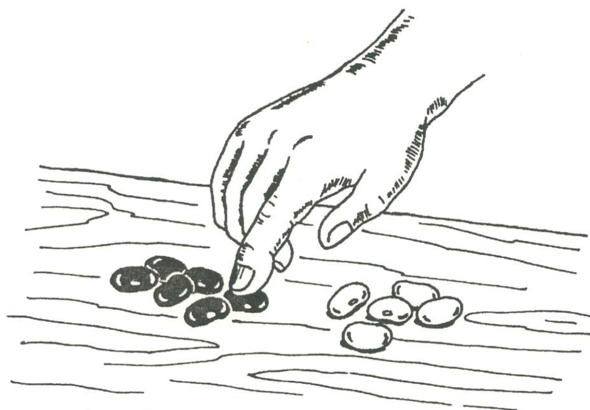
Xol sunil ay sat yib'anh q'inal ay hunhq'ahan tzetet lahan, ay paxoj hunhq'ahanxa mach lahanoj. Xhjal xin ta lahan maka mach lahanoj yu tzet jilni, jab'leni maka ku maleni.

Lahantajil ha' ch'a'nijila', jab'le' maka ku txumu' ta lahan ninoj kab'oj maka tx'ihaloj tzetet. Walpax nanantajil ha' tzet ch'a'ni jila', jab'le' maka ku txumu' paxoj ta nan yok jilni kab'oj maka tx'ihaloj tzetet yet xhko lahb'ani.

Yinh jilninhe, b'inojta xhko tzab' kab'oj te' sat hub'al k'ej omon kat ku lahb'an te' hab'an jalnoj ta lahan te' haxkam lahan jilni yelaw te' b'oj hantajunun te', ha' ti' xin ch'a'noj jala' ta lahantajnhe te' hub'al tu'. Taka kow chonh ok jitz'atnhe' slahanil te' kab' hub'al tu', yilal ku tz'ajb'an ku txumk'ulal yib'anhiloj tzet yekoj te', haktu' chu jokoj pax ku malenoj te' yinh tz'ajan malil. Tx'ihal xin tz'ajan malil chu yoknikoj yinh hune' txumk'ulal ti': ay malil yinh stelb'al, satb'al, hantajun, yulb'al b'oj yalil hej tzetet.

Xol hunhq'ahan tz'ajan malil ti', kab' ch'a'ni ku txumu' ta kow lahan te' kab' hub'al tu' yu smaleb'anil hantajun hunun te' b'oj smaleb'anil yalil te'. Ta tz'ajan lahan ch'elikoj smalil te' kab' hub'al tu' yinh kab' malil ti', hato tu' xhjala' ta kow lahan te'. Ha' ti' xin ch'a'ni ku txumu' ta jilninhe maka jab'len-nhe hej tzetet mach xhtz'ajna ku txumb'al yinh hej tzetet tu'; ha' ti' ch'a'ni jala' ta kow yilal yoknikoj hej maleb'al yinh stz'ajnab'anil ku txumb'al.

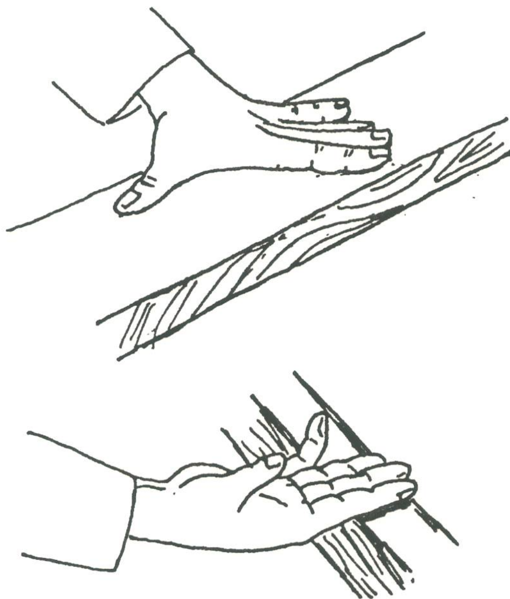
B'inojta ay pax kab'oj te' sat hub'al: hune' te' k'ej omon yok hune'xa te' saj hub'al, xhko male te' yinh kab' tz'ajan malil yinh hantajun b'oj hantaj yalil te'; xhjilni xin kow tz'ajan lahan ch'elikoj smalil te' yinh kab' malil ti' ¿Taxka chu jalni ta kow lahan te' kab' hub'al tu'? Machoj, mach chu jalni ta kow lahan te' kab' hub'al tu' haxkam ay snanantajil te' hab'an jilnikoj: mach lahanoj yelaw te', tz'ajanmi smalil te' yinh kab' mal tu', yaja' mach lahanoj yelaw te', haxkam hune' te' k'ej yok hune'xa pax te' saj jilni.

- **Hej maleb'al**

Yettax ay anma sat yib'anh q'inal, x'ichikoj stxumni sb'ah sk'ul, x'ichikoj swatx'en tzet chu yitz'atnhen tzetajet hoynhe. Xol sunil itz'atb'al ti' ay maleb'al nanan-nhe yok hunun. B'inojta chonh ok ku male' hunuj xe' nhah, hunuj wika'il q'oyeh; hunuj, kab'oj maka hantajoj uk'b'ehal te' yal wale' maka hanik'oj te' sat hub'al, mach hune'nhetik'a malil xhja'akoj. Yu ti', itz'atnheb'ilkan malil yinh stelb'al, satb'al, hantajun, yulb'al b'oj yalil hej tzetet.

Maleb'al yinh stelb'al hej tzetet, ha' b'ay xht'inhb'alokoj hantaj sb'isil smalil yoj, stel maka s-hasikoj hunuj tzetet. Heb'ya' Mayab', maleb'al x'oknikoj yu heb'ya' ha' yinh yiximal q'ab'e, lotxwi', k'uchub', tx'unhkub'al, hah, xalab' boj ojehal.

Hunhq'ahan maleb'al ti' kow xhto oknikoj yu anma tinanh, yaja' aypax hunq'ahanxa tz'ajan maleb'al (tz'ajan mal) kow pujchanajxatoj xol anma tinanh, haxkam ha' ch'oknikoj yinh smaleb'anil hej tzetet xhtxonhloyi. Yinhtik'a smaleb'anil stelb'al hej tzetet, ay maleb'al "*pie*" sb'i (smaleb'anil ch'en "*lámina*"); wara ("*vara*"), ch'oknikoj smaleb'anil hune' tx'anh; yarta ("*yarda*"), jichan ch'oknikoj yinh maleb'al q'ape b'oj *metro*.

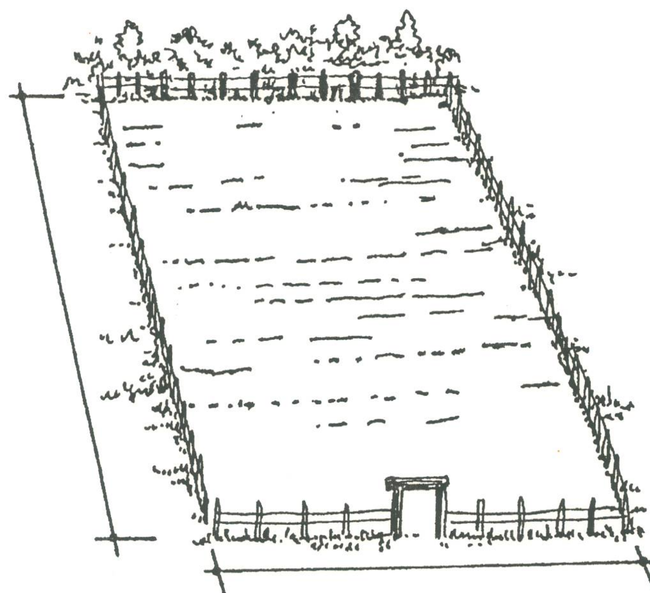
Ha' *metro*, ha' q'a' pujchanajtoj yoknib'anilkoj smaleb'anil stelb'al hej tzetet.

Hune' *metro* lahan b'oj hune' mal ch'ichikoj yinh swi' yiximal hune'

q'ab'e masanta xe' hune'xa wixik'e. Hune' *metro*, itxq'ab'iltoj yinh hok'al itxq'ab'al "*centímetro*" sb'i yul kastiya; hunun "*centímetro*" ti' xin, lahunheb' silan yepaxay spohb'anil.

Ta chonh ok ku male' hantajun yekoj sat hunuj tzetet, ha' tik'a maleb'al yinh stelb'al ch'oknipaxikoj; haxkam xa ku male' stelb'al b'oj stxikin; ha' kab' malil ti' ch'a'noj ku txumu' hantajun yekoj satb'al tzet sq'an ku k'ul ku male'. Binojta ay hunuj ku tx'otx' ay sat hunuj ak'al, sq'an xin ku k'ul johtajnhe' hantajun chil sb'ah yinh sunil; yunheb'al tz'ajan ch'elojikoj stxumb'anil smalil tzetet tu' chonh okoj ku male' hantajun stelb'al b'oj stxikin. Ha' kab' mal ti' ch'alnojiloj hantajun yekoj satb'al hun tx'otx' tu'. Xhjutenakoj, ta howeb' tx'anhil yekoj stelb'al yok oxeb' tx'anhil stxikin ¿hantajun chil sb'ah hune' tx'otx' tu? Yet xhko b'isb'antoj, ch'elikoj sunil satb'al hune' tx'otx' tu' yinh holanheb' tx'anhil.

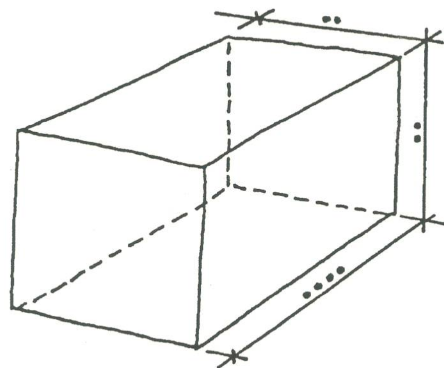
Smaleb'anil satb'al hej tzetet ha' tzet chu sb'isb'alotoj hantajun yekoj satb'al hunuj tzetet; sb'isb'aniltoj xin hat ch'oknikoj smalil stelb'al b'oj stxikin tzetet tu'. Hej maleb'al chu yoknikoj yinh sb'isb'anil ti' ha' tik'a yiximal q'ab'e, lotxwi', k'uchub', tx'unhkub', hah, xalab', ojeh, *metro* maka hunujxa malil ch'oknikoj sb'isb'anil tzethun yekoj hunuj tzetet.

Ta sq'an ku k'ul johtajnhe' hantajun yekoj hunuj tzetet, ha' tik'a maleb'al yinh stelb'al hej tzetet ch'oknikoj stxumb'anil; tonhe xin xhb'isb'alojtoj yinh stelb'al, stxikin b'oj yich. B'inojta sq'an ku k'ul johtajnhe' hantajun yulb'al skanhxukutal hunuj te' loknhah ch'ichikoj sat tx'otx' yukliktoj te', hantajun yekanh b'itz'ab' b'oj hunun smotxlaj te', yunheb'al johtajnheniloj ti' oxeb' tzet chu sb'isb'alohojtoj: chonh okoj ku male' hantajun stxikin, yich maka yuliktoj b'oj stelb'al yekanh hej b'itz'ab'. Ta kanheb' *metro* yekoj stelb'al stxikin, howeb'xa *metro* yich yok kanheb'xa *metro* yekanh stelb'al ¿hantaj taxka chil sb'a yuliktoj hune' te' nhah tu'?. Hakti' xin stzoteb'anil tzet chu sb'isb'alotoj tu' la: hantaj tik'a yekoj smalil hunun q'axq'eplaj ti', haktu' ye hantaj el xhb'isb'alohojtoj hunun; b'inojta xhjutenakoj:

Stxikin = kanheb' *metro*
Yich = howeb' *metro*
Stelb'al yekanh = kanheb' *metro*

Ta xhko b'isb'atoj hantajun chil sb'a kanheb' *metro* stxikin b'oj howeb'xa *metro* yich, ch'elojikoj hunhk'al *metro*. Taka xhko b'isb'apaxtoj hunk'al *metro*, stxikin yich ti' b'oj kanhebxa *metro* stelb'al yekanh, sunil chila' sb'a kanhk'al *metro*, ha' ti' xin ch'a'noj jala' ta sunil yulb'al hune' nhah ch'ichikoj sat tx'otx' masanta snuq' nhah b'oj skanheb'al smotxlaj ib'ililtoj oxeb' malil ti' yinh chila' sb'a kanhk'al *metro*.

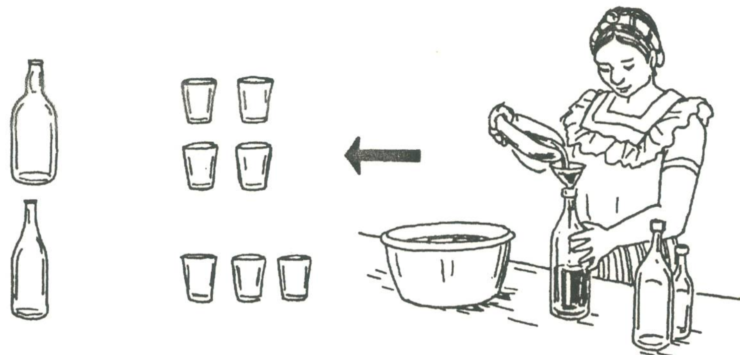

Yulb'al hej tzetet ha' tzet chi' hunuj netb'al maka chab'al. Hune' maleb'al ti' itz'atnheb'il yinh smaleb'anil tzetet ha' yeyi haka' na pax te' yal wale'. Hej maleb'al x'oknikoj yu heb'ya' Mayab' yinh ti' ha' te' tzimah, te' tzuh, pak' maka letxb'al; xhaluh, xih, choq' maka tz'ahab'.

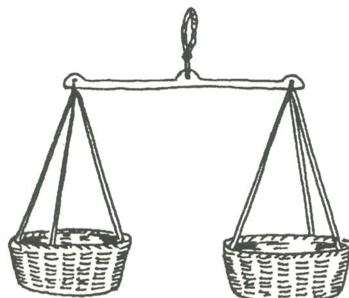
Haxkam mach tzet ha' ye txonhb'ehal maka heleb'al ye xol anma yet payxa, mach kow xt'inhk'o b'aytet kow x'ok maleb'al yinh hej tzetet ha' yeyi. Tinanh, haxkam kow tx'ihalxa tzet ha' tx'onhb'ehal yeyi, ha' ti' x'a'ni yitz'atnhelaxoj hune' mal "*litro*" sb'ih yul kastiya.

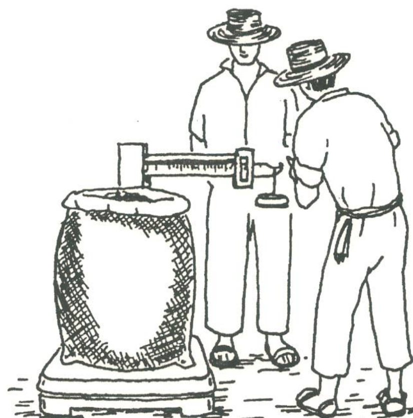
Smalil hune' "*litro*", etza lahan b'oj kab'oj yecheltaj te'-tzimah.

Chu smalelo pax hej tzetet yinh hantaj yalil. Yet payxa b'oj tinanh ay anma tonhe chab'leh, chilwe maka st'unhle yalil hej tzetet yaja' mach chu sb'isb'antoj hantaj yalil hej tzetajet, tinanh ayxa pax hunhq'ahan tz'ajan maleb'al ch'oknikoj; xol ti' ay liwra (*libra*) b'oj *kilo*. Hune' liwra wajlanheb' onsa yitxq'ab'anil; hune' onsa xin, etza lahan yalil b'oj hok'al sat hub'al tajinh. Hune' kilo, ek'b'al ni'an kab' liwra chi'a.

Tinanh, kow xhto oknipaxikoj arowa (*arroba*) b'oj kintal yinh smaleb'aloj ixim ixim, te' hub'al, te' maniya, atz'am atz'am maka te' asukal. Hune' arowa howeb' skawinaj liwra chi'a, wal pax hune' kintal hok'al liwra chi'a.

Kawxeb'al tzoti'

• Yunheb'al xht'inhk'okoj stz'ib'nheb'anil ab'xub'al Popti' ay hune' majan tzetet etza lahan b'oj yechel tz'ib' ch'oknikoj yinh stz'ib'nheb'anil hej tzoti'; hakti' xin syeb'anil hunun la:

, Hunti' ch'oknikoj haka' xewb'al xol huntaj majan tzoti' maka hun txolanoj tzoti'.

; Ch'oknipaxikoj xol tzoti'al yaja' yu ya'ni pax hunujxa xewb'al q'a nimejalto xol huntaj majan itz'atb'al.

. Xewb'al tik'a pax smunil, yaja' q'a' nimejto xewb'al sye sataj kab' xax xtzotel-loyi. (**,** b'oj **;**). Ch'oknikoj xin yinh spohni xol nuntaj xijan itz'atb'al tzoti' tz'ajan stzoteb'anil.

: Yet ch'ichojikoj stz'ib'nhelo hune' majanoj tzoti' b'ihe maka tzetet, xhtz'ib'nhelo hune' ti' etza lahan xewb'al chal b'oj hunti' la: **;**

= Hunti', **lahan** chaliloj; b'inoj ta xhjala: • = • (hune' lahanb'oj hune').

¿? Hunq'ahan ti' ch'oknikoj yinh stz'ib'nheb'anil hej q'amb'eb'al. Yalanhto mach xhtz'ib'nhelo b'ab'el tzoti' yinh q'amb'eb'al, xhtz'ib'nhelo ti': **¿**Slahw̄i slahob'al tzoti' yinh q'amb'eb'al xin, ch'ay pax kan hune'xa ti' la: **?**

( ) Yet ch'ay hunun ti' yichob'anil b'oj stanhb'anil hune' maka hun majanoj tzoti', tzoti' xhkan xol tu' tihk'ob'al yeyi; chuhle paxoj, tzoti' xhkan xol kab' hotz'b'en ti' ayikoj syehni ta haktu' chu stzotel-lo tzet lanhan stzoteloyi.

•• Haka' tik'a hunq'ahan stinhb'ab'anil tzoti' xyehlo ti', aypax smoh hunun komon tz'ib' haka' lanhan yoknikoj b'eti' tinanh. Ha' ti' hunun smoh tu' la:

a = A,	**b' = B',**	**ch = Ch,**	**ch' = Ch',**
e = E,	**h = H,**	**i = I,**	**j = J,**
k = K,	**k' = K',**	**l = L,**	**m = M,**
n = N,	**nh = Nh,**	**o = O,**	**p = P,**
q' = Q'	**r = R,**	**s = S,**	**t = T,**
t' = T',	**tx = Tx**	**tx' = Tx',**	**tz = Tz**
tz' = Tz',	**w =W**	**x = X,**	**xh = Xh,**
y = Y			

Haka' jilni sunil hunun smoh komon tz'ib' ti', etza nimejmhetik'a; chuhle tonhe xh-hitzwi hantajunun haka'napax: **o** b'oj **O** maka **s** b'oj **S**. Chokle paxoj, nanxa pax yok jilni smoh hunun komon tz'ib' haka' **a** b'oj **A** maka **q'** b'oj **Q'**. Haxkam hune'nhetik'a tz'ib'al cha' yecheloj huntaj mohan tz'ib' ti', lahanhetik'a sq'anh hunun, yaja' nanan yoknib'anilikoj.

Ha' ti' xin yoknib'anilikoj hunun smoh tz'ib' tu' la:

- Yichob'anil tz'ib'lob'al.
- Slahwi hunun tz'ub' (*punto*).
- Yichob'anil stz'ib'lob'anil sb'ih hej anma, hej b'aytu'al, konhob' maka sb'ih hej te' hum ch'oknikoj yinh kuywab'al.
- Sb'ih hej tz'ayik maka hej x'ahaw ay tzet yelapno ye yinh sb'isb'al Mayab' tz'ayik.
- B'ab'el tz'ib' yinh yichob'anil huntaj xijan tzoti' itz'atb'al.

Syehb'anil tzet xtzotel-lo yul hune' kawxeb'al tzoti' ti', ha' chetz'e' hune' ik'ti' ti' la:

Yahb'al Kuyum

Yet ayxanayi, xyamikoj heb'ya' mame-mi'e b'et **W**ixaj (Tzisb'aj) yub'alnhe sq'umlan sb'a heb'ya' yinh sq'anb'al yahb'alkanh hune' kuyum, haxkam kow ayxa nixhtej unin matxa xhk'uxan-hiktoj yul hune' kuyum payxa ahnaj. **H**a' xab'en heb'ya' tu' xin ta yilal syamb'an sb'ah heb'ya' yinh yamb'ab'ahil (*comité*), x'ok heb'ya' sik'le'iltoj hujwanh heb'ya' swi'al hune' yamb'ab'ahil tu'; haktu' xin xu yichikoj heb'ya' sq'umlan sb'ah yinh tzet wal yunhi yu yijni sb'a yah hunujxa kuyum b'ay xhkuywuj yuninal heb'ya'.

Yet xij sb'ah skan heb'ya' swi'al hune' yamb'ab'al tu' xin, ay hune' niman q'amb'eb'al yalnaj heb'ya' tet heb'ya' kuywahom: ¿Tzet taxka wal juten ku b'a han? ¿Chu ku q'an-ni ninoj he yohtajb'al yib'anhiloj ti' han? **H**a' yet xa'ni heb'ya' kuywahom spaj q'amb'eb'al ti', xtak'wekoj heb'ya' yalnitoj tet heb'ya' swi'al yamb'ab'al tzet wal yuhni heb'ya'. **H**aktu' xin xu yichikoj txumk'ulalil yinh hune' yahb'al kuyum, b'et **W**ixaj tu'.

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj hunun q'amb'eb'al ti' sat hunuj hun kat ha wok paxoj ha tz'ib'nhenojayoj spaj hunun.

• ¿Tzet sb'i hune' maleb'al yinh stelb'al b'ay sleb'atoj anma skab'il sq'ab'?

____

•• ¿Hantaj tx'anhilal chil sb'a hune' tx'otx' howeb' tx'anhilal stelb'al b'oj oxeb'xa stxikin?.

____

••• ¿Tzet sb'i hune' maleb'al b'ay xhmaleloj tzetet yinh stxikin, yich b'oj stelb'al yekanh?.

____

•••• ¿Tzet sb'i hune' maleb'al b'ay xhmalelo hantaj tzetet ha' ye yul haka' te' yal wale'?

____

— ¿Tzet sb'i hune' maleb'al wajlanheb'a onsa chi'a?

____

Skanh Majan Kayek'nheb'al

Ilb'al.

Mamin-miyay, yet cha kuynuj hune' majan kuyb'al ti':

• Cha txumu' tzet chu sb'islo yul ab'xub'al Popti'.

•• Cha txumu' tzet chu sloq'wa anma yet payxa.

••• Cha yeb'iltoj tzet chu anma yet xhloq'wi b'oj tzetajet ch'oknikoj yu.

•••• Cha txumu' tzet yelapno ye q'inale yul stxumk'ulal heb'ya' Mayab'.

— Cha txolb'a' hej maleb'al b'oj pax hej tzoti' ch'oknikoj sb'ihoj.

Skanh Majan Kayek'nheb'al

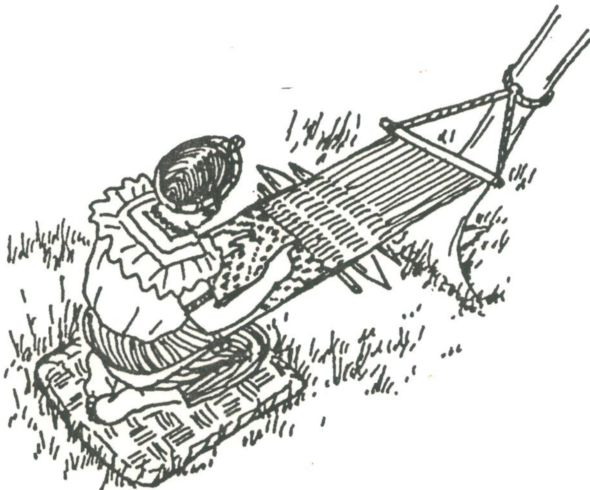
Yul hune' majan kayek'nheb'al ti', xhtzotelohoj hej itz'atb'al xax kuylu yib'anhiloj b'isb'al, ch'en melyu, txonhb'al, q'inale, lahantajil b'oj nanantajil.

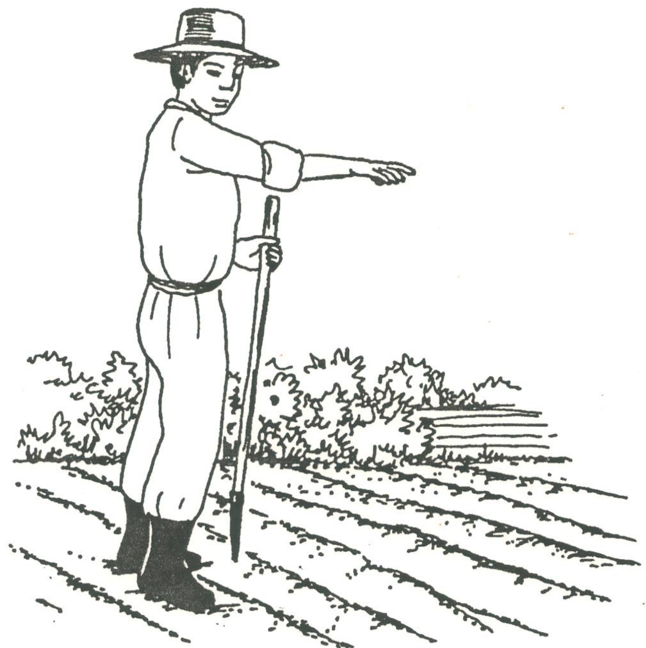
- **B'isb'al**

Haka' xu stzotel-lo yul swajlanh majan kuyb'al, b'isb'al ha' itz'atb'al ab'ilkanoj yu heb'ya' Mayab' tet anma. B'isb'al ha' tzet chu stxumni anma tzet chu sb'itzantajnheni maka sb'isb'antoj hej tzetet.

Stxumb'anil b'isb'al ab'ilkanoj yu heb'ya' Mayab' ha' ayikoj yinh sb'isb'anil s-hunhk'alil yiximal sq'ab' b'oj yoj anma; yuxinto hunhk'altajil sb'i hune' b'isb'al ti'.

B'isb'al, aykanoj jetoj b'oj jetwanoj hayonh anma ti', haka' tik'a pax ab'xub'al. Yilal johtajnhen ku b'iswayi ta sq'an ku k'ul loq'woj, txonhwoj maka yunhe ku t'inhb'anikoj ku b'a yin tzet xhju maka yinh hej ku munil. Ayikoj b'isb'al xol tzet yohtaj ya mimi' yet xhchemli ya', hakpaxtu' ya' xoltelajwom yet xhb'ey ya' hamo' awal maka hunujxa tz'unub'; tx'ihal xin yoknib'anilikoj b'isb'al ti'.

Haxkam hunhk'altajil chu ku b'iswayi, hab'an ku b'isb'anto xol hunun hunhk'altajil. Ilwe q'anab' ha b'iswatoj xol hunun hunk'altajil ti' la:

hunhk'al =

kawinaj =

oxk'al =

kanhk'al =

hok'al =

wajk'al =

hujk'al =

waxajk'al =

b'alunhk'al =

lahunhk'al =

hunlanhk'al =

kab'lanhk'al =

oxlanhk'al =

kanhlanhk'al =

holanhk'al =

wajlanhk'al =

hujlanhk'al =

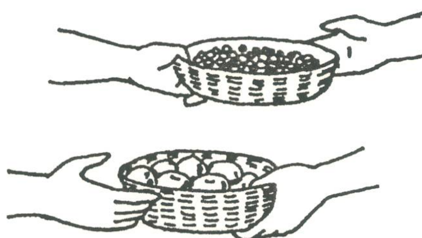
waxajlanhk'al =

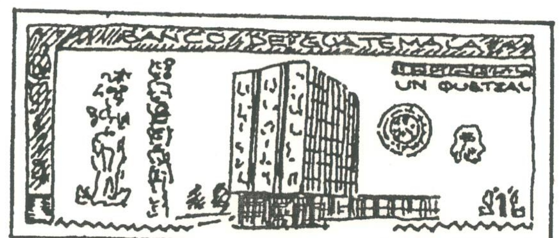
b'alunhlanhk'al =

Ch'en melyu

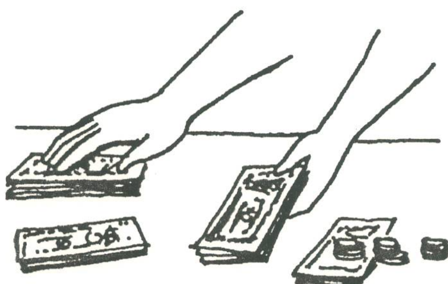
Yet payxa, heleb'ilnhe chu yi'ni anma hej stzetet, lahwitu', x'ichikanh loq'o' tzetet yinh te' kakaw; tinanh xin, haxa ch'en melyu ch'oknikoj yinh loq'wal. Waxanka melyuxa ch'en xhmunla tinanh, xhto s-helehob'tajnhe anma stzetet xol hunun.

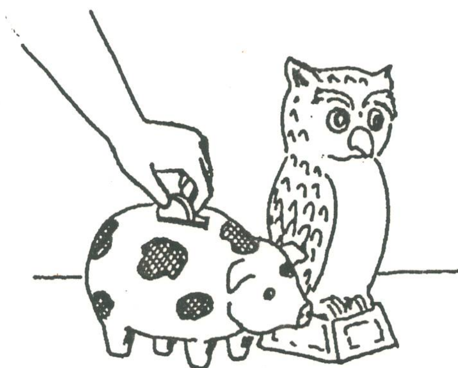

Helewal maka loq'wal tzetet yinh ch'en melyu, ay tzet yelapno yeyi: ha' yutenikoj sb'a anma yinh tzet ch'oknikoj yu. Stxonh anma hej tzetet maka xhmunla yu yi'ni smelyu yunheb'al yek' yu. Yunheb'al mach ya'tajoj chila' anma yu manh melyuhal, yilal yitz'atnhen tzet wal yuhni; ha' ti' xin a'nhe st'inhb'a'koj anma tzet chu yitxq'antoj smelyu yinh tzet sloq'o'; yaja' xhto yakan hanik'ojxa melyu sk'ub'a' yunheb'al mach ya'tajoj chila' yet xhlahwojtoj tzet ch'oknikoj yu maka yet ay hej huchan haka' yab'il. Yunheb'al ay ninoj tzet chu sipk'aloj smelyu anma; b'et Xajla' ti' ay mak chakoj nixhtej stxonh maka sk'ub'a smelyu yul hune' yaman k'ub'ab'al melyu "*Yaman Kutx*" sb'i, b'ay xin chi' ch'en melyu tu' hanik'oj yal.

Tzan-nhetik'a tzet, yunheb'al mach xmahlan hej tzetet maka ch'en melyu, yilal yanikoj anma munil yinh sk'ul; yitz'atnhen tzet chu sk'ayni smelyu yinh sloq'ni tzetajetnhe ch'oknikoj yu kat sk'ub'an hanik'ojxa ch'en melyu tu' yunheb'al mach xhkankanoj k'ono yinh manh tzetetal.

Txonhb'al

Haka' xu stzotel-loyi, ch'en melyu ayikoj ch'en xol anma yunheb'al yutenik'oj sb'a yinh tzetajet ch'oknikoj yu xol hunun. Yu yilni anma tzet wal yutenik'oj sb'a xol hunun, xitz'atnhe tzet xu stz'ajnanhen sb'a; haktu' xin

xu stitikoj maktaj xhtxonh-ni hej tzetet b'oj maktaj xhloq'wi; haktik'a paxtu' xu yichikanh txonhb'al b'ay xhb'ey anma txonhwoj maka loq'woj.

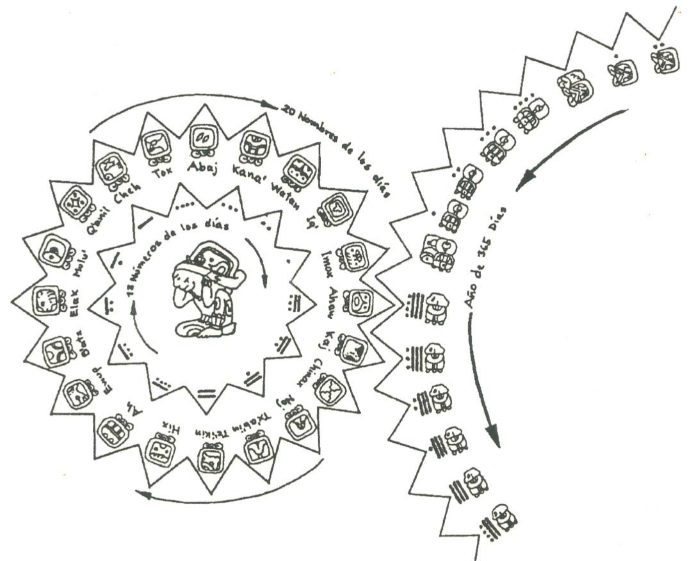
Yunheb'al lahan aq'an-k'ulal chu sloq'wi maka stxonhwi anma, yilal yohtajnhen sb'isni ch'en melyu.

•••• Q'inale

Sunil tzet itzitz, ijb'il yu q'inal. Sunil tzet chu anma yul yohtajb'al heb'ya' Mayab', t'inhb'ab'ilikoj yinh sb'elen q'inal.

B'et Xajla', yet yalanhto mach chul heb'ya' wes, sunil stxumb'anil sat yib'anh q'inal kow ohtajb'il yu heb'ya' Ahb'e; ha' xin heb'ya' ti' i'nhe yohtajb'anil tzet wal yuhni anma maka heb'ya' Swi'al Konhob'.

Wal tzet chu sb'islo tz'ayik yet payxa; txolb'ab'ilikoj yinh sb'i hunhk'al tz'ayik; ha' ti xin sb'i hunun la: Imox, Iq', Watan, Kana', Ab'aj, Tox, Cheh, Q'anil, Mulu', Elak, B'atz', Ewup, Aj, Hix, Tz'ikin, Tx'ab'in, Noj, Chinax, Kaj, b'oj Ajaw. Xol hunhk'al tz'ayik ti', ay kanheb' heb'ya' Ijom Hab'il: ya' Ah, ya' Chinax, ya' Watan b'oj ya' Q'anil.

S-hunhk'alil tz'ayik xhb'ina b'eti', ha' ch'utenikoj hune' x'ahaw.

Hune' hab'il, waxajlanheb' x'ahaw ib'il yu yok howeb'xa tz'ayik yet Wayeb'. Wayeb' ti', xikiltaj yeyi, haxkam hat ch'elikoj ya' ljom Hab'il. ljom Hab'il ti' xin, ch'ay xol slahob'al "*febrero*" b'oj yichob'anil "*marzo*".

Oxeb' b'isb'al q'inal xol heb'ya' Mayab': ay hune' oxlanheb' x'ahaw ib'il yu, ha' xin kow xhtzab' heb'ya' Ahb'e. Hune'xa b'isb'al q'inal, waxajlanheb' x'ahaw yok howeb' tz'ayik yet Wayeb' yetb'i; hune' ti' xhtinhb'anikoj anma yinh hej munil. Syox b'isb'al q'inal ha' matxa kow tz'ayikoj sb'isa haxkan sb'isil hab'il yetwanoj. Yinh hune' b'isb'al q'inal ti' xh-heli hunun kab'lanheb' syoxk'al hab'il.

Yinh sb'elen hunun b'isb'al q'inal ti' txolb'ab'il hej ek'tzeb'al b'oj hej q'inh, haka'na pax Hur, Kanhal Cheh, Poh Xuwew, Stz'ayikal Hej Kamon b'oj ljom Hab'il b'ay tx'ihal yektzeb'anil haka' Pohom Anhe, Anhe Wakax b'oj Anhe Chiyoq'.

Yet xul heb'ya' wes b'oj heb'ya' paleh, x'ok hune'xa b'isb'al q'inal kow ch'oknikoj tinanh. Hune' b'isb'al q'inal ti' howeb' sb'alunhlanhk'al tz'ayik ib'il yu. Hunun kanheb' hab'il xin wajeb' sb'alunhlanhk'al tzayik yetb'il. Hunun hab'il xtq'ab'ilay yinh kab'lanheb' x'ahaw. Ha' ti' xin sb'i yul kastiya hujeb' tz'ayik ayikoj yinh la: "*domingo, lunes, martes, miércoles, jueves, viernes* b'oj *sábado*".

— Lahantajil b'oj nanantajil

Yunheb'al xhko tz'ajb'a ku txumb'al yib'anhiloj hej tzetet, tx'ihal sb'elen jitz'atb'al ch'oknikoj haka' ku txikin yinh jab'eni; sb'aq' ku sat yinh jilni; ku txam yinh ku xuq'eni; ku tz'umal maka ku q'ab' yinh ku tzab'tzeni; walpax jaq' yinh jab'leni. Ta xhtz'ajnakoj ku txumk'ulal yinh s-howeb'al maleb'al ti', xhjala' ta xhtz'ajnakoj jitzatb'al yinh ku txumnikoj hej tzetet; haknhetu' chu jalnojiloj ta kab'. tzetet kow lahankanoj, aynhe slahantajil maka snanantajil.

Haxkam mach chonh k'oji jalni ta lahan hej tzetet, yuxinto ay hej mal ch'oknikoj smaleb'aniloj hej tzetet tu'. B'inojta xhko lahb'a kab'oj sat hub'al, yilalmi ku tzumnuj ta lahan te' yinh hej mal haka'na pax yinh hantajun te' maka hantaj yalil te', haktik'a paxtu' jilninhe yelaw te'. Waxanka hub'alnhetik'a te' mach lahanoj te' saj hub'al b'oj te' k'ej omon yu snananil yelaw te'.

Syilalil st'inhb'anikoj sb'a anma yinh stoholal stxumb'anil hej tzetet, ha' ch'a'ni ichelaxojkanh hej mal. Yet payxa syiximal maka slotx'qab'il xu stxonhlo no' chib'e; haktik'a paxtu' xu yoknikoj k'uchub', tx'unhkub'al, s-

hahil, sxalab'il maka ojehal yu smalelo hej tzetet yinh stelb'al. Haktu' paxoj xu yoknikoj b'etx, pech'an, hom, k'ot, tzimah, tzuh, choq' maka tz'ahab' yinh smaliloj hej tzetet.

Tinanh ayxa pax hej ak' mal ch'oknipaxikoj yinh smaleb'aniloj hej tzetet. Xol hunhq'ahan ak' mal ti' ay:

- "*metro*", "*yarda*" boj "*vara*" yinh smaleb'anil stelb'al hej tzetet.
- "*quintal*", "*arroba*", "*libra*", "*onza*" b'oj "*kilo*" yinh smaleb'anil yalil hej tzetet.
- "*litro*", "*botella*" b'oj "*vaso*" yinh smaleb'anil hej tzetet ha' yeyi.

Kawxeb'al tzoti'

• B'itzantajnheb'al tzoti'.

Hakti' sb'i hej tzoti' haka':

- Kawanh, oxwanh maka howanh ta anma tzet xhb'isloyi.
- Kak'onh, oxk'onh maka kanhk'onh, ta noq' tzet xhb'isloyi.
- Hune', kab', oxeb' maka kanheb', ta hunujxa tzetet mach anmahoj maka noq'oj xhb'isloyi.

•• Snuq'al b'oj sti'al tzoti'.

Snuq'al tzoti' yul ab'xub'al Popti' ha' ti' la: i, e, a, o, u.

Sti'al tzoti' yul ab'xub'al Popti', xin ha' ti' la: b', ch, ch', h, j, k, k', l, m, n, nh, p, q' r, s, t, t', tx, tx', tz, tz', w, x, xh, y (').

Stxolb'ab'anil sunil stz'ib'al ab'xub'al ti' xin hakti' yeyi la: a, b', ch, ch', e, h, i, j, k, k', l, m, n, nh, o, p, q', r, s, t, t', tx, tx', tz, tz', u, w, x, xh, y (').

••• S-helil hej b'ihe

S-helil hej b'ihe ch'oknikoj yul Popti' ha' ti' la:
hununtajil

- hayinan ----> yinh sb'ab'el anma.
- hach ----> yinh skab' anma.

- ya',
  ix, naj, > Yinh syox anma.
  xo', ho'

<u>Tx'ihaltaltajil</u>

- hayonh ----> yinh sb'ab'el anma
- hex ----> yinh skab' anma
- heb'
  ya', ix, naj > Yinh syox anma.
  xo', ho'

Ilweb'al

Tz'ib'nhehayoj hunun q'amb'eb'al sat hunuj hum kat ha wok ha tz'ib'nhenojpaxayoj spaj hunun.

• ¿Hantaj chaliloj ( ) yul ab'xub'al Popti'?... ________________________________

•• Yet kow payxa, mach melyuhoj ch'en x'oknikoj yinh loq'b'al ¿tzet sat te'al x'oknikoj loq'b'al yet payxa tu'?........................ ________________________________

••• Tz'ib'nhehayoj sb'i hunuj heb'ya' Ijom Hab'il... ________________________________

•••• ¿B'aytet maleb'al q'a' tz'ulikto x'oknikoj yet payxa yu anma yinh smaliloj no' chib'e xhtxonh anma?................................. ________________________________

— Tz'ib'nhehayoj hunuj b'itzantajnheb'al tzoti' yib'anh hune' hitz' (—) sataj hunun tzoti' ti' la:..

_______________ ch'ik

_______________ anma

— Tz'ib'nhehayoj hununoj s-helil b'ihe yinh:

----> Huntajil yet:

Sb'ab'el anma: ________________________________

Skab' anma: ________________________________

----> Tx'ihaltajil yet:

Sb'ab'el anma: ________________________________

Syox anma: ________________________________